

AKADEEMIA

Kaitsekõne	Hando Runnel
Õur. Meil aiaäärne tänavas	Madis Kõiv
Norra rahvusromantilisest kunstist	Jaak Kangilaski
«Rahvusriigi» kriitika II	Karl Aun
Põhjus ja tagajärg bioloogias	Ernst Mayr
Ristiusk ja maailma tulevik	Rudolf Kiviranna
Esimene eestikeelne piiblitõlge — 250	Olle Rannut
Ääremärkusi	Jorge Guillén
Peeter Tarveli elu ja töö	Jüri Kivimäe
Reformaator, kellel oli rauda veres	Konstantin Päts
Konstantin Päts	Jaan Tõnisson
Koodi Jaan	Oskar Loorits

TOIMETUSE KOLLEGIUM: Valeri Bezzubov, Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Kalle Kasemaa, Arvo Krikmann, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Sulev Vahtre, Arvo Valton, Kaljo Villako.

TOIMETUS: Ain Kaalep (peatoimetaja), Hando Runnel (peatoimetaja asetäitja), Indrek Ude (vastutav sekretär), Olaf Langsepp (universalialia), Mart Orav (humaniora), Jaan Isotamm (socialia), Toomas Kiho (naturalia), Tunne Kelam (toimetaja Tallinnas), Triin Kaalep (keeletoiimetaja), Lea Malin (tehniline toimetaja), Kristin Haljasorg (korrektor), Tiiu Jõgi (masinakirjutaja).

Toimetuse ajutine aadress:

202400 Tartu, Uus 60—31, telefon 3 68 99

Postiaadress:

202400 Tartu, Postimaja, postkast 14

Laduda antud 11. X 1989 Tallinna trükikotta «Vaba Maa». Tellimus nr 1544. Trükkida antud 15. XII 1989. 60×88 1/16. Kiri: literaturnaja. Ofsettrükk. Trükipoognaid 13,5. Tingtrükipoognaid 13,23. Arvestuspoognaid 11,41. Trükiarv 12 000. Tellimus nr 3505. H. Heidemanni nim trükikoda, Tartu, Olikooli 17/19. III. «Академия», журнал Союза Писателей Эстонии. Выходит один раз в месяц. Издательство «Периодика», Тарту. На эстонском языке.

PE ^A/₁₁₉₄

AKADEEMIA

EESTI KIRJANIKE LIIDU KUUKIRI

I. AASTAKÄIK 1989 NUMBER 9

Kaitsekõne	<i>Hando Runnel</i> . . .	1811
Oun	<i>Madis Kõiv</i> . . .	1816
Meil aiaäärne tänavas	<i>Madis Kõiv</i> . . .	1829
Norra rahvusromantilisest kunstist	<i>Jaak Kangilaski</i> . . .	1839
«Rahvusriigi» kriitika II	<i>Karl Aun</i> . . .	1853
	<i>Tõlkinud Ene-Reet Soovik</i>	
Põhjus ja tagajärg bioloogias	<i>Ernst Mayr</i> . . .	1869
	<i>Tõlkinud Kalle Hein</i>	
Ristiusk ja maailma tulevik	<i>Rudolf Kiviranna</i> . . .	1890
Esimene eestikeelne piiblitõlge — 250	<i>Ülle Rannut</i> . . .	1897
Ääremärkusi	<i>Jorge Guillén</i> . . .	1909
	<i>Tõlkinud Ain Kaalep</i>	
Peeter Tarveli elu ja töö I	<i>Jüri Kivimäe</i> . . .	1913

Reformaator, kellel oli rauda veres: Pidukõne Jaan Tõnissoni auks	<i>Konstantin Päts</i> . . .	1943
Konstantin Päts 60-aastane	<i>Jaan Tõnisson</i> . . .	1946
Koodi Jaan: Kuidas tekivad kangelasmüüdid?	<i>Oskar Loorits</i> . . .	1949
<i>Aroustlus:</i>		
Eesti vabadusvõitlejad Teises maailmasõjas. Koostanud August Jurs. Toronto. Sihtasutus «Võitleja» Raamatu Toimikond, 1987.		
	<i>Evald Laasi</i>	1965
<i>Väitlus:</i>		
Hannes Walter. Kodu kaitseks. — Akadeemia, nr 3, 1989.		
	<i>Margus Laidre, Tõnu Tannberg — Hannes Walter</i>	1968
Editorial note. Summaries		1973
От редакции. Резюме		1979
Vene kommunismi lätted ja tähendus II	<i>Nikolai Berdjajev</i> . .	1985
	<i>Tõlkinud Jaan Isotamm</i>	
«Akadeemia» sisu 1989		2017

Lk 1852, 1889, 1912, 1942, 1964: Hermann Talviku puulõiked Raul Talviku erakogust.

KAITSEKÕNE

Hando Runnel

Kui härra Eiffelile anti luba ehitada keset kaunist Pariisi maailmanäituse ajaks prantsuse vaimu ülistuseks enneolematu insenerlik monstrum, oli nõrдинud pahandajaid esteetide ja põliste pariislaste hulgas vaata et enamik: Eiffeli torn tundus kohatuna, ta rikkus ära terve Pariisi. Tänapäevaks on torniga nii harjutud, et juba ainuüksi teadmine ta olemisest kaunistab Pariisi ja kogu Prantsusmaad. Esiinene aastakäik «Akadeemia»-nimelist ajakirja meie miljöös mõjus paljudele lehelugejatele samuti võõrastavalt: praeguses vabadusvõitluse pillerkaaris tundub ta mõnedele kohatu ja ajatu. Oigupoolest tuleks «Akadeemiat» võrrelda triangulatsioonitorniga kusagil kõrvemaa kõrgendikul: ta pole sensatsioon, kuid tal on siiski üle koha ja aja küünitav otstarve.

Enne kui objektiivne ajalooteadus asja oma kätte võtab, võib kiiruga meenutada subjektiivselt kogetud momente ajakirja saamise- ja loomiseteelt. Asja aluseks pole kahtlemata mitte niiväga kalkulatsioon kui tunne — nostalgiaga põimunud tulevikuigatsus. Nostalgia tähendab seda, et ülikoolilinn Tartu oli aastakümneid ja koguni sadu olnud kuulus trüki- ja kirjastuskese. Teise maailmasõjaga purustati kõik; sõja järel on ennast ENSV valitsejaks nimetanud ringkonnad teinud kõik, et siin enam midagi elule ei ärkaks, kõik maatasa vaoks. «Edasi» üksi

ja «Eesti Loodus» on jäänud selle kurva maastiku valgustajaiks. Ülikooli eritrukiste mõjuväli on paratamatult piiratud.

Esimene katse luua cestiaegse «Akadeemia» eeskujul taas kultuuriajakiri Tartusse tehti paarikümne aasta eest. Eestvõtjateks olid tollased nooremad tegelased ülikoolist ja ülikooli ümbert (Vooglaid, Lauristin, Kangilaski jpt). See oli sel ajal, kui Tšehhoslovakkias käisid kõrged vabaduslained. Nõukogude tankide sissetung sinna lõpetas suhteliselt vabameelse ajastu ka siin; vabadusele pretendeeriv põlvkond löödi uimaseks ja laiali ka siin. Tartu vaimuelus algas uus mõõn. Unistus ja tegu «Akadeemia» tüüpi ajakirja taasloomiseks hajus jälle — nii pikaks või lühikeseks ajaks, nagu oli kestnud kunagine Vabariik — paariks aastakümneks! Unistuste ja tahte uus koondumine algas ettevaatlikult aastal 1987. Ent nüüdsed unistajad polnud enam nii ühtlane ega koondunud põlv nagu noil kuuekümnendail. Nagu ikka, polnud Tartul nüüdki iseisivsivad vahendeid millegi sellesarnase loomiseks; vahendid ja sünniluba tuli taotada ikkagi Tallinnast, kõigekõrgem luba ikka jälle Moskvast, sest maksis (ja maksab vist tänapäevani?) üleliiduline keeld mitte lubada luua uusi ajakirju ja ajalehti vabariikides viletsa paberimajanduse põhjendusel. Oli selge, et Tartule ajakirja loomisest ainult siis midagi välja tuleb, kui Tallinnaski tekib sellel mõttel kandepind, kui seal koonduvad inimesed, kes ses asjas tegevteoliselt kaasa löövad. See kandepind tekkis. Kõiki asjaosalisi isikuid eraldi nimetamata tuleb suurima tänuga meenutada kirjastus «Perioodikat» direktor Uuno-Arvid Sillajõe isikus, kes garanteeris ainelise külje. Sisuliselt on see ka suurim moraalne garantii. Mõningaid vaidlusi tekitas küsimus, millise ühingu, asutuse või seltsi «häälkandjaks» peaks akadeemilise koega ajakiri jääma. Pretendente oli mitu, täisjõulisi ei ühtegi. Kõiki initsiatiivgruppi kuuluvaid inimesi üle silmates selgus, et enamik kuulub kirjandusinimeste või literaadi-kalduvustega õpetlaste hulka. Sellepärast julgeti lõpuks

otsustada: «Akadeemia», Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus. (Algul kõneldi omaaegse «Akadeemia» taolise-st ajakirjast, asja ajades töötermin lühenes ja muga-nes ja jäigi nimi — «Akadeemia».) Pealinn oli garanteeritud algul ausõnaga, pärast ka pitsatite ja paberitega. See oli aastal 1988. Hätta jäi Tartu linn ise. Tartu trükikoda on kulunud, teeb aeglaselt, mis saab, linna-valitsus aga laotas käsi: neil pole toimetusele lähemate aastategi jooksul võimalik anda ruume! Ime küll, appi tulid «tehnokraadid»: nad laenasid ajutiseks ruumi, lae-nasid telefoni, seniks kui piinliku ühisvaevaga jõutakse jäävama ulualuseni. Tänu kõigile, ikkagi! Muide, põline ulualune meil ju õigupoolest ongi olemas, kuid väga pikka aega on see olnud kõrvaliste hõivatud. Omal ajal asus Eesti Kirjanikkude Liit ühes «Loomingu» toimetuse ja Kirjanduse Seltsiga oma ostetud katuse all Aia (praegu Vanemuise) tänavas. Tänapäeval paikneb seal julgeoleku-komitee osakond, kellele nüüd on tehtud mõistlik ette-panek need ruumid jälle toimetustele ja kirjanikele tagasi vabastada. Sümboolselt võib selle aktsiooni alguseks lugeda 27. veebruari 1989. Taotagem õigusriiki!

Kui ajakirja taheti alles luua, käis võitlus välise ilmaga; kui ajakiri juba on, kandub võitluse pinge tegi-jate eneste keskele, toimetusse. Tegijail enestel on erine-vad kujutelmad, kavatsused, soovid ja unistused — see, mis välja tuleb, on mitmete jõutegurite summa, on kahtlemata mingi kompromiss, arvan mina. Mitte kom-promiss, vaid süntees, arvab peatoimetaja. Kasvõi nõnda algab iga päev mõni viljakas vaielus (vaidlemine? — küsib keeleteoimetaja; vaidlus? — küsib korrektor). Tasa-pisi asendub asjaarmastajalik enesekindlus töötundliku enesekindlusega. See on tulevikuigatsus.

Päevapoliitikasse ja päevakajasse kiindunud lugejad on arvustavalt kõneldud «Akadeemia» seniste numbrite «nostalgilisest» hoiakust. Kas mitte ülemäära pole tegel-dud Vilmsi, Pätsi, Koniku, Tõnissoni, Liidaku, Asti, Põllu ja teiste mineviku-tegelastega, kui olevik on ise ilus ja

huvitav? Julgeme arvata, et meie «nostalgia» pole lõõk-laulude meeleolutsemise moodi. Tal on igavam otstarve. Tahame esimestest ridadest alates täie mõistusega seista igavese küsimuse ette: kust me tuleme, kuhu me läheme? Minevikuhuvi on praegu suur, kuid paljudel on see pin-naline, sensatsioonimaiguline, «estetiiline» huvi. Mine-vikust hangitakse üksikuid kõditavaid või ka vapustavaid lugusid, lõpuks aga laudakse ikka:

Las jääda nii kuis oli,
las jääda nii kuis on!

Seda «nii kuis on» olukorda nimetatakse elutargalt «polii-tiliseks reaalsuseks», millest eelnevasse ajalukku piilumist õppimise otstarbel peetakse põikpäisuse patuks. Ajaloolise printsiibi argument on ajalooline «õigus». «Poliitilise reaalsuse» argument on — «huvi». Kuulakem hoolega meie õigusriigi ideoloogid: mitmed neist on juba unusta-nud taotamast «õigust», juba kauplevad ja kaitsevad nad üksnes «huve», ehitavad huviriiki! Meie «huvi» ajaloo vastu on tegelik. Arvame, et ainult ajaloole kui argumen-dile tuginedes saame konstitueerida Eesti tuleviku õigus-riigina. Olgem eestlased . . .!

Ühed inimesed vajavad vabadust selleks, et tegelda poliitikaga, teised tegelevad poliitikaga selleks, et saavu-tada vabadus, et vabadust omakorda kasutada esteetiliste ülesannete täitmiseks. Usun, et ka «Akadeemia» ülim püüe pole ei poliitika ega poliitika-ajalugu, vaid vabad teadu-sed ja kaunid kunstid. Selleks asuti teele. Teadustega tegelemisel kultuuriajakirjas käib vaidlus kahe põhimõtte vahel. Ühtesid inimesi paelub teadus kui imaginaarne impersonaalne omaette arenev süsteem, mille mõningaid saladusi aeg-ajalt avastatakse. Neid huvitab teaduses teat-meline. Sellist teadust «tutvustatakse», kuukiri oleks tea-duste «tutvustaja». Teistele on teadus nagu kunsti isikuline: teadus on ajast aega ulatuv suurvaimude võitlus-areen, tähenduse teadusele annab nende võitlustele kaasaelamine. Vaidlustes tahaksin rääkida ennem viimaste

kasuks: kõnelgu meie õpetlased teadusest, ärgu õpetlegu teadus iseendast!

Kahte moodi võib tõlgendada elusolevate kirjanike endi ilukirjanduslike «tekstide» vähesust Kirjanike Liidu enese kuukirjas. Kui meenutada, et on seakasvatajaid, kes ise sealiha ei söö, ja et on jahimehi, kes iial ise oma saaki ei nüli, ja et on moonikasvatajaid, kes kunagi oma moonimürki ei suitseta, võib oletada, et ka ilukirjanduslikud tekstid on ajakirja jaoks midagi alatut, mida ei võikski tarvitada õiged. Kui aga meenutada, et Indias on lehmad pühad loomad, keda ei «tarvitata» nende ülluse pärast, nagu meie siin teeme seda oma alatuses, võib oletada, et ajakiri ise on üllaste ilukirjandustekstide jaoks alles alamal. See on vaidlus, mida ei vaielda delikaatsusest. See on mõistatus, mida ei mõistatata kunagi. Taotagem Luuleriiki!

ÕUN

Madis Kõiv

Arvan, et otstarbekaim on alustada lühikese selgitusega: Kogu selles loos, mille ma nüüd räägin, ei ole juuksekarvavõrragi üleloomulikku ega ebaharilikku, kõik on siin kõige tavalisem ja normaalsem, kõik on siin lihtne ja arusaadav ja kui soovitakse, kõik on siin kõige igapäevasem. Muidugi ei saa viimast sõna võtta liiga tähtselt, lugu on muidugi ainukordne, vähemalt minu teadmist mööda ainukordne. Ainukordne, sest juhtub just nimelt täna, täna ja mitte eile või homme, üleile või ülehomme, kuigi, ja selles seisnebki tema igapäevasus, võinuks või võiks ta juhtuda ka siis, ka siis, nii nagu võinuks või võiks ta juhtuda mis tahes jumala päeval meie igapäevases, harilikus maailmas.

Agaga jätame selle. Jätame selle, sest raskem on hoopis üks teine asi. Raskem juba sellepärast, et ma ei tea, kas sellest üldse rääkida või mitte, s. t kas rääkimine ei too siin kasu asemel koguni kahju, kas ei sünnita ta omakorda lahkarvamusi ja just neidsamu, mida ta vältima pidi. Tahan öelda, kui sellest loost ei teki teatavat (teatavat väga kindlat) vaeleusaamist, on selgitus ülearune, isegi kahjulik, sest viidates paratamatult sellele ja teisele, võib ta kardetud arusaamatuse ise välja võluda, s. t kuradi sealt välja manada, kus teda ei olnudki. Teiselt poolt peab aga selgitus ometi olema, kui vale arusaamine tekib.

Niiviisi ei tea ma siis isegi, mis teha, ja ei aitaks ju ka see, kui ütleksin: siin järgneb nüüd õiendus, aga palun see praegu vahele jätta ja lugeda alles siis, kui tekib teatav valearusaamine. Aga missugune? Niimoodi olen ma täpselt sama tark kui vares tõrvatud katusel ja ei saa kriipsuvõrragi edasi ning nähtavasti tulebki mul kogu see asi sinnapaika jätta ja alles siis hakata pead murdma, kui on tekkinud vahetu hädaoht, s. t kui olen jõudnud oma jutuga sinnamaale, kus kaksipidimõistmist enam kuidagi vältida ei saa. Aga kunagi ei ole võimalik kõike lõpuni ette teada, võib-olla ma ei jõuagi selle kohani, paljugi mis võib juhtuda, milleks närveerida — las asjad arenevad oma loomulikku rada.

Lühidalt öeldes: see on uni.

See, mis minuga praegu juhtub, on uni, kõige tavalisem ja igapäevasem uni, ainult et ma ei mäleta, et oleksin teda kunagi varem näinud, selles mõttes siis küll mitte igapäevane, vaid just tänane, aga ainult selles mõttes. Võib-olla ehk ei sobi unenäo kohta öelda igapäevane, peaks vahest ütlema igaõine, kuid sellel sõnal on esiteks kuidagi veidralt võõras kõla ja teiseks ma näen seda und just nimelt päeval, s. t praegu, sel hetkel, on päev, mitte öö, päev tegelikkuses, s. t tegelikult (reaalselt) näen ma seda und päeval. Või ehk veel teisiti ja veel selgemalt väljendades: ma olen praegu see ja see, mu ümber on too ja too ja juhtub nii ja nii, aga see ei ole nii, sest see on uni, s. t tegelikult on päev, s. t tegelikult ma magan päeval.

Loodan, et see on nüüd selge ja ühtlasi on ka arusaadav, miks ei saanud ma sõnagi lausumata alustada oma lugu, sõnagi lausumata, et see on uni ja et siin ei ole midagi ebaharilikku, fantastilist ja ülereaalset, sõnagi lausumata, kuivõrd vastuvõetamatu ja mu vaimulaadiga kokkusobimatu on ükskõik mis laadi müstika ja salapära. Nüüd on aga kõik selge, see on uni. See on uni ja asi on klaar.

Võiksin oma täpsustustega veelgi kaugemale minna ja viidata ühele asjaolule, ühele asjaolule reaalsest elust, tegelikkusest, mis võiks ehk olla selle unenäo, s. t minu praeguse, s. t minu tajutava oleluse põhjuseks. Kuigi täiesti arusaadavalt ei ole ma (ega üldse keegi) siin päris kindel, sest unenägude ja nende põhjuste vastastikune vahekord, s. t nende arvatavate põhjuste ehk põhjuste kandidaatide vahekord, nagu kogu see inimpsüühika alagi on isegi spetsialistidele ja uurijatele küllalt segane. Niisiis öelnud, et võiksin täpsustada unenäo põhjust, pidasin ma silmas ühte teatavat motiivi, mis on ühine nii mu praegusele unenäole, s. t mu praegusele olelusele, kui ka minu reaalse tegelikkuse ühele mõneminutilisele vahemikule paar päeva tagasi (ajavahemik tegelikkuses) ja ma tahtsin väita, et võib-olla on see motiiv sealt unenäku üle kandunud, kuigi, nagu öeldud, ei ole ma selles päris kindel. Põhjus, miks ma sellest üldse räägin, on muidugi selge, kui võetakse teatavaks mu vaimulaadi põhiomadus — olla alati täpne, asjalik, põhjalik ja kohusetruu.

Motiiv ise on primitiivne ja juhuslik ja võiks temas motiivina kaheldagi. Kuid ta jäi mulle meelde ja on nende paari päeva jooksul üks kui teine kord uuesti mu mõtteisse sähvatanud, niisiis jääksin ma ikkagi selle kui motiivi juurde, kuigi arusaadavalt võib esineda vastuväiteid.

See oli televiisoris.

See oli televiisoris ja seetõttu seda enam kahtlane, kuna ma toda kõike ise läbi ei elanud, vaid ainult vilksamisi nägin, pealegi põgusal televiisori eest mööda jooksmisel ja õieti mitte ei näinud, vaid kuulsin ja isegi mitte kui teadet tegelikult sündinud asjast, vaid ainult kui ühte lauset mingist pikemast luuletusest või poemist, mida kas autor või mõni teine seal ette luges, samal ajal kui kuulajad, s. t need, kes parajasti seal ruumis juhtusid olema, kuulasid ja naersid. See ei olnud aga kindlasti mingi nalja-

luuletus või -poeem, arvan, et isegi vastupidi, ta oli ehk igav ja arusaamatu, sest märkused, mis naeru hulgast kuuldavale tulid, olid küll kõike muud kui tunnustavad. Niisiis koguni veel halvast luuletusest, s. t igavast ja arusaamatust, oli too lause, sest lause ta oligi, mis mulle sellest põgusast, ja tõesti väga põgusast televiisorivaatamisest meelde jäi ja mida ma pean minu praeguse oleluse, s. t unenäo motiiviks; ja motiiviks oli ta arvatavasti ka selles luuletuses, põhimotiiviks ehk isegi, kuigi ma nii väga kindel selles olla ei tohiks, sest kogu see mu kuulamine, kordan veel, oli väga põgus, tõesti väga põgus.

Jutt, vähemalt nende minutite jooksul, kui ma seal seisin, käis kinnihoidmisest, miks, seda ma ei tea, ja see ei ole ehk olulinegi, aga mis mulle kõrvu kinni jäi, oli lause: «...hoian kinni õunapuust». See lause võis küll ka veidi teisiti kõlada, aga mitte just väga palju teisiti, nii ta mulle igatahes meelde jäi, s. t, et hoian kinni õunapuust, nagu õun kinni õunapuust, ja ta kordus seal, see lause, ikka ja jälle ja näis iga korruga tähendusrikkamaks muutuvat. On muidugi mõttetu arutada siin selle luuletuse tähendust või tema väärtusi, ainuüksi kas või juba sellepärast, et kuulsin tast ainult jupi ja sellegi aja sees segasid mind süvenemast ülejäänute naer ja märkused, aga ka lihtsalt sellepärast, et minu praeguse oleluse, s. t unenäo seisukohalt ei tohiks see kõige vähematki tähtsust omada. Ja kui ma ennist ütlesin, et luuletus oli igav ja arusaamatu, siis tahtsin ma lihtsalt olla objektiivne ja täpne ja mitte anda sellele motiivile sügavamalt tähendust, kui tal ehk on. Pealegi mis puutub minusse endasse, siis minu meelest tasub küll vaevalt üleüldse niisuguse asja üle pead murda ja kui keegi ütleb: luuletus on halb, siis on ta justament nii halb, kui ta ütleb, kuigi ta mulle võib ka meeldida ja ehk heagi tunduda, noh siis on ta just nii halb, et ta tolele halb tundus ja nii hea, et ta mulle hea tundus. Aga ma ei hakka ka vaidlema, kui öeldakse: ta on nii halb, sest et ta tolele, s. t mulle, nii hea tundus. Olgu. Targutamine ei anna siin tühjagi.

Niisiis ei ole oluline, mis lugu ja kui halb ta oli, ütlesin seda ainult ettevaatusest ja minu meelest pole sellel tõesti erilist tähtsust, kuigi võib olla ka teisi arvamusi, aga las olla. Igal juhul, minu südametunnistus on puhas, ma olen rääkinud, mis mul rääkida oli.

Ma olen õun ja ripun õunapuu küljes, kuid see on uni.

Häda ei ole selles, et ma und näen (on, aga teises mõttes), vaid selles, et on sügis ja ma olen üsna küps õun. (Sügis, loomulikult praegu mu ümber, s. t siin unes, mitte tegelikult, kuigi ka tegelikult on sügis, kuid see ei ole oluline (on, aga teises mõttes).)

Peaksin rääkima, jah kindlasti peaksin rääkima, kes ma tegelikult olen ja mis veel tähtsam, kus ma tegelikult olen, s. t kus kohal ma seda und näen. Kuid ausalt öeldes siin algavadki raskused, siin on koht, kus tekivad kahemõttelisused, mida ma kogu aeg olen kartnud. Olen kartnud, kuid pean ütleva, et minu isiklikku arvamust mõõda ei ole neid kahemõttelisi, neid kardetud kahemõttelisi, olemaski, nad on ettekujutatud, aga mitte tõelised, — nad on illusoorseid kahemõttelisused, õieti mitmemõttelisused, niisiis illusoorseid mitmemõttelisused. Tervel ja normaalsel inimesel ei tohiks neid üleüldse tekkida, ütlen ei tohiks, aga paratamatult neil nad just esmajoonel tekivadki; nii see on, ei ole mõtet seda salata. Ja kõige rohkem on eeldusi neid vältida, neid oma sügavamas sisemuses illusoorseid (imaginaarseid) kahe- või mitmemõttelisi, inimestel, kellel on eeldusi nende tekkimiseks ja kellel nad seetõttu paratamatult tekivadki. Neil, kellel on n-õ kõrvalekaldumisi normist. Lühidalt rääkides: kui ma ütlen: Ma magan ja näen und (A), tegelikult olen aga seal (B), selles situatsioonis (C), võidakse mult küsida: kust ma võtan, et C ja B on tõesti tegelikud ja mitte ainult unenäo seisukohalt tegelikud, s. t pseudotegelikud, ja millest ma järeldan, et nad on identsed mõne tegeliku C' ja B'-ga tegelikust tegelikkusest?

Muidugi ei ole siin mingit tõelist kahemõttelisust, nagu öeldud, kahemõttelisus on illusoorne, välja mõeldud inimeste poolt, kel on kõrvalekaldumisi normist. See on ebanormaalseste inimeste poolt välja mõeldud ja kõigile tervetele sisendatud jälk paradoks. See on meie tänapäeva põhipahede, kaksikvendade Ratsionalismi ja Müstitsismi kurb vili. See on seda kurvem, et kõik terved inimesed, s. t need, kel puuduvad sel alal «isiklikud võimed», seda nii meelsasti endasse ahmivad.

Miski ei ole mulle aga vastikum kui see ratsionalism oma unenäomüstikaga, need pseudoparadoksid, need illusoorised, väljamõeldud paradoksid. Need jaanalinnu paradoksid. See enesepettus.

Olgem ausad ja vaadake mõele näkku. Põgeneda ei ole kuhugi. Ka läbi tuhande unenäoukse jõuame alati, ikka ja alati, möödapääsematult, selle tuhande esimese ukseni, raudukseni, tõelisuse raudukseni.

Usk, usk on see, mis meid viib, mis meid peab viima, mis meid peab viima selle raudukseni, tõelisuse raudukseni. Usk on see, mis peab selle raudukse lahti tegema.

Kuid rahu, surugem maha tunded ja tulgem argumentide juurde, arutlegem täpselt ja loogiliselt: Niisiis, kes ütleb, et C', B' ja C, B on identsed, et see, mida ma unenäos tegelikult pean, tõesti ka tegelik on? Ei miski. Ei miski, sest nad ei olegi, ei pruugi olla, ei pruugi olla, kui ma selles kahtlen, kui ma ei suuda seda uskuda. Aga ma pean proovima, alati proovima kahelda ja uskuda! Uskuda oma võimeisse kahelda ja uskuda! Uskuda oma tundesse tunda õiget! Peab olema tahtejõudu. Peab olema tahet kahelda ja uskuda. Ainuke tee viib läbi selle! Tee kahtlemiselt usule, usule tegelikkusse, reaalsesse eksistentsi! Ainult nii!

On tuhandeid meetodeid, mis aitavad mind sellel teel, mis teritavad mu tõelisusevaistu. On tuhandeid, kuid ma ei hakka neid kirjeldama, see viiks pikale, ja, mis kõige tähtsam, oleks kasutu, sest see, mis mulle sobib,

võib teistele mitte sobida, jah, teisi isegi segadusse viia, viia sinna, kuhu nad viima ei pea.

Ma ei seleta enam midagi, ma ütlen, kuidas on:

Ma olen õun, ripun õunapuu küljes, on sügis, olen küps ja selles on selle loo traagika, tema unenäotraagika. Unenäotraagika, sest see on uni. Ma ei ole õun, ma olen inimene, ma sõidan vagunis ja magan. Kuhu ja miks, ei ole praegu veel oluline.

Kuid mul on tunne, et ma istun televiisori ees. Seal samas, kust ma tegelikkuses paari päeva eest mööda läksin. See ei ole õige. Ei ole õige, et ma ei sõida rongis, vaid istun televiisori ees ja näen und, et ma olen õun ja arvan, et sõidan rongis. Õige on nii: Ma sõidan rongis ja näen und, et olen õun ja arvan, et istun televiisori ees. See on õige, sest seda ma usun.

Niisiis:

Ma olen õun, on sügis, olen küps ja selles mõttes on asi kurb, kuid see on uni ja ma magan televiisori ees, mis ei ole õige, sest ma ei maga televiisori ees, mulle ainult tundub unes, et ma magan seal, tegelikult sõidan ma rongis. Seda ma usun ja nii see on.

Miks ma televiisori ees istun ja mis televiisoris näidatakse, on kaugelt vähem huvitav kui rongisõidu eesmärk ja siht. Sest televiisori ees istumine ei ole tõeline, see on unenäos tehtud järeldus ja kuulub unenäku.

On augustikuu õhtupoolik, olen õun, ripun õunapuu küljes. Olen suur valge õun (valge klaar), küps õun, seemned mu sees on pruunid, olen valmis, olen liiga valmis, mu koorealune on želatiinselt läbipaistev, olen üliküps valge klaar. Olen pakatamas mahlast.

On tuulevaikne õhtu, päike on vajunud kaugel eemal künka otsas kasvavate puude varju, madala maakividest ja punaste telliskiviservadega vene kiriku roheline sibula kohale.

On tuulevaikus ja see on õnn. Sest olen üleküpsenud ja iga tugevam hoog võiks mu õunapuu otsast maha kopsatada.

Rohelise sibulaga vene kirik ja need puud seal ja päike on ainus, mida ma ümberkaudu selgesti näen. Kõik muu varjavad mu eest lehed ja oksad. Niipalju kui läbi nende seletada võib, on siin veel teisigi õunapuid, nähtavasti on see suur õunapuuaed ja taga, s. t. ida pool, oleks justkui midagi suurt ja tumedat, võib-olla on see mõni ehitis, võib-olla, aga võib-olla ka mitte, sest ma ei näe teda peaaegu üldse. Ainult siis, kui lehed kerges tuuleõhus värisema löövad, võin ma midagi aimata.

Kuid see ei jää mulle saladuseks — kui ma kukun, tekib hetkeks vaba silmapiir ja ma olen otsustanud selle küsimuse siis lahendada. Selle suure ja tumeda asja olemus jääb mulle praegu saladuseks, kuid mitte kauaks. Kuigi ka siin on mõned raskused, sest kukumine kestab nähtavasti väga lühikest aega ja vaevalt et ma maast rohus enam midagi näha saan, kuna rohi on kõrge. Ma ei ole kunagi siin kedagi niitmas näinud, ega ka õunu korjamas ja üleüldse pole siin kordagi hingelistki käinud, otsekui oleks see mõni mahajäetud õunapuuaed.

Kuid kogu see lugu võib lõppeda kaugelt kurvemalt.

Kogu lugu võib lõppeda kaugelt kurvemalt, ta võib ka tegelikkuses kurvalt lõppeda, selles tõelises tegelikkuses, kus ma praegu rongiga sõidan ja magan. Et kõik oleks lõpuni selge, kordan veel:

Olen õun, ripun õunapuuksal, on sügisõhtu, päike vajub aegamööda puude vahele, vene kiriku roheline sibula taha. On tuulevaikus. Läbi lehtede ja okste näen vaevuvaevu midagi tumedat, on see maja? Ma ei ole märganud siin ühtegi inimest, on see mahajäetud õunaaed?

Kuid see ei ole õige, see on uni, mida ma näen televiisori ees magades, televiisori ees, kus käib saade ja keegi poeet loeb oma värse, värse, mis ei tekita siinpool ekraani muid elamusi kui pahatahtlikku naeru, mis aga ometi võivad määranud olla mu unenäo sisu.

Kuid ka see ei ole õige, seda arvan ma ainult unes, s. t. seal unes, kus ma olen õun õunapuus, kus päike paiskab üle vene kiriku roheline sibula, kus on tuulevaikus ja

kus hein on niitmata; niisiis kuulub ka televiisori ees istumine unenäkku, kuigi ainult kaudselt, ainult kui tunne, nagu oleks see nii.

Tõeliselt aga, ja see on õige, tukun ma rongis. See on õige, sest ma tunnen, et see on õige. See on õige, sest ma usun, et see on õige. See peab olema õige ja see on õige.

Jäin vaguninurka tukkuma, olin unine; olin magamata ja jäin tukkuma, niipea kui piletikontroll oli käinud. Vagun oli hämar, rappus ühetooniliselt ja mu vastas istuvad kaks meest (kaevumeister ja üks teine) ajasid oma pobisevat jutujoru, millest aeg-ajalt kostsid üle kellegi, nähtavasti poolkurdi vanakese hõiked.

Kuulsin:

«Ta om viil nuur mutt, ta om kuuvökümnõ säitsmõ aastanõ.»

Pärast seda olen õun.

Kuid ma pean rongist maha minema.

On oht, et ma sõidan peatusest mööda. Aga ma pean maha minema. Mind oodatakse selles jaamas. Mind ei oodata mitte minu, vaid ootaja pärast. Mind oodatakse, et ma tuleks, ootaja kaasa võtaks ja temaga kusagile läheks. Ma ei või teda sinna jätta. See on võimatu.

Kuid on oht, et ma sõidan mööda.

Olukorra lahendaks tuulehoog. Tuulehoog, mis mu õunapuu küljest lahti raputaks ja ärataks. Aga seegi ei ole päris kindel. Kes garanteerib, et ma ärkan tõeliselt, s. t vagunisse, sinna, kus ma tegelikult olen, koos kaevumeistri, tolle teise ja tolle poolkurdi eidega ja kõigi ülejäänutega, vagunisse, mis järjekindlalt nagu saatus ikka enam ja enam läheneb jaamale, jaamale, kus mind oodatakse ja kus ma maha minema pean. On täiesti võimalik, isegi tõenäone, et ma ärkan üles televiisori ees, s. t mitte tegelikkuses, vaid ainult teises ebatõelises, mis ei ole millegi poolest parem eelmisest, mis isegi ei erine temast oluliselt, sest too poet seisab ja räägib seal kinnihoidmisest, õunana kinnihoidmisest õunapuust.

Mille poolest on see targem?

Muidugi võin ma ka sealt üles ärgata, kuid kuhu? Selle kohta ei saa ma aga midagi öelda ja asi läheb eriti segaseks. Milleski ei saa siis olla enam päris kindel. Kõigepealt muidugi võib juhtuda veel nii, et ärganud televiisori ees, ei küsi ma esimesel hetkel endalt, kas see on tõeline ärkamine või ainult näilik, ja võin pahaaimamatult televiisori ette vahtima jääda. Ja enne kui ma arugi saan, on rong juba jaamast möödas. Või mis veel hullem, kes ütleb, et ma uuesti magama ei jää. Ja kes garanteerib, et ma uuesti endisesse unenäkku tagasi ei satu, sinna, kus ma praegu olen, sinna, kus päike vajub rohelise vene kiriku sibula taha ja kus ma õunana ripun puu otsas? Kes garanteerib?

Teiselt poolt, kas tuleb tuulehoogu? Ohtu on praegu nii vaikne ja selge, pääsukesed lendavad kõrgel taeva all, miski ei ennusta ilmamuutust. Jääks üle veel ise katsuda puu küljest lahti saada, kuid selles ongi selle loo kõige kohutavam külg. Ma ei taha õunapuud küljest lahti saada. Vastupidi, ma hoian nii kõvasti kinni, kui jõuan, miski ei suuda mind sellest loobuma panna. See on mu õunainstinkt, küll unõuna, kuid instinkt niisama tugev kui tõeline. Selleks ei suuda mind ahvatleda isegi soov näha toda tumedat hoonet seal ida pool, näha teda sel hetkel, kui kukun. Sest ainult siis, kui ma kukun, võin ma teda näha, ainult sel lühikesel ajavahemikul, puuksalt sügava rohuni võiksin ma teda näha ja hiljem ei kunagi enam. Kuid on ohtu ja õõ tuleb ja ma olen küps õun; veel on paar tundi valget aega, päike seisab vene kiriku sibula kohal, veel paar tundi valget aega, siis on päike loojunud, siis on õõ ja pimedus. Kui ma siis kukun, ei näe ma enam midagi, ei saa enam kunagi midagi nägema ja siis on ka tõenäoliselt juba hilja — rong on jaamast möödas. Kuid ma olen küps õun ja kui palju on mul veel šansse seda õõd üle elada? Kui palju, ma ei tea. Ma arvan, et ei ole kuigi palju. Kuid ka selle äratundmine ei suuda mind puu

küljest lahti kiskuda, miski ei suuda seda, enne kui tuleb tuul ja virutab mu maha. Ja võib-olla ei näe ma kunagi seda lossi.

Lossi? Miks lossi? Jah, ma ei saa tundest lahti, et see on loss ja see suur mahajäetud õunapuuaed on lossipark ja et, jah, isegi nii, nagu mängiks siin aeg-ajalt keegi klaverit, kas lossis või pargis, ma ei tea seda muidugi täpselt öelda, aga mulle tundub, et mängitakse igal õhtul tunnike enne päikeseloojakut ja igal hommikul. Keegi mängib siis C. Francki prelüüdi, koraali ja fuugat. Niisugune tunne mul on, kuigi ma ei ole siin hingelistki näinud.

Muidugi võin ma eksida, muusika võib tulla ka mujalt, ehk kuulen ma seda läbi une, televiisorist, ehk loetakse neid värssse muusika saatel, aga võib-olla on see koguni krapp vagunis, ma ei või selle kohta midagi öelda, kuid igal õhtul kuulen ma seda tunnike enne päikeseloojakut ja varsti on see aeg käes.

Niisiis, kui ei tule juhuslikku tuulehoogu, kuigi ka see, nagu ma ütlesin, ei ole mingi garantii, aga siiski ainus võimalus, ainus, sest piletikontroll on käinud, tema, konduktor, ärataks mind üles, kuid tema on läinud, tema on läinud ja millelegi muule ei ole loota; sõidan ma jaamast mööda.

Aga ma pean maha tulema, pean, sest mind oodatakse.

Ta on hull.

See, kes mind ootab, on hull, idiot, inimene, kellel on kõik segamini, tõelisus ja uni, inimene, kes ei tee vahet reaalse ja illusoorse vahel, lõhestunud inimene, inimene, kes elab korraka kahes maailmas. Ta ootab mind jaamas, see on kokkulepe, ta tuuakse jaama bussiga, just enne rongi tulekut jäetakse ta jaama ootama ja tooja sõidab bussiga edasi. Tooja sõidab bussiga edasi, ta ei saa jääda ootama, ei saa, sest buss väljub enne rongi tulekut.

Bürokraatia.

See on bürokraatia, mis teeb selle asja nii kohutavalt keeruliseks ja lahendamatuks. Buss väljub enne rongi tulekut, kuigi oleks loomulik, et ta väljuks pärast, sest võib-olla tahaks mõni mahatulijaist bussiga edasi sõita, ehkki tõele au andes ei ole siin enamikul juhtudest ei mahatulijaid ega pealeminejaid, kuid siiski, buss võiks ometi väljuda peale rongi. Aga ei, buss ja rong alluvad eri ametkondadele ja miski ei suuda neid omavahel kokku leppima panna. Ja mitte ainult, et buss väljub enne rongi tulekut — teine buss, teine, millega mina koos hullumeelsega sõitma pean, tuleb sisse pärast rongi väljumist, pärast rongi väljumist, selle asemel et tulla enne ja tuua inimesi rongi peale, kuigi peab tunnistama, et siin ei ole peaaegu kunagi ei tulijaid ega mahaminejaid.

Niisiis tänu bürokraatiale jääb hullumeelne üksi jaama, väikesesse kitsarööpalsisse peatusse, tooja paneb ta õunaaeda, sügavasse rohusse õunapuu alla istuma, siis võib hullu hetkeks jätta ja tooja sõidab edasi, sest tal on kodus lapsed, kes üksi jäädes kardavad pimedat ja hakkavad pärast päikeseloojakut meelcheitlikult nutma.

Niisiis tuuakse hull just enne rongi tulekut õunapuu-aeda — jaamaülemal, vanal üksikul jooksvahaigel ätil, on hiigelsuur hooletusse jäetud õunaaed —, pannakse õunapuu alla (aia lääneservas kasvava vana valge klaari alla, nii on kokkulepe) rohu sisse istuma, tooja läheb ja mina pean võtma hullumeelse oma hoolde, tulema peatuses maha ja viima haige hullumajja, hullumajja, et teda terveks ravida, seda hullu, kelle vaim on lõhestunud ja kes ei tee vahet reaalsuse ja unenäo vahel.

Aga rong läheneb ja läheneb ja õige pea on ka buss kohal, õige pea pannakse vaimuhaige kokkulepitud kohale, sinna õunapuu-aeda, mida kordagi niidetud ei ole, seal sügava heina sees saab ta istuma, selg vastu puutüve, pilk suunatud lojuvasse päikesesse, mis kaob puude vahele seal üleval künkal, vajub vana lagunenud vene kiriku roheline sibula taha.

Loojuv päike rahustab teda, ta istub seal, kuni ta päikest näeb, see rahustab teda, senikaua, kuni päike veel paistab, ei juhtu midagi. Ta istub seal, aga kui tuleb pimedus, tekivad ta segipaisatud ajus kohutavalt õudsed unenäopildid. Siis ei või enam milleski kindel olla, siis on katastroof paratamatu.

Ma pean selles jaamas maha tulema, selles üksikus pooljaamas, keset künklikku maastikku, ma pean hullumeelse oma hoole alla võtma, ta hullumajja viima, ta terveks teha laskma, ma pean, aga rong kihutab ja kihutab ja jaam läheneb. Läheneb, mina aga hoian oksast kinni, kogu õunavarre jõuga.

Nüüd vilistab rong, ja hullumeelse ajus tekivad salapärase muusika kummalised pildid.

Kas tuleb tuulehoog, veel on hetk aega.

Hoian kinni oksast, kogu õunavarre jõuga.

Veel täna peab meist keegi hukkuma!

1966

MEIL AIAÄÄRNE TÄNAVAS

Analüüs

Madis Kõiv

I Kui armas oli seal

Selle tänava siin-olemine, selle tänava möödapääsmatus, alati-kohalolemine, kodu, mida ei ole, ei saa kunagi olema, mille olemine on võimatu.

Aga tegelikult sama tänav, sama aed, plankaed, millest üle hüppas Tom Sawyer, mida ta omal ajal värvis, mis näitab, et tänav on juba seal, aed on juba seal, kes ka ei tule, kuhu ka ei tule, asub sinna, asub seal, elab seal, jääb sinna, jääb sinna JA EI TULE SEALT ENAM KUNAGI. Meil aiaäärne tänavas — sinna jääda, seal olla, ei kunagi enam ära, ei kunagi enam kuhugi. Kodu.

Kuid mitte selles ei seisa tema õudus, tema igivõõrus, võõrus, mis ei pehmene, ei mahene kunagi; kui kaua seal ka ei elata, aga seal elatakse igavesti, ei mahene see kriipsugi võrra — tema õudus on tema realiseerumise võimatuses, tema võimatuses täituda aistitavaga, igavesti siin ja igikodune, on ta samal ajal aistitamatu, sest teda ei saa olla, mitte sellepärast, et oleks SEAL, kusagil igavikus, kust ta ei tule ära, kust ta tulla ei saa, ei, ta realiseerub, ta muutub aistitavaks, kuid ta muutub aistitavaks VALESTI. Meil-aiaäärne-tänavas, kõik need eraldi, omaette, muutuvad, muutuvad aistitavaks, muutuvad kombatavaks, on, kuid igaüks eraldi. Ei kunagi, ei

Meil aiaäärne tänavas

ialgi ei või need sõnad ühineda, tiheneda lauseks, selleks, mis on: meil aiaäärne tänavas, ei, sest kõiki neid sõnu eraldab üksteisest hirm, surm isegi, nad ei lähe kokku ialgi, nende vahelt vaatab hirm, nad ei ühine.

Kuid ka mitte selles ei seisa tema õudus, ei, vaid selles, et NAD ÜHINEVAD SIISKI. Seal igavesti olevas alati olevas on nad koos, moodustavad lause, on nii, on nii painavalt selged, et ongi aistitavad — Tom Sawyer, kes ikka veel, ikka ja alati hüppab üle aia, jooksnud üle tomatipeenarde, hüppab õhtul, hüppab, ja see õhtu jääbki, nii jääbki, ja see aed jääb ja see hüpe jääb, ja päike, kui teda veel näha on, kõik nad jäävad, kuigi nad ei saa olla, kuigi seda tänavat, maal ja linnas samaaegselt, seda õhtut ei saa olla, ei või olla, ei tohi olla.

Mis kunagi ei realiseeru, kuid siiski on.

II Kus kasteheinas põlvini, me lapsed jookstime

Kuid see lause on vigane, sest jooksmist ei ole, jooksmist ei ole, jooksmine on võimatu, vähe sellest, jooksmine on illusioon, lohutus ehk, enese (ja teiste) pettus, jooksu ei ole, jooksu asemel on mäng, sest... Kuid kust on pärit kastehein, mil kombel, mil võimalikul viisil on sattunud kastehein siia meil aiaäärsesse tänavasse, kust? ja kuidas? Kuid seal ta on, seal kasteheinas põlvini, võimatu, kuid on, on, et seal oldaks, et seal põlvini oldaks, et seal mängitaks, et tekiks illusioon, nagu joostaks koguni, kuid jooksu siiski ei ole, seal mängitakse vaid, mängivad me-lapsed. Niisiis kastehein, kuigi võimatu, on siiski olemas ja seal mängivad me-lapsed, ja nad mängivad põlvini. Kuid kes nad on, need me-lapsed, kes nad on, kes nad üldse saavad ja võivad olla, kust tulnud? Kes nad on, küsin ma, kes on — me-lapsed? Ja kes jättis nad sinna? Kes on nad, need kadunud, kadumisele, jäämisele, mahajäetusele määratud lapsed? Toodud, kust? pandud sinna kasteheina mängima ja jäetud, ja unustatud, ja määratud kaduma. Sest ei kunagi, EI KUNAGI

ENAM ei pääse sealt lapsed, ja ei kunagi enam EI PÄÄSE KEEGI nende juurde. Nad on mahajäetumad kui Tom Sawyer, võrreldamatult ja võrratult mahajäetumad, sest Tom Sawyer ON, sest ta hüppab, hüppab, hüppab, ja hüppab igavesti, ON igavesti hüppamas, TA ON SEAL s. t ta seisab, s. t ta hüppab, s. t ta seisab hüppes seal plankaia kohal, koos õhtu, koos plankaia, koos meil aiaäärse tänavaga, ta on seal, TA ON JA ALATI SAAB OLEMA. Kuid lapsed, kes istuvad, ja ainult istuda nad suudavadki, kuidas saab rääkida siin jooksust, ja mängivad kollasekskuivanud tihedas kasteheinas, kase all, need lapsed EI OLE SEAL, need lapsed ei ole, need lapsed ei ole ei aiaääres, ei tänavas, nad ei ole kusagil, NAD OLID. Nad olid ja jäävad sinna olima, sinna kase alla, sinna, kuhu nad viidi, viidi ja jäeti, kollasesse heina kase alla. Seal kollases heinas seal kase all (ainuke puu üldse), mahajäetud lapsed kõhnade käsivartega, ja käsivarred ongi ehk ainukesed, mida neist näeb, mille järgi nende olimasoli ära tunneb, sest mäng, mäng, mida nad mängisid, seisis käte pea kohale tõstmises, millegi pea kohale tõstmises, millegi, mis peab peost kukkuma ja jalgade vahele kasteheina langema, mida siis jälle pidi tõstetama, kui seal ülepea midagi tõsta oli, seal nad istuvad ja tõstavad käsi peade kohale, aga minevikus kõik, kolme- või neljakesi, pead, peanupud mustadena vastu liiga valget valgust, ja ainult vastu valgust võib, võis neid näha, nende mustad pead ja ehk raasuke, ehk aimamisi triibulist madrusepluusi kraed vastu liiga valget, kuid möödapääsmatut valgust.

Ja see mäng ei lõpe kunagi, sest see on minevikus, oli minevikus ja jääb minevikku.

Kadunud lapsed, igiminevikku kadunud lapsed.

III Seal ehani (ma mängisin, küll) lille, rohuga

Kuid siiski kõigele vaatamata on pääs olemas, kõigele vaatamata selgub, et isegi lastele sealt kasteheinast,

sealt puu alt, kes sinna jäid, isegi neile leidub pääs. See pääs on:

Seal ehani ma mängisin, küll lille rohuga, pääs on — ehani, pääs on — lille rohuga. Pääs on ehani, ei õhtuni, vaid ehani, õhtuni ei ole pääsu kunagi, õhtu jääb, kus ta on, sellega, MILLEGA ta on, sinna kase alla ei jõua kunagi õhtu, sest õhtu EI OLE KUNAGI kase all-ga. Kasteheinas põlvini, s.t õlgadeni, s.t madrusepluusi kraeni, on s.t oli päeval ja jäib igavesti olima päeval. Õhtu ei suuda neid aidata, aidata suudab vaid eha ja lillega ja rohuga. Tänu ehale, tänu lillele, tänu rohule, lapsed pääsevad — sest nad surevad.

Lapsed surevad, see on nende pääs, kaovad pead ja kase all üles-alla liikuvad käsivarred, lapsed surevad, me-lapsed surevad, jääb ehani, ma-mängin, jääb lille rohuga.

Kuid see pääs on siiski kahtlane, vähemalt kahemõtteline; võimalik, et lihtsalt illusoorne. Kindlasti aga ainult osaline, petlik, tõeliselt TEISE TÄHENDUSEGA. Sest mingis teises, kahemõttelises, võimalikus, kuid siiski mitte liiga tõelises tõelisuses surevad me-lapsed ja jääb ma, sest ei ma, ei ehani, ei lille, ei rohuga, ei ole küllaldaselt, nõutavalt tõelised, et nende poolt pealepandud surm oleks vaieldamatu. Sest ehani, lillega, rohuga ON OLEMAS VAID AINSUSES. Ja see on otsustav, ei ole olemas eha, on vaid ehani ja see ainult ühes kordumatus unikaalses eksemplaris, ei ole lilli ega rohtu, vaid ainult unikaalsed lillega ja rohuga. Ja seegi rohuga, ainus unikaalne eksemplar (mis saab, kui ta kaduma läheb?), ei ole vajalikult pealetungivalt kehaline, kalmus näiteks, takjas näiteks, ei, see on juhuslik, kuid ainus, kasteheina kõrs või orasheina leht, üks, kuid mitte üks paljudest, vaid ainus eksemplar, VIIMANE seetõttu, habras kastehein, tema ise, ja samuti lillega, igaüks on teda näinud ja tunneb teda kaugelt, seda lillakassinist poolenisti läbipaistvat kellukat, samuti ainust, samuti unikaalset, VIIMAST eksemplari.

Ja mäng nendega ehani. Kuid, ja see on kogu asja juures kahtlaseim, see, mis teeb asenduse ülimalt küsitavaks, ei ole olemas mängijat, on olemas ma, kuid tegelikult ei ole NÄHA mingit mina, ühtegi mängijat, ainult too kõrs, lill — lillakassinine kellukas ja mäng. Kuid mäng on mitmuses, mängud, kõikvõimalikud mõeldavad mängud lille ja rohuga. Puudub mängija, vähemalt kusa-gil ei ole näha mängijat, kuid on mäng, on mängud, kõik mängud, viimseni kõik mängud, kõik mängud, mida eales võib mõelda mängitavat lille rohuga. Kõik nad. Kõik võimalikud mängud ehani.

Ei ole võimatu, et lill ja rohi on pärit herbaariumist.

IV Küll üle aia tahtsin siis ta kombel vaadata

(Intermezzo)

Me seisame aia taga, mina ja tema, mina ja vanataat, võõrad siin tänavas, võõrad siin aias, võõrad omavahel. Kunagi ei ole meist kumbki, ei mina, ei vanataat, käinud teisel pool aeda, kõndinud või seisnud tänaval, aed on piir, selle ületamine on meile keelatud, kuid asjata, kunagi ei ole meil olnud seda kavatsust, mõtetki, me seisame ja vaatame, me tuleme kusagilt, kust, ei tea, ta toob mind käekõrval siia, siia aia juurde, siia tänava äärde, kunagi ei vii ta mind tuppa magama, sest pole olemas tuba, pole olemas magamist, on vaid seismine ja siiatulek, kõik, mis jääb meie selja taha, on lihtsalt olematu, niisiis tuba ei ole, maja ei ole, on vaid aed, ja tänav, ja veel üks rada, mida mööda me tuleme, mina vanataadi käekõrval, see rada on, seda ma tean, sest kogu tee — äkki, teadmata kuidas, olen ma teel, vanataat hoiab mu käest, me tuleme — vaatan ma maha, teetolmu või oma saabastele, kunagi ei vaata ma üles, me tuleme, ma kõnnin vanataadi kõrval, me tuleme, kuni me jõuame aiani, me jääme siia seisma, me seisame ja vaatame.

Meil aiaäärne tänavas

Ja nüüd alles vaatan ma üles, nüüd esimest korda näen ma vanataadi nägu, mis väga vana ei olegi, kunagi ei vaata ma üle aia, kuigi ma võiksin, või läbi, sest aialatid on löödud hõredalt, kuid kunagi ma ei vaata, ikka ja alati vanataadi nägu, tema pruuni, narmastega ilustatud indiaanikuube ja tema laiaäärset, kuklasse lükatud kaabut. Ta vaatab liikumatult ühte punkti kauguses, kusa-gil horisondil peab see olema, see punkt, kuhu ma ei julge pilguga järele vaadata, sest ta hoiab lõuga üleval, veidi kergitatud on ta nägu, ta pea, ta niigi kuklas kaabu, on õhtu ja päike paistab, sest vanataadi nägu on päikesest punane. Midagi ei näe ma peale tema näo ja tema indiaanikuue ja trapperikaabu, ma vaatan üles ja ootan, et ta ütleks, kuid ta ei ütle midagi, me seisame ja vaikime, see vaikimine ei lõpe kunagi. Kunagi ei lausu ta ainsat sõnagi. Ja mina ei julge.

V Laps, oota, kostis ta, see aeg on kiir küll tulema

Kuid seegi pilt, nagu kõik siin maastikus, siin — meil aiaääres tänavas, on vale, eksitus, juhuslik arusaamatus — õhtu, aia taga kaks seisvat kuju, midagi niisugust ei ole, ei ole ja ei saagi olla, sest juba ta ütleb: Laps oota, aga kes, kes siis, mõttetü küsimus, kes siin ikka ütleb, siin, KES SIIN SIIS IKKA RÄAGIB. Ta ütleb: laps, laps oota, ja jällegi on see laps, kes ootab, kes seisab aia taga, kes peab seisma ja ootama, sest öeldud on: Laps oota, ta ootab, ei vanataati, ei mind, vanataat on kadunud, läinud, sinna ehk, kuhu ta vaatas, kuhu ma järele ei julgenud vaadata, kuid kuhugi ei ole ta LÄINUD, teda ei ole olnudki, nagu mindki, on laps. Laps ootab, laps oota! ja laps ootabki, pikali rohus, või sunnitakse teda koguni seisma, võib-olla ta seisabki ja hoiab aialattidest kinni, seisab oma nõrkadel kõveratel rahhiidistel jalgadel, madrusepluus seljas, ja ootab. Aga midagi ta ei oota, sest ta ei mõistagi oodata. Temal, lapsel, ei olegi midagi oodata, aeg aga on kiir tulema,

s.t tal on kiire ja ta liigub kiiresti, aga me ei näe teda, keegi ei näe teda, ta liigub kusagil seal tolmupilve taga, seal hägu taga, mis hõljub eemal karjateel, sest tee aia taga on tolmuks tallatud karjatee, mis keerab vasa-kule ja laieneb, kuid kaob siis peagi tolmu, kollasesse pilve, mille taga võib olla päike ja see, kel on kiir tulema, siinpool pilve aga — meil aiaäärne tänavas ja laps, kes ootab, LAPS OOTA, aga keegi ei tule, siin ei liigu keegi, kõigil, kel on kiir ja kes seetõttu liiguvad, on seal, seal-pool pilve, siin ei kedagi, vaid laps ja lehm, kui teraselt vaadata, siis on siin peale lapse lehm, eemal karjateel, kuid seegi liikumatu, ehmunud, saba püsti, jalad laiali, silmad pärani, keel sõõrmes.

VI Aeg tuli. Maa ja mere peal

Ta tuleb, aga ei iialgi maa peal, ei, ainult merd mööda ta liigub, meri on tema stiihia, ta tuleb ja nüüd me näeme teda, nüüd ometi näeme, kuidas ta tuleb, nüüd ometi viimaks. Kuid kes meie? Meie kõik siin aia ääres tänavas, sest öeldud on: MEIL aia ääres tänavas, nii-siis meie on kes, see ei ole veel selge, aga seegi selgub, seegi AEG ei ole kaugel.

Aga seni, aga nüüd, tuleb aeg maa ja mere, s.t ainult mere peal, kuna seal ta juba ainult liigubki, öö on tegelikult juba aiaäärses tänavas, aed on pime, tee on pime, ainult meri on valge veel, merel on isegi päev; kuigi siin aia ääres tänaval on öö ja pimedus, on merel, kuhu me vaatame, päev ja valgus, kirgas ja terav valgus koguni, millest see valgus, kuid ka see selgub, aeg tuleb meie poole, otsejoones liigub ta meie peale, otse risti, see on tema viis liikuda, kunagi ei tule ta teisiti, kunagi ei näita ta ennast küljelt, tagant või ülevalt, alati tuleb ta hääletult ringloodis meile peale. Oieti me ei näegi teda, ainult si on see, mida me näeme, laine, vall, vee tiivad, mille ta laiali laotab mere kohale. Ta terav ots lõikab vee ja keerab selle rulli, laineks, vee tiibadeks, ja

neid tiibu me näemegi, see ongi, mis tuleb, see, mis tuli. Ta tuli, ja kuna ta tuli, siis tuleb ta alati, ta tuleb minevikus, ta tuleb minevikust, aeg tuleb meie juurde, üle mere minevikust, kuid ta ei jõua kohale kunagi, sest see minevik, see, kust ta tuleb, ei ole tõeline minevik, sündmustega, juhtunuga minevik, ta tuleb puhtast minevikust, GRAMMATILISEST minevikust, ja seepärast ei jõua ta iialgi kohale, ta tuli, ja see minevik on grammatiline, absoluutne, aga seega tühi, läbipääsmata, ma tulin, sa tulid, ta tuli, PARADIGMAATILISEST minevikust tuleb aeg, ja me vaatame siit pimedast aiast tema säten-davaid vesitiibu.

VII *Silm mõnda seletas*

Meie, see on silm. Silm mere kohal, silm, mis seletab, mis vähemalt mõnda seletab, ja ainus viis selle silmaga, selle meiega näha on, et ta seletab s.t silm, s. o meie, ripub mere kohal, seega näeb ta aega ülevalt, isegi küljelt, mida meie ise kunagi ei näe, ta näeb ülevalt, tagant ja küljelt, ta näeb seda ja räägib meile, ta seletab, kuidas aeg liigub, missuguse tohutu kaarega liigub ta mööda merd, meie ise näeme teda ainult eest tulevana, kuid õnneks mitte kunagi jõudvana, otse meie peale. Silm aga, silm mere kohal, näeb teda kõrgelt, näeb kõrgelt tema lainet, tema laine valget kaart, ainukest, mis merel, mis mere sinisel tasandil on ja olla võib.

Kuid mis on see silm, õieti kes, see meie, see silm seal üleval mere kohal, ÜKS silm seal üleval — üks-silm. Üksi seal üleval mere kohal, meie silm, kes näeb, kes näeb ja seega seletab, räägib, räägib, mida näeb. Mida näeb MERELT TULEVAT. Näeb teda, seda, kes tuleb, ülevalt, küljelt, eest ja tagant, näeb teda koguni alt, kuigi seal üleval, näeb teda kõikjalt ja kõigiti. Kes?

Mere kohal Silm; aga aed, aga meil-aiaäärne-tänavas, tänav seega, meie seega, meie KES ME SIIN SEISAME ja vaatame: vanataat, laps, Tom Sawyer oma

igaveses hüppes, lapsed puu all, lill, rohi; pimedas. Kõik meie siin pimedas, aga mere kohal, särava, sätenava, kiirgava mere kohal valgus — silm — ομμα.

ομμα Δικης — silm, kes näeb kõikjale, sest ta valgustab, sest ta vaatab, sest ta on valgus ise, sellega, ET TA VAATAB, VALGUSTAB TA MERD, sest ta näeb, ta näeb seda valget, selle valget vesitiiba, aga ta näeb seda ülevalt, kõrvalt ja tagant, kõikjalt:

ἔφησε ἰσχυρῶς ὁ πανθ' ὄρων χρόνος

Silm, mis näeb kõik, silm, mis seletab, meie, see on κρυφός — aeg. Aeg ise on see, mis vaatab ülevalt, vaatab ülevalt, kuidas tuleb üle mere, tuleb üle mere, tuleb meie peale, meie otsa, kuid ei jõua õnneks kunagi, tuleb meie peale see valgete tiibadega vahutav — kes? Aeg.

Sest just nimelt ja ainult aeg on see, kes tuleb, tuleb mööda merd, tuleb mere peal, kes ei suuda varjata oma tulemist, ja seepärast tuleb lainete vahutades, kuid ei jõua iialgi pärrale, kes ei suuda ennast varjata, ei suuda ennast kui aega varjata, ei suuda, sest üleval mere kohal seisab silm, meie, ομμα Δικης χρόνος — aeg. Aeg tuleb ja aeg vaatab, kuidas aeg tuleb ja iialgi ei jõua aeg kohale. Aga aeg on meie, ja meie tuleme, ja me vaatame, kuidas me tuleme, ja me tuleme mööda merd, ja me tuleme lainete lehvides meile, meile peale, kes me seisame pimedas, meil-aiaääres-tänavas, kuid õnneks ei jõua me kunagi, meile otsa, meie, kes me õnnetuseks iialgi ei jõua pärrale, tuleme ja seletame, kuidas me tuleme, s.t. kuidas me iialgi tulla ei saa.

VIII *Ei poolt nii armas olnud seal kui külatänavas*

Ja lõpuks, mis tähendab SEAL. Kus on see seal? Siin, külatänavas, siin meil aiaääres tänavas on, on Seal. Siin külatänavas on seal, kuid mis on seal, mida tähendab siin külatänavas SEAL? On see tõesti midagi, on see midagi tõelist, mõni asi, mõni koht, või on see sõna vaid, kõlks, kuulujutt, uudis, kummituslugu? Lootus

äkki, salaiha, soov, ET OLEKS VEEL MIDAGI peale selle, selle meil aiaääres tänava? Kuid lootus on tege-likult lootusetus, masendus, ahastus — SEAL ON TÜHI, seal ei sisalda midagi, ta ei täitu millegagi, miski ei lisandu sellele sõnale, see jääb sõnaks vaid, sõnaks, mille ainukeseks tähenduseks on tema olemine, olemine LISAKS KÕIGELE! S. t kõigele lisandub veel midagi, seal, aga seal on tühi, midagi lisandub, aga lisandunu on tundmatu, mitte seda, et seal võiks sisaldada midagi tundmatu, vaid seda, et seal lisaks kõigele, s. t lisaks kõigele tuntule, tundmatu on predikaat, seal predikaat, seal on teadmata, seal on tundmatu, seal on oletatu, kõik tühjad sõnad, mis ei sisalda midagi. Kõik, kuid peale ühe: ei poolt nii armas. Seal on ei poolt nii armas. Seal sisaldab, siiski sisaldab: poolt nii armas. Mis tähendab: poolt nii armas? Poolt nii armas tähendab poolt nii armsast. Pool nii armsast oli seal, pool või natuke vähem kui pool. Pool nii armsast oli seal. Mis on seal? Seal on: see. Kuid: nii armas oli see. Öeldud on: Nii armas oli see. See aga on: meil aiaäärne tänavas. Pool meil aiaäärsest tänavast on seal, pool see-st, kuid mis on pool see-st. Pool see-st on see. Poolitatud meil aiaäärne tänavas on ikka meil aiaäärne tänavas. Kõik, mis siin on, on kõik, mis siin ei ole. Meil aiaäärne tänavas ei poolitu. Poolitatud meil aiaäärne tänavas on uuesti aiaäärne tänavas, ainult ta on seal. Seal, poolitatud aiaäärne tänavas on uuesti aiaäärne tänavas, kuid on seal, kuid on sealt vaadatuna seal, ka sealt vaadatuna seal on aiaäärne tänavas, aga ka sealt vaadatuna seal on meil aiaäärne tänavas. Seisab selles tema tõeline, tema igiõudus? Ei.

Tema õudus, tema tõeline õudus seisab tema õuduse- tuses. Ja ülim mõeldav õudus on õuduse puudumine, tüh- jus seal, kus peab olema õudus, õudus, mis on siin, kuid on kadunud, aga ei ole kadunud, vaid ei ole kunagi olnudki, õudus puuduva õuduse ees: lõpmatukordne meil aiaäärne tänavas.

Ei poolt nii armas olnud seal.

1976

NORRA RAHVUSROMANTILISEST KUNSTIST

Jaak Kangilaski

Eesti kunstiajaloos on mõistel «rahvusromantism» küllalt soliidne traditsioon ja selle tähendus näib olevat selge. Teame ju oma klassikuid Kr. Rauast Oskar Kalliseni ja seda, et nende loomingut on tihti iseloomustatud kui rahvusromantilist. Mõiste võib moodustuda meile empiirilise üldistusena: rahvusromantism — see on nimetatud klassikute looming. Järelemõtlemisel ilmneb, et nii tuttava mõiste sisu polegi päris selge. Nähtub ka, et väljaspool kunstiteadlaste ringkonda pole mõiste kuigi populaarne, nt ei mahtunud «rahvusromantism» isegi ENE esimesse trükki. Sestõttu peame otsima teisi autoriteetseid väljaandeid, kui soovime rahvusromantismi definitsiooni leida.

«Eesti kunsti ajalugu» pakub järgmise määratluse: «Rahvusromantika on kunstisuund, mis rahvuslike müütide ja saagade ning rahvakunstist tuletatud ornamentika najal taotles luua rahvuslikku stiili. 19. sajandi lõpul — 20. sajandi alguses olid rahvusromantilised taotlused levinud peamiselt skandinaavia, soome, eesti ja vene kujutatavas kunstis» (1977 : 298). Väidetetu tekitab mitu küsimust. Jääb lahtiseks, kas ja kui, siis mis viisil ja määral nimetatud taotlused realiseeriti? Kas rahvusromantism

on ainult taotlused, kunstnike programm-avaldused, nende ideoloogia? Kui ei, siis millised on vajalikud ja piiravad tunnused, mille järgi võib teoseid «rahvusromantismi suunda» arvata? Kas neid tunnuseid tuleb otsida eeskätt (või ainult) süžeedest või on põhitunnused vormialased? Kas piisab, kui teoses on kasutatud müütidest ja saagadest võetud või mõjustatud süžeesid? Või on tähtsam rahvakunsti motiivide kasutamine või hoopis erilise, omapärase rahvusliku stiili loomine?

Et määratluse järgi rahvusromantism on esinenud ka mujal, oleks loomulik selgust otsida teiste rahvaste mõistekasutusest. Paraku osutub, et «rahvusromantism» on ka rahvusvahelises kunstiteaduses juhuslik termin. Suurtes Euroopa keeltes kasutatakse teda üliharva ja siis enamasti mõne Skandinaavia rahva kunstist kirjutades. Tihti on sel juhul tegemist Põhjala rahvaste kunstiteadusliku kirjanduse mõju ja nendekeelse termini otsetõlkega (nt Reichel 1978: 57jj, 141jj (*Nationalromantik*); Frampton 1980: 192jj (*National romanticism*); mõnikord on «rahvusromantiline» saksa keelde tõlgitud ka sõnaga «völkisch-romantische» (nt Tanner 1960: 154)).

Lisaks selgub, et ka skandinaavia kunstiteadlastel puudub ühine traditsioon nimetatud termini kasutamises. Meiega ühtemoodi on rahvusromantism kasutusel ainult Soomes (*kansallisromantiikka*). Rootsis tähistatakse selle mõistega (*nationalromantiken*) eeskätt selliste heliloojate loomingut nagu Mihhail Glinka, Bedřich Smetana ja Edvard Grieg. Kujutava kunsti ajaloos on *nationalromantiken* üks aspekt *Konstnärsförbundet*'i liikmete (Carl Larsson, Anders Zorn, Nils Kreuger, Eugène Jansson, prints Eugen jt) 1890. aastate loomingus (Lindblom 1960: 281—283; Strömbom 1965).

Taanis ja Norras on *nasjonalromantikken* kujutava kunsti ajaloo kindel mõiste, mis tähistab 19. sajandi I poole kunstnikke, kes oma tööde süžeedes tõlgendasid Skandinaavia minevikku ja loodust romantiliselt. Norras loetakse rahvusromantikuteks seega nt Johan Christian Dahl, Peder

Balke, Thomas Fearnley, Hans Gude ja August Capellen (Østby 1977 : 109jj), aga näiteks Gerhard Munthe kunsti, mida meie oleme pidanud oma rahvusromantikute eeskujuks, nimetatakse Norras järjekindlalt uusromantismiks (*nyromantikk*) (Aubert /1910/: 86jj; Østby 1977 : 155jj; Norges kunsthistorie 1981 : 210jj). Siiski on viimasel ajal (võib-olla Rootsi—Soome mõjul) *nasjonalromantikken*'i mõistet mõnikord kasutatud ka sajandivahetuse kunsti kohta, kuid siis on juttu arhitektuurist, mitte kujutavast kunstist. Nõnda olevat *nasjonalromantikken* norra ehituskunsti üks stiilisuundi pärast 1910. aastat ja selle esindaja ka Oslo raekoda (ehitatud 1931—1950) (Norges kunsthistorie 1983 : 10jj).

Termini kasustraditsiooni erinevuse allikas on ilmne. Nähtusterühma «komplekteerimisel» on mõnel juhul olnud aluseks ainult kunstiteoste süžee (Taanis, Norras, osalt Rootsis), aga mõnikord ka (või esmajoones) vormialased otsingud (Soomes, meil, osalt Rootsis).

Terminikasutuse erinevuse tõttu ei tarvitse terminist loobuda. Siiski oleks vaja kunstiteadlaste vastastikuse mõistmise huvides täpsustada, milliste tunnuste järgi üks või teine teadlane on nimetanud kunstiteoseid rahvusromantilisteks. Kas mingit nähtusterühma nii või teisiti nimetada, pole küll tõe ja vale küsimus, kuid tõenäoliselt on mõni kasutusviis põhjendatum ning praktikas sobivam.

Liitsõna «rahvusromantism» mõlemad pooled on üldtuntud ja sagedad mõisted kõigis kultuurkeeletes, nende tähendus on oluline ja näib selgepiiriline. Seepärast tuleb jälgida, et termin arvestaks piisavalt oma osasõnade traditsioonilisi tähendusi. Järelikult ei saa «rahvusromantismi» defineerimine olla suvaline kokkulepe. Peame nii vaatlema ja võrdlema termini traditsioone kui ka mõtlema, milline tähendus oleks osasõnade tähendusega kõige paremini kooskõlas ja milline nähtusterühm kõige paremini sobib kandma nime «rahvusromantism».

Eri rahvuste kultuuriajaloo on olnud lühemaid või pikemaid ajajärke, kus oma etnilist omapära on teadvustatud ja väärtustatud rohkem kui teistel aegadel. Siis on tuntud erilist huvi ka etniliste traditsioonide, etnilise päritolu, «juurte» vastu. Neil ajajärkudel on silmatorkavalt suur huvi etnilisi suhteid ja traditsioone uurivate teaduste vastu, nad on populaarsed ja nende tulemused omakorda võimendavad etnilist eneseteadvust. Etnilise eneseteadvuse ja etnose uurimise vastastikune stimuleeriv toime on olnud olemas mingil määral kõigil aegadel, kuid rahvusromantilise ajajärgu tunnuseks võib pidada olukorda, kus etnost uurivates teadustes objektiivne uurimine tihti põimub ja kasvab üle etniliste traditsioonide idealiseerimiseks. Etniline omapära muutub paljude inimeste jaoks keskseks nähtuseks, millest otsitakse tuge, innustust või ka lohutust. Selliste vaadete rohkem või vähem süstematiseeritud kogumit võiks nimetada rahvusromantiliseks ideoloogiaks. Kuigi ebamääraste piiridega, on selline ideoloogia, eriti selle tõusud ja langused selgesti jälgitavad enamiku rahvaste kultuuriajaloo. Eriti iseloomulik on rahvusromantiline ideoloogia kujunevale, nn noorele rahvusele, sest ta on osutunud tõhusaks vahendiks rahvuse peamise tunnuse — rahvusliku eneseteadvuse — loomiseks (taastamiseks). Rahvused on kujunenud maailma eri osades erinevatel aegadel ja seetõttu on rahvusromantism (= rahvusromantiline ideoloogia) tüüpiline 18.—19. sajandi vahetuse Saksamaal, 19. sajandi lõpu Soomes või tänapäeval mitmetes arengumaades. Lisaks kujunemisaastakümnetele on rahvusromantiline ideoloogia mõnikord ka rahvuse kriisiaja nähe. Sel viisil määratletuna poleks rahvusromantism aga kunstiajaloo, vaid üldise (kultuuri-) või ideede-ajaloo mõiste. Loomulik on aga oletada, et ühiskonnas levivad rahvusromantilised ideed väljenduvad ka kunstis ning võivad seal olla aluseks küllalt selgepiirilise teosterühma tekkimisele, mida võiks rahvusromantiliseks kunstiks nimetada. Tüüpiline ja kergesti märgatav on rahvusromantilise ideoloogia avaldu-

mine teoste teema ja süžee tasandil ning sellele toetudes on järelikult võimalik määratleda kunstisuunda nimega «rahvusromantism». Hoopis problemaatilisem on rahvusromantiliste *stiilide* olemasolu. Nimelt on tihti rahvusromantiline ideoloogia ja talle vastavad süžeed levinud kunstis, mis pole tahtnud olla ega ole ka olnud vormisüsteemilt rahvuslik. Nii kohtame teemalt ja süžeeelt rahvusromantilisi teoseid, mis kasutavad oma kaasaegset rahvusvahelist vormi (näiteks klassitsistlikku või realistlikku). Sellest lähtubki taani-norra kunstiteadlaste terminoloogiline traditsioon.

Aga tõsi on ka see, et mõnikord on rahvusromantilisel kultuuriarengu etapil eesmärgiks seatud rahvusliku stiili loomine. Neil juhtudel vajab selgitust, kuivõrd see eesmärk saavutati, eriti aga täpsustamist rahvusliku stiili (vormisüsteemi) suhe teiste kaasaegsete rahvaste kunstistiili või -stiilidega.

Norra kunstiajalugu pakub hea võimaluse kõigi nimetatud probleemide arutamiseks. Rahvusromantiline ideoloogia on norra kultuuriajaloos selgesti jälgitav. Norra kujuneva rahvuse eneseteadvust aitasid alates 19. sajandi II veerandist vormida paljud rahvusromantilised ajaloolased, keeleteadlased, folkloristid jt. Norra kirjanduses ja kunstis võib seda tendentsi märgata samast ajast alates. Norra kunstiteaduse *grand old man* Leif Østby kirjutab: «Meie rahvusromantism jaguneb loomulikult kahte etappi: esimesel oli peaasjaks Norra looduse kujutamine; teisel etapil (mida ka Düsseldorfis ajaks võib nimetada) sai rahva elu uueks kunstiaineks. Teine etapp, alates 1840. aastaist langeb suurtes joontes kokku rahvusromantismi etapiga kirjanduses. Esimesel perioodil oli keskne suurkuju J. C. Dahl, teisel Adolph Tidemand» (Østby 1977: 110).

Muidugi pole võimalik rääkida sellisest rahvusromantismist kui stiilist. J. C. Dahli ja A. Tidemandi vormikäsitlustes võib küll näha autorite omapära, oma käekirja, kuid need kuuluvad loomuliku osana kaasaegsesse

üleeuroopalisse vormimaailma, neis on raske leida midagi eriliselt norralikku. Seevastu on süžeede norralikkus pealetükkivalt ilmne. Põhjendatud on ka Dahli ja Tidemandi nimetamine romantikuteks. Dahl kujutab Norra looduse põnevaid motiive küll tublisti kainemalt ja objektiivsemalt kui tema suur eelkäija Dresdeni akadeemias Caspar David Friedrich, kuid ikkagi on ka Dahlil looduse kujutamise allutatud meeoleu väljendamisele. Looduselamuse esitamise nimel valib romantik, mida kujutada, jätab kõrvale igapäevaseid detaile ja rõhutab erilist, ekstravagantset, äärmuslikku. Tavaliselt ei sünni maastikupilt ühe kindla koha kujutusena. Mitmelt poolt leitud efektsetest detailidest konstrueeritakse üldistav, sümboolne kujund. Tendentslikult kujutab norra motiive ka Tidemand. Temagi on mõne detaili (näiteks norra rahvariiete või tarbeesemete) kujutamisel lausa dokumentalist, kuid reaalsus on allutatud härdameelsele ideaalile, mis tagaski kunstniku edu Düsseldorfis.

Rahvuslikud teemad ja süžeed ei kadunud norra kunstist koos romantismiga, vastupidi, põhjendatud on rääkida rahvusliku realismi etapist norra kunstiajalos.

1870. aastail oli mitukümmend noort norralast Saksa maal kunsti õppimas. Otsustavaks sai nende lahkumine stagneeruvast Düsseldorfist ja minek Müncheni realismi otsima. Otsiti kontakti tegelikkusega ja maalide süžeesid hakati võtma kaasaja sündmustest, mõnikord lausa ajaleheteadetest. Kuigi nõnda muudeti teemad ja motiivid aktuaalseks ja realistlikuks, jäi piltide vormimaailm konservatiivsemaks. Müncheni realism polnud järjekindel, loodusevaatlus segunes akademistlike skeemide ja teatralsete efektide harrastamisega. Seetõttu hülgasid realismijanused norralased varsti Müncheni ja läksid Pariisi, kus omandasid barbizonlaste, Gustave Courbet', Jules Bastien-Lepage'i ja osalt juba impressionistide vormikeele. Sellist impressionismialgetega täiendatud realismi nimetasid nad naturalismiks. Sellega varustatult tuldi 1880. aastate alguses tagasi Norrasse. Võitlus rah-

vusliku iseolemise eest käis siin tõusva hooga ja enamik väljaõppinud kunstnikest tahtis oma loominguga norra rahvuslust teenida. Tõsi, suhtumine rahvuslikku ideoloogiasse polnud üksmeelne. Frits Thaulow leidis, et kunst on väärtus iseeneses ja et rahvuslikkuse taotlus võib piirata loominguvabadust ning ohustada kunstitõde; vasakpoolsete vaadetega Christian Krohg eitas programmilist rahvuslust («Igasugune rahvuslik kunst on halb, igasugune hea kunst on ka rahvuslik»). Enamiku kunstnike ja kogu publiku arusaamisi väljendas aga Erik Werenskiold. Tema arvates oli kunsti rahvuslik missioon oma maa ja rahva kujutamises, tüüpiliselt norralike motiivide celistamises. Norra loodust ja rahvast oli maalitud ka enne, kuid Werenskioldi järgi «saksa turisti pilguga». Nüüd pidi Pariisis õpitud visuaalse tõe armastus välja tõrjuma «Düsseldorfi nukuteatri».

Sajandi viimasel kümnendil aga segunevad ikka veel tõusva rahvusluse ideed ja meeolud üleeuroopalise uusromantismi lainega. Uusromantism on samuti vaieldavate piiride ja sisuga, kuid siiski hoopis laiemalt kasutatud mõiste kui rahvusromantism. Seejuures tuleb meenutada, et need esteetikasse ja ühiskonnaõpetusse kuuluvad ideed, mida tavaliselt nimetatakse uusromantiliseks, pole rahvusküsimuses sugugi ühesed. Ka uusromantiliste ideede mõjul sündinud kunstisuundadele (sümbolism, juugendstiil) on rahvuslik problemaatika enamasti teisejärguline või võõras. Sellised sajandivahetuse kunstile iseloomulikud jooned nagu individualism, estetism, rääkimata dekadentsikallakutest, on vastuolus kollektivismi eeldava rahvusliku ideoloogiaga. Paljudele sümbolistidele, kes tahtsid väljendada üksikisiku kordumatuid intiimseid elamusi või pürgisid üldinimlike üldistuste ning «igaveste probleemide» poole, oli rahvusliku omapära küsimus tühine või koguni häiriv.

Tõsi, erinevates rahvuskultuurides oli uusromantismiga seotud kunsti ja rahvusluse suhe erinev. Näiteks «vanade» rahvuste kunstis, eriti Prantsusmaal, oli amet-

lik salongikunst tihti programmiliselt rahvuslik. Hurraa-patriootilised, lausa šovinistlikud süžeed olid tavalised. Igapäevane oli ka veendumus, et klassitsismile toetuv akademistlik vorm on kooskõlas «prantsuse vaimuga». Seetõttu pole ime, et opositsioonilises nn sõltumatus kunstis, kus uusromantilised ideed põhiliselt levisid, ei tahtud programmilisest rahvuslusest midagi kuulda. Uued voolud võisid mõnikord küll inspiratsiooni otsida oma rahva kaugema mineviku kunstist, kuid meelsamini toetuti rahvusvahelisele «primitiivsele» või rõhutatult eksootilisele (mitte-oma-rahvuslikule) traditsioonile (Paul Gauguin).

Saksamaa kunstipoliitika oli kõikumav. Klassitsismile toetuva akademismi kõrval leidis sajandivahetuse Saksamaal laia, sealhulgas riiklikku tunnustust ka uusromantiline «stiilikunst», mida tihti oli võimalik tõlgendada šovinistlikus vaimus.

Veel «nooremate», eriti Ida- ja Põhja-Euroopa rõhutatud rahvuste kunstile oli uusromantismi mõju problemaatiline. Püüti ja osalt ka suudeti uut romantikalainet siduda rahvusliku vabadusliikumise ideoloogiaga. Osalt taas elustusid romantismi eelmise laine mallid — *oma* rahvuse mineviku idealiseerimine ja heroiseerimine, *oma* looduse müstika. Uudne oli aga rahvusliku stiili loomise püüe. Olulise tõuke selleks andis uusromantiline esteetika väitega, et ainult «suure», s. o kõiki kunstiliike ühendava stiili raamides saab luua väärtuslikke kunstiteoseid.

Üldist «suure stiili» programmi püüti lahendada rahvuslikult. Üldromantiline minevikuihalus konkretiseeriti *oma* etnilise mineviku jäljendamiseks, *oma* rahvakunsti kasutamiseks. Pöördumist *oma* maa looduse, rahvaluule ja rahvakunsti poole julgustas ka vanade kunstikeskuste uusromantiline atmosfäär, kus mõnikord lausa oodati kunsti uut tõusu «ürgsest» ja «primitiivsest» Põhjalast (Leino 1890).

Samal ajal sattusid mõned teised mainitud uusromantilised ideed, mis väljendusid eriti sümbolismis, vastu-

ollu rahvusliku ideoloogiaga, põhjustades arusaamatusi kunstnike ja publiku vahel ning sügavaid kõhklusi ja kriise kunstnikes. Iseloomulik oli, et rahvusteadlikud kriitikud (ja ka kunstnikud ise) püüdsid sel ajal rõhutada «oma» kunstniku erinevust ja sõltumatust rahvusvahelisest uusromantismist, ta tööde ideede ja stiili vastandlikkust näiteks sümbolismile ja juugendstiilile. Sarnaseid jooni ei tahtud näha.

Hilisematel aastakümnetel on taunitud sellist tendentslikkust ja näidatud rahvuslike kunstnike rahvusvahelisi eeskujusid ning sidemeid, vahel isegi ülemäära. Iseloomulik on näiteks Akseli Gallen-Kallela loomingu tõlgendus ja hindamine. Sajandi alguses nähti Soomes ta töödes peaaegu üksmeelselt rahvusliku vaimu väljendust ja tema stiili on tänini peetud rahvusromantismi musternäidiseks. Onni Okkonen kirjutas veel 1949. aastal, et Kallela põhiline püüdlus oli omapära ja see, mis ta on saanud mujalt, on vähem väärtuslik või lausa häiriv (1949:196). Kirjandusajaloolane Rafael Koskimies tunnistab juba, et rahvusromantikute, sealhulgas Kallela lähtekohad polnud alati rahvuslikud, vaid puhtestetiilsed. Rahvusromantismi «tuum» olnud «puhtkunstiline». «Vaistlikud stiilitaotlused» ja «vormielamused» eelnesid rahvuslikele motiividele (1965:303jj). Täpsustamata jääb aga välismõjude, eriti rahvusvahelise «suure stiili» taotluste osa ning seetõttu on kahtlane, kas stiilitaotlusi saab pidada ainult «vaistlikeks». Salme Sarajas-Korte, erinevalt eelnevaist, toonitab Kallela sidemeid Saksa jt maade kunsti ja esteetikaga ning tõstab esile tema vaieldamatult sümbolistlike teoseid (/1966/). Viimasel ajal on ilmunud ka käsitlusi, kus A. Gallen-Kallela stiili on iseloomustatud kui rahvusvahelise juugendstiili tüüpilist näidet (Wallis /1982/:93). Juugendstiili mõiste nii äärmuslikult laiutava määratlusega ei tarvitse nõustuda (vt Kangilaski 1986). Siiski ei saa eitada ega alahinnata Kallela vormikäsitluse allikaid üleeuroopalises «suure stiili» taotluses ning tema loomingu vormilist sarnasust kunstiga, millel

pole rahvusromantilist tähendust. Tarvitseb vaid meenu-tada, et Kallela kõige rahvusromantilisemate süžeedega teoste stilisatsiooniate ja -võtted ning üldine dekora-tiivne lahendus on lähedased näiteks mitmetele Edvard Munchi, Emile Bernardi või Jan Tooropi töödele.

Analoogiline on G. Munthe stiili saatus. Tema kaju-tuslaadi mõju mitmetes põhja- ja idaeuroopa kunsti rah-vusromantiliste süžeedega teostes on ilmne ja üldtunnus-tatud. Kuivõrd saab aga Munthe enda stiili rahvus-romantiliseks pidada? Murrang Munthe loomingus toimus 1890. aastate alguses — seni realistliku maastikumaaliga esinenud kunstnik asus uuele teele. Tema dekoratiivse, julgelt stiliseeritud laadi arengus võib eristada kolme etappi: esiteks teoreetilised mõtisklused, teiseks põhiteoste loomine, kolmandaks kunstikriitiline tegevus, oma loo-mingu tagantjärele põhjendamine. Munthe sõber ja aus-taja kunstiteadlane Andreas Aubert refereerib Munthe vaadete muutumist järgmiselt: 1890/91. aasta talvel hak-kas Munthe mõtisklema norra tarbekunsti üle ja imestas, miks «meie vaibakunsti ja keraamikas pole ühtki oma, norra mõtet». Ta huvitus ornamentikast, norra rahvakunsti värvirikkusest ja -kirevusest, veendus, et mütoloogiat ei saa naturalistlikult kujutada (Aubert 1895:201jj; seda tõendab ka G. Munthe mälestusteraamat (1919:58jj)). 1904. aastal kinnitas Munthe veelkord erakirjas A. Auber-tile, et tal oli enne 1892. aastat valmis hüpotees erilise norraliku koloriidi, norra värvide kohta (V. Poulssoni loeng Oslo ülikoolis 12. II 1981). 1891. a valmisid mõned akvarellid-vaibakavandid uues stiilis, 1892 esimesed õli-maalid, mis eksponeeriti järgmisel aastal. Järgnenud aastakümne vältel lõi Munthe enamiku oma (meie mõt-tes) rahvusromantilistest töödest.

Munthe ise tunnistab, et teda on mõjustanud mitu kirjanikku (Maurice Maeterlinck, Jonas Lie) ja mõned kunstnikud — prantslane Eugène Grasset, taanlane Thor-vald Bindesbøll, rootslane Carl Larsson (1919:62). Andreas Aubert nõustub, et Munthet ajendas «paljudes

Euroopa maades (Inglismaal, Taanis) levinud püüdlus rahvusliku (*folkelig*) kunsti poole» (Aubert 1917:18), kuid samas rõhutab ta väsimatult, et Munthe stiili ainsad allikad on norra rahvakunst ja kunstniku oma isiksus. Korduvalt kinnitab ta, et Munthe kunst pole üldse seotud sümbolismi või süntetismiga (need on import Pariisist!), vaid et see on rahvusliku ja isikliku laadi geniaalne ühendus (Ostby 1934:251).

Iseloomulik samale tõlgendusele oli ka Munthe kunsti vastandamine juugendstiilile. Siin liitus norralastega prantsuse kriitik Étienne Avenard (1904:177jj). XX sajandi alguses oli *art nouveau* prestiiž langenud Pariisis sedavõrd madalale, et kui sooviti midagi head öelda stili-seeriva dekoratiivkunsti kohta, tuli tingimata enne kinnitada, et kiidetaval pole *art nouveau*'ga mingit pistmist.

Andreas Aubert oli kunstikriitik, kes rahvusliku ideoloogi rolli ühendas kunsti kultuuriajaloolise tõlgendamisega. Üksikteose esteetiline kvaliteet polnud talle criti oluline, märksa tähtsamaks pidas ta teose sobivust ühiskondlik-poliitilisse ja ideoloogilisse konteksti. See-tõttu on loomulik, et ta tahtis näha ja nägi Munthe kunstis eeskätt originaalset ja rahvuslikku.

Juba kaasajal leidis A. Aubert oponendi «puhast maali» austava (s. o igasugusesse literatuursesse kunsti skeptiliselt suhtuva) kriitiku J. Thiisi näol (Stenstadvold /1946/:41—42). Hilisemal aastakümneil on üha rohkem kahtlema hakatud Munthe kunsti norralikkuses ja ikka rohkem nähtud seda, mis teda ühendab teiste maade sajandivahetuse kunstiga. A. Auberti tõlgendust ei võeta enam tõsiselt (V. Poulssoni loeng 19. II 1981). Vaiel-dakse aga selle üle, milline on Munthe stiili tähtsaim allikas — kas inglise *art nouveau* või prantsuse süntetism. Tõenäolisemaks tuleb pidada viimast. Nimelt on jälgita-vad sidemed prantsuse süntetismi juurest (P. Gauguin, E. Bernard jt) üle Taani (kus Gauguini kunsti suhte-liselt hästi tunti) Muntheni. Oluliseks vahendajaks näib olevat olnud taani kunstnik Jens Ferdinand Willumsen,

kelle tööd ja teooriad toetuvad Pont-Aveni koolkonna saavutustele. Willumseni näitused Taanis ja 1892 Norras, kataloogide eessõnades väljendatud mõtted kunstiliike ühendavast stiilist ja üldisest vastavusest ideede ja dekoratiivsete vormide vahel innustasid kindlasti ka Munthet. Willumseni loomingut on peetud kvaliteedilt väga ebaühtlaseks (Laurin /1925/: 77jj), kuid tema mõju on tunnistanud juba Munthe kaasaegne Chr. Krohg, kes 1902. a kirjutas: «Willumsen oli meie sümbolismi isa. Kümne aasta eest mõjusid tema pildid nagu pommid ja granaadid» (1920: 294).

Õeldu ei tähenda muidugi Munthe stiili isikliku ja rahvusliku omapära täielikku eitamist. Siiski näib, et ainult stiilitunnuste järgi pole võimalik rahvusromantismi kuigi täpselt määratleda. Muidugi on kindlate etniliste sümbolite või rahvusliku ornamentika abil võimalik vormisüsteemi rahvuslikku kuuluvust meenutada, kuid ilma nendeta on nii Kallela kui ka Munthe teoste stiilis raske midagi eriliselt rahvuslikku leida.

Hoopis ilmsem kui kujutatavas kunstis on rahvusromantiline stiil arhitektuuris ja tarbekunstis — nendes kunstiliikides on võimalikum toetuda otsestele rahvakunsti traditsioonidele. Siiski on skandinaavia kunstiteadlased viimasel ajal hakanud oma rahvusromantilise arhitektuuri rahvusvahelistele eeskujudele ja analoogiatele tähelepanu juhtima. Nii näiteks viidatakse, et soome rahvusromantiline arhitektuur toetub inglise-ameerika ja austria eeskujudele. Ilmne on ka see, et rahvuslikuks peetud ornamentika motiivid osutuvad sageli rahvusvahelisteks.

Rahvusromantism pole muidugi ainuke termin, mille tähendus erinevates keeltes ja kultuuritraditsioonides on erinev. Sõna otsetõlge võib põhjustada ootamatuid väärarusaamisi. Praegu, eestlaste uuel ärkamisajal, oleme pidanud kibedalt kogema, kui raske on vaadeldud termini esimest poolt, mõistet *rahvus* ja eriti selle tuletisi *rahvuslus* ja *rahvuslik* tõlkida just nendesse keeltesse, mille

kasutajatele etniline enesemääramine ja -säilitamine pole aktuaalne probleem.

Kirjandus

- Aubert, Andreas 1895. Gerhard Munthe. — Pan, Juni-Juli-Aug.
- Aubert, Andreas /1910/. Die Norwegische Malerei im XIX Jahrhundert: 1814 bis 1900. Leipzig, Klinkhardt & Biermann
- Aubert, Andreas 1917. Norsk kultur og norsk kunst. Kristiania, Steenske forl.
- Avenard, Etienne 1904. L'Œuvre décoratif de Gerhard Munthe. — Art et décoration, t XVI, pp 177—188
- Eesti kunsti ajalugu I, 2: Eesti kunst 19. sajandi keskpaigast kuni 1940. aastani. 1977. Tallinn, Kunst
- Frampton, Kenneth 1980. Modern Architecture: A Concise History. London, Oxford University Press
- Kangilaski, Jaak 1986. Sajandivahetuse kunstiajaloo põhimõistetest. — Kunstiteadus ja kunstikriitika 6: Artiklite kogumik. Tallinn, Kunst, lk 5—16
- Koskimies, Rafael 1965. Suomen kirjallisuus IV: Minna Canthista Eino Leinoon. Helsinki, SKS — Otava
- Krohg, Christian 1920. Kampen for Tilvaerelsen. I. (København)
- Laurin, Carl G. /1925/. Nordisk konst. III: Danmarks och Norges konst från 1880 till 1925. Stockholm, Norstedt
- Leino, Kasimir 1890. Kotimaisesta taiteesta ja kirjallisuudesta. — Päivälehti, 6. III
- Lindblom, Andreas 1960. Svensk konst: Från stenåldern till rymåldern. Stockholm, P. A. Norstedt & Söner
- Munthe, Gerhard 1919. Minden og Meninger fra 1850-Aarene til nu. Kristiania, Alb. Kammermeyers Forl.
- Norges kunsthistorie. 1981, Bind 5: Nasjanal tekst. 1983, Bind 6: Mellomkrigstid. Oslo, Gyldendal
- Okkonen, Onni 1949. A. Gallen-Kallela: Elämä ja taide. (Suomen tiedettä 6.) Porvoo — Helsinki, Söderström
- Østby, Leif 1934. Fra naturalisme til nyromantik: En studie i norsk malerkunst i tiden ca. 1888—1895. Oslo, Grøndhal & søn.
- Østby, Leif 1977. Norges kunsthistorie. Oslo, Gyldendal Norsk Forlag
- Reichel, Klaus 1978. Stilkunst in Finnland um 1900. (Jyväskylä studies in the arts 9.) Jyväskylä
- Sarajas-Korte, Salmé /1966/. Suomen varhaisymbolismi ja sen lähteet: Tutkielma Suomen maalaustaiteesta 1891—1895. Helsinki, Helsingin yliopisto
- Stenstadvoid, Håkon /1946/. Idékamp og stilskiye i norsk malerkunst 1900—1919. Oslo
- Strömbom, Sixten 1965. Nationalromantik och radikalism. — Konstnärförbundets historia 1891—1920. Vol III. Stockholm, Bonniers
- Tanner, Kerttu 1960. Kalevalainen romantiikka suomalaisessa kirjallisuudessa vuosina 1890—1910. (Turun yliopiston julkaisuja B:75.) Turku
- Wallis, Mieczysław /1982/. Jugendstil. Dresden—Warszawa, Verlag der Kunst — Arkady

Valgus lāvel

«RAHVUSRIIGI» KRIITIKA

Karl Aun

Tõlkinud Ene-Reet Soovik

7. KULTUURAUTONOOMIA: KAKSIKLOJAALSUS

Rahvusriigi idee eeldab, et poliitiline lojaalsus ja etnokultuuriline lojaalsus kattuvad. Neid kahte olemuselt erinevat lojaalsust kas sunnitakse kokku otse religioosse innuga või luuakse illusioon, et nende ühtsus on normaalne. (Natsionalismi on ka nimetatud pseudoreligiooniks; Euroopas tekkis see vaimses vaakumis, mille jättis roomakatoliikluse langus.) Seda illusiooni on põhiliselt toetanud ka terminite segamini kasutamine ja lõtvus kontseptualiseerimisel. Kuid nende kahe lojaalsuse «ühtsus», ei olegi normaalne, nad erinevad liiga paljudel juhtudel. Aga nad ei ole ka vastandlikud. Etniline mitmekesisus ei nõua ilmtingimata vastandumist poliitilisele lojaalsusele — kodakondsusele — ja isegi ei eelda seda. Samuti ei ole ühine etniline kuuluvus takistuseks eri kodakondsustele.

Me elame riigi idee ja rahvuse idee vahelise kokkupõrke ajastul. See ajastu algas siis, kui legitiimsed paljurahvuselised riigid (impeeriumid) purunesid natsio-

Algus eelmises numbris.

nalismi ja rahvusriigi idee surve all. Seetõttu võiks olla vajalik ja kasulik teha põgus ekskurss sinna, kus need kaks ideed kõige teravamalt kokku põrkasid ja kus otsiti ka lahendusi, mida aga aegade iseloomu tõttu teostada ei suudetud.²¹

Austria-Ungari Habsburgide impeeriumi «kaksikmonarhia» oli tüüpiline paljurahvuseline riik Euroopas. Osava diplomaatia, vallutuste ja Habsburgide poliitiliste abielude kaudu oli see väikesest algusest kasvanud mitme sajandi jooksul üheks kõige suuremaks ja võimsamaks poliitiliseks süsteemiks. Aegade jooksul valitsesid Habsburgid Hispaanias ja Mehhikos, osalt Itaalias, Saksamaal, Madalmaades ja teistes riikides. Oma lõpupäevil koosnes impeerium umbes tosinast rahvusest ja paljudest väiksematest etnilistest vähemustest. Impeerium ei olnud iialgi tugevasti tsentraliseeritud ja moodustas ühelt poolt teatava monarhistliku föderatsiooni, kuid teisalt ei esindanud ta mitte ainult poliitilist, vaid ka majanduslikku ja teatud mõttes isegi kultuurilist (ehkki mitte rangelt etnokultuurilist) ühtsust.

Alates eelmise sajandi teisest poolest hakkas natsionalism seda ühtsust lõhestama, «ajaloota» rahvad (tšehhid, serblased, horvaadid, sloveenid, slovakiid ja teised) ja muud vähemusrahvused (poolakad, itaallased, rumeenlased, ukrainlased) tugevdasid nõudmisi oma koolide ja hariduse, sotsiaalse ja majandusliku võrdsuse järele ja võrdsete võimaluste järele osaleda poliitikas. Peab mõnna, et majanduslik, haridusalane ja sotsiaalne ebarõrdsus tõepoolest eksisteeris. Impeerium püüdis neid lõhesid ületada, kuid tegi seda järk-järgult reformide seeria kaudu, mida alati ei krooninud kohene edu. (Näi-

²¹ Inspiratsiooni eest arendamiseks edasi teesi riigi idee ja rahvuse idee sisemise vastuolu kohta on autor tänu võlgu paljudele saksa kirjameestele, eelkõige kadunud professor dr Rudolf Launile Hamburgi ülikoolist, kes ise oli sünni poolest austerlane paljurahvuselisest Kärntenist, ja tema suurepärasele esseele «Der Wandel der Ideen Staat und Volk als Äusserung des Weltgewissens» (Barcelona, 1933).

teks niinimetatud *Wahlkataster*, rahvuskeelse hariduse laiendamine ja emakeelte kasutamine kohalikes haldusasutustes ja kohtutes.) Nende järkjärguliste reformide võimalikke tulemusi ei saa iialgi teada, sest nende progressi katkestas Esimene maailmasõda. Sõja alguses oli kodanike poliitiline lojaalsus impeeriumi suhtes tugev, kuid sõjaline saamatus ja keiserlike armeede lüüasaamised tõid kaasa järsu muutuse. Natsionalistlik tung poliitilisele enesemääramisele (oma rahvusriikidele), mida toetasid ka liitlasväed, hävitas impeeriumi kogu poliitilise struktuuri ja asendas selle uute rahvusriikidega. Impeerium ei lagunenu mitte ainult poliitiliselt, vaid ka majanduslikult, ja ta maine lahtus kiiresti. Võime lisada, et see ei toimunud kommunikatsiooniprotsesside madala taseme tõttu ega tänu etniliselt segatud elanikkonna puudumisele industrialiseerunud ja urbaniseerunud ühiskondades. (Viin, Praha ja Budapest olid tõelised etnilised «Paabelid».) Võime aga öelda, et rahvusriik oli selle perioodi ideaaliks.

Kuigi need sündmused kuuluvad ajalukku, võib tagasi vaatamine pakkuda mõningaid kasulikke hinnanguid. Kõigis uutes «rahvusriikides» olid märkimisväärsed rahvusvähemused, mõnes peaaegu pool kogu rahvastikust, näiteks Poolas. Jugoslaavia oli paljurahvuseline riik ja Tšehhoslovakkias oli kaks põhirahvust ning Sudeedimaa sakslaste tugev *irredenta* (seda asjaolu kasutas Hitler hiljem ära, et Tšehhoslovakkia riiki hävitada). Impeeriumi majanduslik ühtsus hävis ning järeltulevate riikide vaheline poliitiline, etniline ja majanduslik rivaliteet jättis otse Euroopa südamesse poliitilise võimu vaakumi. See oli väljakutse uuele võimuvõitlusele, mis viis Teise maailmasõjani. 20. aastate lõpu majanduskriis algas Viini *Kreditanstalt*'i kokkuvarisemisega, mis varem oli impeeriumi peamine pangandusasutus. Järelikult ei olnud paljurahvuselise impeeriumi lagunemine lahendanud ei etnilisi, poliitilisi, majanduslikke ega sotsiaalseid probleeme — pigem isegi vastupidi.

Selle sajandi algusaastatel pakkusid Austria sotsiaaldemokraadid, poliitikud ja kirjamehed välja uue, novatorliku plaani paljurahvuselise impeeriumi ümberkorraldamiseks. See pidi mahutama kodakondsuse ja rahvuskuuluvuse, riigi ja rahvused omalaadsesse kahekordse föderalismi «grandioossesse skeemi»²²: üks föderalism põhinenuks territooriumil ja teine rahvuskultuurilistel ühiskondadel.²³ Viimane on hiljem tuntuks saanud kultuurautonoomiana.

Kultuurautonoomiatest pidid saama funktsionaalselt autonoomsed institutsioonid, mille kaudu rahvusühkonnad (rahvused) oma kultuuriasju valitsevad ja edendavad. Viimaste hulka pidid kuuluma haridus rahvuskoolis, emakeele edendamine, etniline uurimistöö, arhiivide, muuseumide, raamatukogude, teatrite, festivalide jne töö kõikjal impeeriumi territoriaalsetes piirides. «Liikmeksoleku» (*Mitgliedschaft*) neis autonoomsetes üksustes pidi määrama rahvus — etniline kuuluvus, jättes indiviidile valikuvõimaluse, millisesse etnilisse ühiskonda kuuluda (see valik oli kirju etnilise taustaga inimeste jaoks oluline vabadsus). Autonoomsete võimude ulatust pidi reguleerima konstitutsioon. Nende autonoomsete võimude sissetulekud pidid pärinema ühiskondlikest allikatest, kohalikult valitsuselt ja riigilt, ning need pidid olema erinevate rahvuste vahel õiglaselt, proportsionaalselt jagatud. Mõned selle «skeemi» olulised punktid vajavad kokkuvõtmist: autonoomne võim ei olnud mingil moel territoriaalselt piiratud, see pidi laienema tervele antud rahvusrühmale; selle funktsioonid olid rangelt piiratud rahvuskultuuriliste

²² R. A. Kann «The Multinational Empire: Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy 1848—1918» 2. kd (New York: Atagon Books, 1964), lk 154.

²³ R. Springer (Karl Renner) «Der Kampf der Öster-Reichischen Nationen um den Staat» (Leipzig, 1902) ja sama autori «Das Selbstbestimmungsrecht der Nationen in besonderer Anwendung auf Österreich» (Wien, 1907). 1899. a võttis Austria Sotsiaaldemokraatliku Partei Brünni (Brno) koosolek vastu resolutsiooni, milles Habsburgide impeeriumi rahvuskuuluvuse küsimuste lahendusena pakuti välja kultuurautonoomia.

eesmärkidega; see autonoomne võim tuli konstitutsiooniliselt kehtestada; kõik teised ühiskondlikke probleeme puudutavad funktsioonid jäid piirkondliku omavalitsuse (regioonid, provintsid, munitsipaliteedid) või riigi/impeeriumi (välisasjad, kaitseküsimused, valuuta, majandus jne) pädevusse.

Ettepanekud ei olnudki nii uudsed, nagu esmapilgul paistab. Ajalooliselt on väga hästi tuntud autonoomsed institutsioonid, mis põhinevad isiklikul kuuluvusel, alates keskaegsetest gildidest kuni tänapäevaste tavaõiguslike korporatsioonideni, neid oli ka Habsburgide impeeriumis ja osa eksisteerib praegugi mõnes Euroopa kontinendi riigis (näiteks *Arbeitskammer* ja *Wirtschaftskammer* tänapäeva Austrias). Seetõttu ongi kultuurautonoomiat vähem täpselt kutsutud «personaalautonoomiaks»; kuid isikul põhinevail autonoomiaail võib olla mitmeid spetsialiseeritud funktsioone, ja mitte ainult kultuurilisi, vaid ka näiteks majanduslikke. Kuid kultuurautonoomial on ka mõningaid ajaloolisi eelkäijaid nagu tuntud *millet*'i* süsteem Osmanite impeeriumis, samuti Krakowis ja mõnes teises hiliskeskaegses linnas eksisteerinud, vähem tuntud autonoomsed juudi kogukonnad, mida juudid vajasisid säilitamiseks oma religioosset ja rahvuslikku kultuuri.²⁴

Loomulikult on üleliigne öelda, et seda ambitsioonikat plaani Habsburgide impeeriumis ellu ei viidud. Ent vähemusrahvuste kultuurautonoomia sai teoks Balti riikides kahe maailmasõja vahel.²⁵ Empiiriline kogemus, mida

²⁴ Vt nt J. A. Laponce «The Protection of Minorities» (Berkeley: University of California Press, 1960). lk 84–96.

²⁵ Vt nt M. Mintz «Die nationale Autonomie im System des Minderheitenrechtes» (Riga, 1927) ja E. Maddison «Die nationalen Minderheiten Estlands und ihre Rechte» (Tallinn, 1930); ka C. A. Macartney «National State and National Minorities» (London, 1934); K. Aun «Der völkerrechtliche Schutz nationaler Minderheiten in Estland» (Hamburg, 1951); O. I. Jankowsky «Nationalities and National Minorities» (New York, 1945); Laponce, op.cit. alates lk 99.

* *Millet* (araabia *millah* — 'religioon') oli Türgi impeeriumis mittemuhameedlike (eriti kristlike) usukogukondade nimetus (nt *Rûm Milleti* — kreeka-õigeusklikud). *Toim.*

see seal pakkus, on suurelt osalt tähelepanuta jäänud, võib-olla seepärast, et need riigid olid väikesed ja seetõttu oli ka nende poliitika tähelepanematu. Kuid neid näiteid võib tsiteerida kui tõendust selle kohta, et kultuurautonoomia tõepoolest säilitas praktikas ja isegi tugevdas vähemusrahvuste ühiskondade liikmete poliitilist lojaalsust oma riigi kodanikena.²⁶ See kogemus kaldub näitama, et kultuurautonoomia vajab arenguks teatud «kliimat», eelkõige peaksid nii enamus kui vähemus mõistma, et riik on põhimõtteliselt ja faktiliselt mitmerahvuseline; ja teiseks eeldab see liberaalse pluralismi vaimu, mis peaks vähemusrahvuste kultuuripanust mõlemapoolselt soovita vaks, ja seda, et vähemus ei tohi püüda astuda üle oma kultuurfunktsiooni piiride teistesse avaliku poliitika valdkondadesse — ta ei tohi püüelda «riigi riigis» poole.

8. KANADA: RAHVUS VOI RIIK?

Käesoleva artikli autor on hellitanud «ketserlikku» seisukohta, et Kanada rajajatel mõlkus võib-olla intuiitiivselt mõttes midagi, mis osaliselt meenutab kultuurautonoomiat, kui nad püüdsid kahte «rassi» ühte dominiiooni sulatada. Nad taotlesid inglaste kooli ja kiriku õigusi (selles kontekstis ka «etnokultuurilisi õigusi») Quebecis ja prantslaste omi ülejäänud Kanadas.²⁷ Ometi jäi neil kindlasti puudu kultuurautonoomia elluviimisest, sest hariduse andmise funktsioon omistati provintsidele, kuigi dominioon säilitas vetoõiguse provintsi seadusand-

²⁶ Nt «Report of the German Cultural Autonomy of Estonia» («Nation und Staat», vol 1, 1927/28, alates lk 654); ka Macartney «National State», milles kultuurautonoomiale viidatakse kui «rahvuste riigist lahutamise» vahendile. G. Geraud' «L'Europe des Ethnies» kaalub kõigi Euroopa rahvuste (etnilises mõttes) etnokultuurilist föderatsiooni kogu kontinendi ulatuses kui Euroopa poliitilise ja majandusliku integratsiooni eeldust. Vt ka A. Ali Mazrui arutlust (ehkki mitte täiesti veenvat) ülemaailmse kultuurföderatsiooni toetuseks teoses «A World Federation of Cultures: An African Perspective» (New York: Free Press, 1976).

²⁷ «British North American Act», art 93.

luse üle. Kanada edasine poliitiline areng tõi provintside võimu suurenemise (mis ei olnudki «konföderatsiooni» rajajate kavatsuseks), ja keskvalitsuse vetoõigus jäi unarusse, Kanada «prantsuse küsimusest» sai peamiselt Quebeci küsimus. Manitoba kooliseadus tähendas rahvuskultuuriliste küsimuste täielikult provintsiaalvõimude pädevusse minekut. Hiljem nõrgendas provintside võrdsuse rõhutamine Kanada rahvuskultuurilist dualismi ja see muutus Quebeci-Kanada dihhotoomiaks. Prantsuse keel ametliku keelena muutis küsimuse isegi keerukamaks, sest prantsuse keel leidis poliitilist tunnustamist kui üks föderaalvalitsuse keeltest, ent prantsuse kultuur väljaspool Quebeci tunnustamist ei leidnud. Seega loodi tingimused Quebeci «separatismiks» — püüdeks poliitilisele enesemääramisele väljaspool kultuurilist enesemääramist.

Käesolevaga ei taheta väita, nagu oleks prantsuse kultuurautonoomia Kanadas (ja vastavalt inglise kultuurautonoomia Quebecis) päästnud Kanada praegusest «prantsuse küsimusest». Aluseks olevad asjaolud on liiga keerukad, et neid lahendada pelgalt formaalsete institutsioonide kaudu, kui need institutsioonid ei vasta prevaalerivatele ühiskonda, suhtumisi ja käitumist puudutavatele tõekspidamistele. Ei väideta ka, nagu lahendaks kultuurautonoomia kehtestamine Kanada ühtsuse probleemi. Antud töö eesmärgiks on valgustada Kanada lõhestatuse algpõhjusi ning mõistete ja terminoloogia küsimusi, mis raskendavad lahenduste leidmist. Selline mõlemapoolse mõistmise puudumine tuleneb suuresti noist lihtsatest, ent peamistest põhjustest ja muudab küsimuse «mida Quebec tahab» praktiliselt vastamatuks, sest eri autorid lähenevad sellele eri tasanditelt ning koormatuna erinevustega mõistetes ja terminoloogias.

Uus ja uuemaaegsem multikulturalismipoliitika, mis põhineb etnokultuurilisel mitmekesisusel, ei ole probleeme lihtsustanud, vaid hoopis keerukamaks muutnud. Multikulturalism on poliitilise ühiskonna, see tähendab riigi

(Kanada kontekstis kas föderaal-, provintsiaal- või mõlema) poliitika, säilitamaks rahvusrühmituste kultuuripärandit, mille hulka kuulub ka keel. See poliitika on eriti kohane uute immigrantlike rahvusrühmade puhul ja selle peaeesmärkideks on toimida «šokileevendajana» dekultuuristumis/akultuuristumisprotsessis ning «rikastada» sotsiokultuurilist keskkonda. Multikulturalismipoliitikal on kaks põhielementi: esiteks saab seda rakendada kõigi rahvusrühmade suhtes enam-vähem ühtemoodi, s. t arvestamata nende suurust, sisemist ühtekuuluvust, kultuuritaset või -püüdlusi; ja teiseks jääb kõigi küsimuste lõplik otsustamine, kaasa arvatud allokatsioonide eelarve koostamine, rangelt poliitilise ühiskonna võimusesse, s. t ei tule ette rahvusrühmituste institutsioonide iseseisva otsustlangetava jõu avaldumist. Järelikult ei teki vajadust defineerida etnilist gruppi ei juriidiliselt ega mingil muul moel, sest see poliitika ei loo mingit konstitutsioonilist seisundit seaduslikult määratletud õiguste ja kohustustega. Sellest tulenevalt on multikulturalismi-poliitika tegelikkuses vaid «sulatusahju» moderniseeritud versioon, mis eeldab suuremat järkjärgulisust ja väiksemat psühholoogilist pinget assimilatsiooniprotsessis.

Vastupidi: kui otsuseid langetav võim on antud etnilistele ühiskondadele, ei saa seda anda kõigile etnilistele rühmitustele, põhjustamata kaost, eriti etniliselt väga mitmekesisel ühiskonnas. Tuleb kehtestada kriteeriumid ja need seaduslikult konstitutsioonilisse raamistikku viia. Põhiküsimused peavad puudutama etnilise ühiskonna soovi ja võimet täita kohustusi, mida talle esitab võimu omamine. (See tähendab muidugi ka poliitilist lojaalsust avaramale poliitilisele ühiskonnale ning võib seega hõlmata ka enamusrahvuse keele ja kultuuri adekvaatset ja tõhusat õpetamist etnilise ühiskonna koolides.) Need kaalutlused tõstavad kultuuriautonomia multikulturalismiga võrreldes täiesti teisele tasandile, nõudes, et definitsioonid, mõisted ja kriteeriumid oleksid formulee-

ritud ja täpselt esitatud juriidilistel alustel.²⁸ Järelikult on multikulturalismi poliitika ja autonoomia elluviimine täiesti erinevad asjad. Siit tuleneb ka see, et «prantsuse küsimus» ja Kanada multikulturalism on täiesti erinevad nähtused, mida pelgalt sotsioloogilisel lähenemisel pole võimalik eristada.²⁹

Milliseid kriteeriume ja definitsioone me ka kasutaksime, eristamaks rahvusrühmitust rahvusest (etnokultuurilises mõttes), Quebeci prantslased jäävad kõigi oluliste aspektide rangeimagi rakendamise korral ikka rahvuseks, kuigi mitte täiuslikuks. Kuid samu kriteeriume ei saa rakendada Kanada ülejäänud rahvuste puhul: oletus, et inglise keelt kõnelev Kanada moodustab Kanada teise rahvuse, on ilmselt küsitav oletus, kui pole tehtud saatuslikku viga ja võrdsustatud rahvuse mõistet riigi mõistega. Etnokultuuriliselt on inglise keelt kõnelev Kanada äärmiselt paljurahvuseline ja paljukultuuriline. See asjaolu ei olnud eelmisel sajandil nii ilmne kui praegu, kuid mineviku segiajamine oleviku või soovmõtlemisega ei aita meid mingil moel. Veel enam, samastada riigivõimu territoriaalset detsentraliseerimist etnilise detsentraliseerimisega tähendaks võrdsustada küsimus «mida Quebec tahab» küsimusega «mida Alberta tahab», mis õnnetuseks ongi juhtumas. Need kaks küsimust on oma põhiloomult nii erinevad, et neid tuleb lahendada eraldi ja eri tasan-ditel.

Kanada on riik, poliitiline ühiskond. Ka provintsid on poliitilised ühiskonnad, ent erinevad Kanada riigist oma

²⁸ See saab täiesti selgeks, kui analüüsime kultuuriautonomias seadusandlust Eestis: initsiatiiv kultuuriautonomias moodustamiseks jäeti vähemusrahvusele, kuid endale selle kohustuse võtmist pidi antud rahvuse enamuse vabalt väljendama ja sellise rahvusrühma miinimumsuuruseks kehtestati 3000. Loodi ainult kaks kultuuriautonomiat: saksa ja juudi oma. Juutide üldarv, alaealised kaasa arvatud, oli Eestis 1922. a 4556. Vene ja rootsi vähemused, kes elasid piirkondades, kus nad moodustasid elanikkonna enamuse, ei pretendeerinud kultuuriautonomiale, sest neil oli selline autonoomia kohaliku (territoriaalse) omavalitsuse näol juba olemas.

²⁹ Vt märkus nr 6.

«Rahvusriigi» kriitika

konstitutsioonilise võimu poolest. Peale selle esindab Quebec ka erirahvust, mis tunneb, et tema nõudmised pole praegusel kujul rahuldatud ja sellepärast püüdleb poliitilise sõltumatuse — suveräänsuse — poole. Ülejäänud Kanada ei ole aga terviklik rahvus etnokultuurilises mõttes.

See aga ei välista, et Kanada võib olla ühtne, terviklik majanduslik ühiskond³⁰ või on ka teatud liiki määratletud kultuuriühiskond teatavas vabamas, mitte-etnokultuurilises tähenduses, näiteks eristatuna Ühendriikidest. Ka ei eitata, et praegusest inglise keelt kõnelevast Kanadast võib kunagi tulevikus saada rahvus etnokultuurilises mõttes. Kuid praegu on Kanada paljurahvuseline, paljukultuuriline ja (territoriaalselt) föderaalne riik, mitte «rahvuslik» (*sic!*) «rahvusriik». Kui Quebec «lahku lööb», võib ta sattuda rahvusriigi piirimaile, kuid jääb ikkagi mitmerahvuseliseks ja mitmekultuuriliseks, hõlmates peale inglise keele rääkijate ka eskimoid, indiaanlasi ja teisi, kes ei esinda ei prantsuse ega inglise rahvuskultuuri, rääkigu nad inglise keelt või ei.

Et vaidlus Kanada ühtsuse üle jätkub, muutub üha pakilisemaks vajadus defineerida selle ühtsuse kontseptuaalne tähendus: kas see on poliitiline ühtsus (riik) või on tegemist majandusliku või sotsiokultuurilise ühtsusega.

³⁰ Viite korras: René Levesque'i (*Parti Québécois*) poliitiline programm taotleda majandusliku «assotsiatsiooni» (ühisturu — *Common Market*) loomist ülejäänud Kanadaga pärast seda, kui Quebec on savutanud poliitilise suveräänsuse, tähendab ilmselt oletamist, et Kanada on majanduslik, aga mitte etnokultuuriline või «rahvuslik» ühtsus (ühiskond). Näib, et väljaspool *Parti Québécois*'d ei ole selle tähendust mõistetud.

LISA

VÄHEMUSRAHVUSTE KULTUUR-OMAVALITSUSE SEADUS.

Põhiseaduse § 21 täitmiseks korraldatakse vähemusrahvuste kultuur-omavalitsuse asutused ajutiselt, kuni vastava eriseaduse maksma hakkamiseni, järgmistel alustel:

§ 1. Vähemusrahvuste kultuur-omavalitsuse asutused rajatakse alustele, mis ette nähtud 22. juuni 1917. a. omavalitsuse elluviimise seaduse (seadl. ja valits. korrald. kogu nr. 173 — 28. juulist 1917. a. art. 953) lisa §§ 5., 11., 13. ja 14. ja nimetatud seaduse lisa § 4 põhjal Eesti maanõukogu poolt 10. augustil 1917. a. vastu võetud maakonnanõukogu kokukorras ja omavalitsuse ajutise järevalve seaduses 11. oktoobrist 1919. a. («Riigi Teataja» nr. 78 — 1919. a.).

Vähemusrahvuste kultuur-omavalitsuse asutused alluvad oma võimupiiri kuuluvate ülesannete teostamisel maksvatele seadustele ühel alusel kohalikkude omavalitsustega.

Märkus. Kui ülalnimetatud seadusi täiendatakse või muudetakse, hakkavad need täiendused ja muudatused maksma vastavates osades ka vähemusrahvuste kultuur-omavalitsuse kohta.

§ 2. Vähemusrahvuste kultuur-omavalitsuse asutuste võimupiiri kuulub:

a) vastava vähemusrahvuse emakeelsete avalikkude ja eraõppeasutuste organiseerimine, valitsemine ja järevalve;

b) vastava vähemusrahvuse muude kultuurülesannete eest hoolitsemine ning selleks ellukutsutud asutuste ja ettevõtete valitsemine.

Märkus. Vähemusrahvuste hoolekande küsimus lahendatakse eriseadusega.

§ 3. Vähemusrahvuste kultuur-omavalitsusel on õigus § 2 tähendatud aladel oma liigetele sundmääruksi välja anda omavalitsuse elluviimise seaduse (seadl. ja valits. korrald. kogu nr. 173 art. 953) lisa § 7 ettenähtud korras.

§ 4. Vähemusrahvuste avalikkude koolide võrk töötatakse välja vastava maakonna või linna ja vastava vähemusrahvuse kultuur-omavalitsuse kokkuleppel ja kinnitatakse Vabariigi Valitsuse poolt haridusministri ettepanekul. Kui kokkulepet ei saada, otsustab asja lõpulikult Vabariigi Valitsus.

Vähemusrahvuste kultuur-omavalitsuse tegevuse avamise ajal olemasolevad vähemusrahvuste emakeelsed avalikud koolid antakse vastava rahvuse kultuur-omavalitsusele üle nende koolide iseloomu ja õiguste alalhoidmisega.

Riigi Teataja, nr 31/32, 21. II 1925, lk 153—156. Nr. 9. Riigikogu poolt 12. veebruaril 1925. a. vastu võetud.

Kultuur-omavalitsuse seadus

Avalikkude koolide avamise või vähemusrahvuste kultuur-omavalitsuse asutustele üleandmise puhul kinnitab Vabariigi Valitsus koolide ülevalpidamiseks määratud summad ja muud kohustused, mis kohalikkude omavalitsuse asutuste kanda jäävad.

M ä r k u s. Vähemusrahvuste avalikkude koolide ülevalpidamiseks, kui koolid mitme kohaliku omavalitsuse piirides elavate vähemusrahvuste liigete tarvis avatakse, võivad tähendatud omavalitsused ühineda kulude katmiseks. Kui omavalitsused kokku ei lepi, määrab iga omavalitsuse kanda tuleva osa valdade vahel maakonnavalitsus, maakondade ja linnade vahel — Vabariigi Valitsus.

§ 5. Vähemusrahvuste kultuur-omavalitsuse organideks on vastava rahvuse kultuur-nõukogu ja -valitsus. Nende asukohaks on vabariigi pealinn.

Kohalikkude küsimuste lahendamiseks ja korraldamiseks kutsutakse ellu vastava rahvuse kultuur-nõukogu poolt tarviduse järele kohalikud kultuur-hoolekogud, mille tegevuspiirkonnaks maakond ühes linnadega.

Vabariigi Valitsuse kinnitusel võib ellu kutsuda ühise kultuur-hoolekogu mitme maakonna jaoks.

§ 6. Vähemusrahvuste kultuur-omavalitsuse asutuste varanduslikuks aluseks on:

a) seaduste põhjal riigi kanda võetud kulud ja kohustused avalikkude alg- ja keskkoolide suhtes;

b) kohalikkude omavalitsuste rahalised summad ja muud avalikkude kesk- ja algkoolide ülevalpidamisega seotud kohustused sel määral ja alusel, nagu need seadustega nende peale pandud;

c) riigi- ja omavalitsuste toetussummad kultuur-ülesannete teostamiseks;

d) avalikud maksud vastavate vähemusrahvuste liigetelt, mis tarbekorral kultuur-nõukogu poolt nende peale pannakse selles suures ja neil alustel, nagu need eelarve kavas ette nähtud ja rahandus- ning haridusministri ühisel ettepanekul Vabariigi Valitsuse poolt kinnitatud;

e) annetused, korjandused, sihtvarandused, pärandused ja sissetulekud oma varandustest või ettevõtetest.

§ 7. Kohalikud omavalitsused vabanevad vähemusrahvuste liigete suhtes hariduslikkudest kohustustest, mis käesoleva seaduse järgi vastavatele vähemusrahvuste kultuur-omavalitsuse asutustele üle läinud.

§ 8. Vähemusrahvusteks käesoleva seaduse mõttes tunnustatakse Saksa, Vene ja Rootsi rahvused ning need Eesti piirides elavad vähemusrahvused, kelle üldarv mitte vähem kui kolm tuhat.

§ 9. Kuuluvus vähemusrahvuse kultuur-omavalitsusse tehakse kindlaks rahvusnimekirjaga, kuhu võivad endid lasta üles võtta § 8. tähendatud rahvusest Eesti kodanikud, kes vähemalt 18 aastat vanad.

Kultuur-omavalitsuse seadus

Vähemusrahvuste registreeritud liigete lapsed kuni 18 eluaastani loetakse vähemusrahvusse kuuluvaks vanemate järgi. Vanemate kahte rahvusse kuuluvusel sünnib laste rahvuse määramine vanemate kokkuleppel. Kui kokkuleppele ei jõuta, kuulub laps isa rahvusse.

Vähemusrahvuse liigete alaealised lapsed, kes 18 aastaseks saanud, loetakse vähemusrahvusse mitte kuuluvaks, kui nad ühe aasta jooksul ei ole registreerunud.

§ 10. Rahvusnimekirjast kustutatakse maha vähemusrahvuse liikmed, kes:

- a) surma läbi lahkunud;
- b) Eesti kodakondsusest lahkunud;
- c) oma soovil vähemusrahvuse kultuur-omavalitsusest lahkuvad.

Märkus 1. Punktide b ja c põhjal lahkunud vähemusrahvuse liikmed on kohustatud kuni eelarve aasta lõpuni nendel, kui vähemusrahvuse liigetel lasuvaid rahalisi kohustusi täitma. Lahkumise korral omal soovil tuleb sellest kirjalikult vähemalt pool aastat ette teatada.

Märkus 2. Vähemusrahvuste kultuur-omavalitsustel on õigus p. c põhjal lahkunud liigete uuesti registreerimisest (§ 9) keelduda.

§ 11. Hääleõiguslikeks vähemusrahvuse liigeteks loetakse rahvusnimekirjas seisvad täisealised kodanikud, kellel õigus osa võtta omavalitsuse esituskogude valimistest.

§ 12. Vähemusrahvuste liigete osavõtt rahvuslikust kultuur-omavalitsusest ei vabasta neid kodaniku üldkohustustest ega kohustustest kohaliku omavalitsuse vastu.

§ 13. Kui vähemusrahvuse liikmed tungiva tarviduse korral või vastava vähemusrahvuse kultuur-omavalitsuse nõusolekul tarvitavad üldisi riigi- või kohalikke omavalitsuse asutusi vähemusrahvuse kultuur-omavalitsuse asutustele usaldatud aladel, mille jaoks viimased § 6 p. p. a, b, c korras ülespidamis- või toetussummad saavad, siis on vähemusrahvuse kultuur-omavalitsuse asutused kohustatud sellest tekkinud kulud kandma.

§ 14. Vabariigi Valitsuse otsusel võib kultuur-nõukogu laiali saata. Uued valimised viiakse lõpule kolme kuu jooksul laialisaatmise päevast arvates. Vahepeal jätkavad laialisaadetud kultuur-nõukogu täidesaatvad organid oma kohuste täitmist.

§ 15. Vähemusrahvuste kultuur-omavalitsuse asutused lõpetavad oma tegevuse:

a) kui seda tarvilikuks tunnustanud vastava vähemusrahvuse kultuur-nõukogu liigete seadusliku arvu kahe kolmandiku enamusega.

b) kui vähemusrahvuse liigete arv langeb alla 3.000 või kui rahvusnimekirjas seisvate täisealiste kodanikkude arv langeb alla poole viimasel rahvalugemisel kindlakstehtud täisealiste vastava vähemusrahvuse liigete üldarvust.

Kultuur-omavalitsuse seadus

Tegevuse lõpetamine sünnib Vabariigi Valitsuse poolt antud määruste järgi.

§ 16. Vähemusrahvused, kes soovivad kultuur-omavalitsuse asutusi ellu kutsuda, teatavad sellest kas oma rahvaesitajate või oma kultuur-organisatsioonide kaudu Vabariigi Valitsusele.

§ 17. Esimese kultuur-nõukogu valimise läbiviimiseks kohustub Vabariigi Valitsus kahe nädala jooksul pärast § 16 korras tehtud teadaande kättesaamist neid omavalitsuse asutusi, kes hääleõiguslike kodanikkude nimekirja peavad ühe kuu jooksul pärast vastava eeskirja kättesaamist kõigi vastava vähemusrahvuse hääleõiguslike valijate nimekirja kokku seadma omavalitsustel käsitada olevate andmete, samuti üksikute kodanikkude ülesandmiste põhjal oma rahvuse kohta.

Märkus 1. Vabariigi Valitsus, samuti valimise peakomitee esimees võivad oma esitajaid nimetada igasse valijate nimekirja kokku seadvasse asutusse.

Märkus 2. Silmas pidades vastava vähemusrahvuse umbkaudset arvu üksikutes valdades, võib Vabariigi Valitsus määrusega § 17. tähendatud kohused vallavalitsuste asemel teiste omavalitsuste peale panna.

§ 18. Igal vähemusrahvuse valimisnimekirja ülesvõetud kodanikul on õigus kahe kuu jooksul pärast tähendatud nimekirja avaldamist end nimekirjast maha kustutada lasta. Valimised toimetatakse pärast selle tähtaja lõppu. Valimisnimekirjast mahakustutamata kodanikud kantakse § 9. ette nähtud rahvusnimekirja.

§ 19. Kui § 18 ettenähtud tähtaja möödumisel § 17 korras registreeritud vastavast vähemusrahvusest täisealiste kodanikkude arv on alla poole viimase rahvalugemise järgi sellesse rahvusse kuuluvatest täisealistest kodanikkudest üldse, siis valimisi ette ei võeta, ning vähemusrahvus võib alles kolme aasta möödumisel § 16. tähendatud teadaandega uuesti esineda.

§ 20. Kaebused valijate nimekirjade kokkuseadmise asjus esitatakse analoogiliselt kaebustele hääleõiguslike kodanikkude nimekirjade asjus (§ 24.).

§ 21. Valimiste väljakuulutajaks, nende käigu järgi valvajaks ja korraldajaks asutatakse iga rahvuse tarvis, kelle poolt sooviavaldus § 16. korras tulnud, peakomitee, mis koosneb — esimehest, kes vastava vähemusrahvuse hulka peab kuuluma, liikmest — kohtunikust kohtupalati määramisel ja ühest liikmest Vabariigi Valitsuse määramisel. Esimehe kandidaat pannakse Vabariigi Valitsusele kinnitamiseks ette ühel ajal teadaandega § 16. korras.

§ 22. Vähemusrahvuse kultuur-nõukogu liigete arv määratakse kindlaks vastava peakomitee ettepanekul Vabariigi Valitsuse poolt, kuid see arv ei või olla vähem kui 20 ja mitte rohkem kui 60.

Kultuur-omavalitsuse seadus

§ 23. Peakomitee eelkavade põhjal kinnitab Vabariigi Valitsus siseministri ettepanekul vähemusrahvuse kultuur-nõukogu valimise määrused, valimisringkonnad ja üksikute valimisringkondade esimeste kultuur-nõukogude liigete arvu ning asutab valimiste toimetamiseks tarvilikud kohalikud valimiskomiteed.

§ 24. Valimisi toimetatakse igas valimisringkonnas samal alusel, nagu maakonnanõukogudessegi. Kultuur-nõukogu valitakse 3-ks aastaks. Kaebused valimiste puhul esitatakse samal alusel, nagu maakonnanõukogude valimistel. Valimiste tagajärjed kuulutatakse peakomitee poolt «Riigi Teatajas».

§ 25. Kui valimistest vähem kui pooled vastava vähemusrahvuse valimisnimekirjades seisvad kodanikud osa võtnud, ei kutsuta kultuur-nõukogu kokku, ning vähemusrahvus võib alles kolme aasta möödumisel § 16. tähendatud teadaandega uuesti esineda.

§ 26. Kui valimistest enam kui 50% hääleõiguslikest osa võtnud, (§ 11.), kutsub peakomitee esimees hiljemalt kahe nädala jooksul pärast valimiste tagajärgede väljakuulutamist kultuur-nõukogu kokku, avab selle ja juhatab kuni juhatuse valimiseni, mille järgi peakomitee kohused lõpevad.

§ 27. Kultuur-nõukogu otsustab kõige pealt, kas ta tahab kultuur-omavalitsust teostama hakata käesoleva seaduse ja viimase põhjal Vabariigi Valitsuse poolt antud määruste alusel. Juhtumisel, kui kultuur-nõukogu liigete seadusliku arvu kahe kolmandiku enamusega on otsustatud kultuur-omavalitsust teostada, kuulutab Vabariigi Valitsus kultuur-nõukogu sellekohase teadaande järgi kahe nädala jooksul vastava vähemusrahvuse kultuur-omavalitsuse tegevuse avatuks.

Kui aga tähendatud otsus vastu võetud vähema enamusega või otsustatud loobuda kultuur-omavalitsuse teostamisest, läheb kultuur-nõukogu laiali ning vähemusrahvus võib alles kolme aasta möödumisel § 16. tähendatud teadaandega uuesti esineda.

§ 28. Esimeste valimiste valimisnimekirjade valmistamisega ja pidamisega seotud kulud kannab vastav omavalitsus, kuna esimese kultuur-nõukogu valimise organiseerimise ja läbiviimise kulud riigi kanda jäävad. Uute valimiste, samuti ümbervalimiste kulud jäävad vastava vähemusrahvuse kanda.

§ 29. Kõik määrused, mis tarvilikud vähemusrahvuste kultuur-omavalitsuse asutuste ellukutsumiseks, avaldab Vabariigi Valitsus nelja kuu jooksul pärast käesoleva seaduse jõusseastumist.

§ 30. Eeltähendatud alustel vähemusrahvuste kultuur-omavalitsuse asutuste ellukutsumiseks, nende liigete nimekirjade kokkuseadmiseks, kui ka nende kohta käivate seaduste täitmiseks ja neile rajatud vähemusrahvuste kultuur-omavalitsuse asutuste põhijoonte kujunda-

Kultuur-omavalitsuse seadus

miseks ning tegevuse järelvalveks annab Vabariigi Valitsus tarvilikud määrused, vajaduse korral iga vähemusrahvuse kohta eraldi.

§ 31. Vabariigi Valitsusel on õigus selle seaduse alustele vastavalt korraldada määrusega Eesti rahvusest kodanikkude kultuur-omavalitsust kohaliku omavalitsuse administratiiv-piirkonnas, kus vähemusrahvus enamuses.

Algkirjale alla kirjutanud

Riigikogu abiesimees M. Martna.

Abisekretär J. Piiskar.

PÕHIJUS JA TAGAJÄRG BIOLOOGIAS

Ernst Mayr

Tõlkinud Kalle Hein

Praktiseeriva bioloogina ei ürita ma analüüsida bioloogiliste nähtuste põhjusi ja tagajärgi viisil, nagu teeks seda loogik. Selle asemel keskendun ma spetsiifilistele raskustele, mida kohtab põhjuslikkuse klassikaline kontseptsioon bioloogia vallas. Esimestest katsetest peale leida ühtne põhjuse kontseptsioon on need raskused põhjuslikkuse uurijates suurt segadust tekitanud. Descartes'i jämedalt mehhanistslik elu tõlgendamine ja loogiline äärmus, milleni Holbach ja de la Mettrie tema ideed viisid, kutsus paratamatult esile vitalistlikke teooriaid, mis on moes tänapäevani, kord vähem, kord rohkem. Pruugib vaid mainida nimesid nagu Driesch («entelehhia»), Bergson (*élan vital*) ja Lecomte de Noüy lähimineviku tuntumate autorite hulgast. Ehkki nende autorite seisukohad võivad erineda üksikasjades, väidavad nad kõik üksmeelselt, et elusolendeid ega eluprotsesse ei saa põhjuslikult seletada füüsikaliste ega keemiliste nähtuste abil. Meie ülesanne on küsida, kas see väide on õigustatud, ja kui

Cause and Effect in Biology. — Man and Nature: Philosophical Issues in Biology. Ed. by Ronald Munson. New York, Dell Publishing Co., 1971, pp 101—116.

Põhjus ja tagajärg bioloogias

me vastame sellele küsimusele «ei», siis teha kindlaks arusaamatuse allikas.

Põhjuslikkus, ükskõik kuidas seda loogikatermineis defineerida, arvatakse sisaldavat kolme elementi: (1) möödunud sündmuste seletamine («aposterioorne põhjuslikkus»); (2) tulevaste sündmuste prognoosimine; ja (3) teleoloogiliste, s. o «eesmärgipäraste» nähtuste tõlgendamine.

Seletamine, prognoosimine ja teleoloogia peavad olema sõlmküsimused igas põhjuslikkust käsitlevas arutelus ja on sellistena väga õigesti välja toodud dr Nageli poolt. Bioloogia võib anda märkimisväärse panuse kõigi nende kolme puhul. Aga enne selle panuse täpsemat uurimist tuleb mul paari sõnaga rääkida bioloogiast kui teadusest.

BIOLOOGIA

Sõna «bioloogia» näib viitavat ühtsele ja ühtlustatud teadusharule. Ent asjade käik viimasel ajal näitab üha selgemini, et bioloogia on vägagi keerukas valdkond, et «bioloogia» tähistab tegelikult kahte suurel määral eraldi seisvat haru, mis oluliselt erinevad üksteisest meetodilt, küsimuse asetusest ja põhikontseptsioonidelt. Jättes kõrvale struktuurabioloogia kui pelgalt kirjeldava distsipliini, leiame kaks väga erinevat valdkonda, mida võiks määratleda kui «funktsionaalne bioloogia» ja «evolutsiooniline bioloogia». Tõsi küll, neil kahel valdkonnal on palju kattumise- ja kokkupuutepunkte. Töötades ühel neist aladest, peab iga bioloog teadma ja hindama teist, kui ta tahab vältida ühekülgse spetsialisti mainet. Ent oma uurimustes tuleb tal tegemist teha kas ühe või teise valdkonna probleemidega. Me ei saa arutada põhjuse ja tagajärje küsimust bioloogias, iseloomustamata celnevalt neid kahte valdkonda.

Funktsionaalne bioloogia. Funktsionaalbioloogi peamine huvi on suunatud struktuurielementide talitlusele ja nende omavahelistele vastasmõjudele, alates molekulidest ja lõpetades organite ning tervete isenditega. Tema alatiseks küsimuseks on: «Kuidas?» Kuidas miski talitleb, kuidas see funktsioneerib? Funktsionaalanatoom, kes uurib liigeseid, jagab seda meetodit ja lähenemist molekulaarbioloogiga, kes uurib DNA molekuli käitumist geneetilise informatsiooni ülekandmisel. Funktsionaalbioloog püüab antud uuritavat komponenti isoleerida, ja igas konkreetsetes uurimuses tegeleb ta üksiku isendi, üksiku organi, üksiku raku või raku üksiku osaga. Ta püüab elimineerida või kontrollida kõiki muutujaid ja kordab oma eksperimente püsivatel või muudetud tingimustel, kuni usub, et on kindlaks teinud uuritava elemendi funktsiooni. Funktsionaalbioloogi peamine vahend on eksperiment ja tema lähenemisviis on põhimõtteliselt sama, mis füüsiku ja keemiku oma. Tõepoolest, isoleerides uuritava nähtuse vajalikul määral organismi keerulistest mõjudest, võib ta saavutada oma ideaali, milleks on puhtalt füüsikaline või keemiline eksperiment. Hoolimata selle meetodi teatud piiratusest, tuleb nõustuda funktsionaalbioloogiga, et tema konkreetsete eesmärkide saavutamiseks on selline lihtsustatud lähenemine hädavajalik. Biokeemiliste ja biofüüsikaliste uuringute suurejoonelised edusammud õigus-tavad sellist vahetut, ehkki selgelt lihtsustatud lähenemist.

Evolutsiooniline bioloogia. Teistsugused on evolutsioonibioloogi meetodid ja teda huvitavad probleemid. Tema peamine küsimus on: «Miks?» Kui me küsime «miks», peame alati teadlikud olema selle sõna kahemõttelisusest. See võib tähendada «mille tõttu», kuid samuti võib see tähendada finalistlikku «mille jaoks». On selge, et kui evolutsionist küsib «miks», siis peab ta silmas historistlikku «mille tõttu». Iga bioloogiline üksus, kas siis isend või liik, on enam kui kahe miljardi aastase ajaloo produkt. Nagu Max Delbrück on öelnud, «tehes esmakordselt tutvust bioloogiliste probleemidega, on veendunud füüsik

hämmastunud asjaolust, et bioloogias ei ole «absoluutseid nähtusi». Kõik on seotud aja ja ruumiga. Loom või taim või mikroorganism, millega ta töötab, on üksnes lüli muutuvate vormide evolutsioonilises ahelas, ja ühelgi neist ei ole jäävat kehtivust» (Delbrück 1949). Organismis on vaevalt mõni struktuur või funktsioon, mida võiks täielikult mõista, võtmata uurimisel arvesse tema ajaloolist tagapõhja. Evolutsioonibioloogi peamine tegevus on suunatud organismide olemasolevate tunnuste ja eriti adaptatsioonide põhjuste leidmisele. Ta on haaratud orgaanilise maailma tohutust mitmekesisusest. Ta tahab teada saada nii selle mitmekesisuse põhjusi kui ka teid, mille kaudu selleni jõuti. Ta uurib jõudusid, mis kutsuvad esile muutusi faunas ja flooras (nagu neid osaliselt dokumenteerib paleontoloogia), ja ta uurib vaheastmeid, mille kaudu on kujunenud need imekspandavad kohastumused, nii iseloomulikud orgaanilise maailma igale ilmingule.

Me võime kasutada informatsiooniteooria keelt, et püüda veel ühel viisil iseloomustada neid bioloogia kahte haru. Funktsionaalbioloog tegeleb sügoodi DNA-sse programmeeritud informatsiooni dekodeerimise kõikvõimalike aspektidega. Evolutsioonibioloog seevastu on huvitatud nende infoprogrammide ajaloost ja seadustest, mis kontrollivad nende programmide muutumist järglaspõlvkondades. Teisisõnu, teda huvitavad nende muutuste põhjused.

Selliste geneetiliste programmide terminite abil on võimalik paljusid vanu bioloogilis-filosoofilisi väiteid tunduvalt täpsemini väljendada. Näiteks, nagu Schmalhausen Venemaal ja mina teineteisest sõltumatult näitasime, muutub omandatud tunnuste pärandumise idee mõeldamatuks, kui vaid näidata, et sellised teooriad toetuvad mudelile, mille kohaselt geneetiline info võib perifeersest fenotüübist üle kanduda sugurakkude DNA-sse.

Kuid ärgem laskem endal tekkida vale ettekujutust neist programmidest. Sellisele geneetilisele informatsioonile on omane, et programmeerimine on ainult osaliselt jäik. Nähtused nagu õppimine, mälu, struktuuri mitte-

geneetiline modifitseerumine ja regeneratsioon näitavad, kui «avatud» on need programmid. Ent ka siin on olemas kõrge spetsiifilisus, näiteks selles osas, mida suudetakse «ära õppida», missuguses elustaadiumis ja kui kaua mällu talletatu säilib. Seega võib programm olla osaliselt üsna mittespetsiifiline ja samas spetsiifiliselt ära määrata võimalike variatsioonide ulatuse. Niisiis on programmid mõnel juhul äärmiselt ranged, teisel juhul aga määravad ära üksnes «reaktsiooninormi» või üldvõimed ja võimalused.

Illustreeriksin seda programmide kahetisust näitega kahte tüüpi lindudest, kes erinevad «liigi äratundmise» poolest. Nagu teada, kasvab noor lehmaling üles kasu- vanemate juures, ütleme näiteks lauluvarblase või põõsalingu pesas. Niipea kui ta muutub sõltumatuks oma kasu- vanematest, otsib ta teiste noorte lehmalingude seltsi, ehkki ta pole kunagi varem ühtegi lehmalingu näinud. Seevastu hanepoeg, vaevalt munast koorunud, tunnistab oma vane- maks esimese liikuva (ja eelistavalt ka kutsuva) objekti, keda ta suudab meelde jätta ja kellele järgneda. Niisiis on esimesel juhul programmeeritud kindel kuju, teisel üksnes võime mingi kuju meelde jätta. Sellised erinevused pärandunud programmide spetsiifilisuses on samalaadsed kogu orgaanilise maailma ulatuses.

Pöördume nüüd tagasi oma põhiteema juurde ja küsime: kas **põhjus** funktsionaalses ja evolutsioonilises bioloogias tähendab ühte ja sedasama?

Max Delbrück on meile taas meenutanud, et alles nii hiljuti nagu 1870. aastal väitis Helmholtz, et «elus- rakkude käitumine peaks olema seletatav molekulide lii- kumisega, mis toimub vastavalt kindlatele jõuseadustele». Praegu ei suuda me, nagu Delbrück õigesti märgib, sele- tada isegi üheainsa vesiniku aatomi käitumist. Nagu ta veel ütleb, «kannab iga elus rakk endaga kogemusi, mis on pärit tema eelkäijate miljard aastat kestnud katse- tustest» (Delbrück 1949).

Selgitaksin ühe näitega raskusi, millele satub põhjuslikkuse kontseptsioon bioloogias. Me võime küsida: mis on lindude rände põhjus?, või täpsemalt: miks alustas põõsalind minu suvekodus New Hampshire'is lendu lõuna poole ööl vastu 25. augustit?

Ma võin reastada neli võrdselt kehtivat põhjust selliseks rändeks:

1. **Ökoloogiline põhjus.** Põõsalind kui putukasõoja peab ära lendama, sest New Hampshire'is sureks ta talvel nälga.

2. **Geneetiline põhjus.** Põõsalind on oma liigi evolutsioonilise ajaloo käigus omandanud sellise geneetilise konstitutsiooni, mis sunnib teda keskkonnast tulevatele kindlatele signaalidele vastavalt reageerima. Seevastu õõsorril, kes pesitseb tema vahetus naabruses, ei ole sellist konstitutsiooni ja ta ei reageeri neile signaalidele. Sellest tulenevalt on ta paikne.

3. **Sisemine füsioloogiline põhjus.** Põõsalind lendas lõunasse, sest tema ränne on seotud fotoperiodismiga. Ta reageerib päeva pikkuse vähenemisele ja on valmis ära lendama otsekohe, kui valge aja kestus tundides langeb allapoole mingit kindlat taset.

4. **Väline füsioloogiline põhjus.** Lõpuks, põõsalind lendas ära 25. augustil, sest sellel päeval möödus meie aladest külm õhumass koos põhjatuultega. Temperatuuri järsk langus ja sellega kaasnenud ilmastikutingimused avaldasid linnule, kelle üldfüsioloogiline seisund oli rändeks valmis, sellist mõju, et ta tõepoolest teele asus.

Vaadates veel kord üle need neli põhjust, mis kutsusid esile selle linnu rände, võime hõlpsasti näha vahetute põhjuste kogumit, mis haarab linnu füsioloogilist seisundit selle sõltuvuses fotoperiodismist ja temperatuuri langusest. Võiksime nimetada neid rände lähipõhjusteks. Kaks ülejäänud põhjust, toidu puudus talvel ja linnu geneetiline loomus, on algpõhjusted. Need on põhjusted, millel on olemas ajalugu ja mis on süsteemi haaratud paljude tuhandete aastate jooksul toiminud loodusliku

valiku poolt. On ilmne, et funktsionaalbioloog tegeleb lähipõhjuste, evolutsioonibioloog aga algpõhjuste analüüsimisega. See kehtib peaaegu kõikide bioloogiliste nähtuste puhul, mida me võiksime tahta uurida. Alati on olemas lähipõhjused ja algpõhjused; mingi nähtuse täielikuks mõistmiseks tuleb selgitada ja lahti mõtestada mõlemad.

Veel üks võimalus iseloomustada neid erinevusi on öelda, et lähipõhjused tingivad isendi (ja tema organite) reaktsiooni keskkonna vahetutele mõjuritele, kuna algpõhjused vastutavad konkreetse DNA-sse kodeeritud informatsiooni — millega on varustatud iga liigi iga isend — evolutsiooni eest. Loogikule pakub selline vahe-tegemine ilmselt vähe huvi. Sellegipoolest teab bioloog, et paljusid tuliseid vaidlusi mingi bioloogilise nähtuse «põhjuse» üle oleks saanud vältida, kui oponendid oleksid endale teadvustanud, et üks neist pidas silmas lähipõhjust, teine aga algpõhjust. Võiksin illustreerida seda tsitaadiga Loebilt: «Varasemad autorid tõlgendasid konna ja kärnkonna kullese jalgade kasvu kohastumisega eluks kuival maal. Tänu Gudernatschile me teame, et jalgade kasvu võib esile kutsuda mis tahes ajal isegi kõige noorematel kullestel, kes ei ole võimelised elama kuival maal, toites loomi kilpnäärmeaga.» (Loeb 1916.)

Pöördugem nüüd tagasi «põhjuse» definitsiooni juurde formaalses filosoofias ja vaadake, kuidas see sobib tavapärase selgitava «põhjusega» funktsionaalses ja evolutsioonilises bioloogias. Me võiksime põhjust defineerida näiteks kui mittepiisavat tingimust, ilma milleta sündmus ei oleks toimunud, või kui tervikuna piisavate põhjuste kogumi liiget, ilma milleta sündmus poleks toimunud (Scriven 1950). Sellised definitsioonid kirjeldavad üsna adekvaatselt põhjuslikke seoseid teatavates bioloogia harudes, eriti neid, mis käivad keemiliste ja füüsikaliste üksiknähtuste kohta. Rangelt formaalses mõttes on nad rakendatavad ka keerukamate nähtuste puhul, ja siiski nendes bioloogia harudes, mis käsitlevad komplitseeritud süs-

teeme, näib nende praktiline väärtus napiks jäävat. Vaevalt usutav, et mõni teadlane seaks kahtluse alla bioloogiliste nähtuste algpõhjuste olemasolu, s. t selle, et kõikide moodunud bioloogiliste sündmuste kohta on võimalik anda põhjuslik seletus. Ometi peab selline seletus tihtipeale olema niivõrd ebaspetsiifiline ja pelgalt formaalne, et tema seletav väärtus muutub paratamatult küsitavaks. Tegeldes keerukate süsteemidega, võib vaevalt pidada väga säravaks seletust, mis väidab: «Nähtuse *A* põhjustab vastastoimes olevate tegurite keerukas kogum, millest üks on *b*.» Siiski on see peaaegu kõik, mida sageli võib öelda. Me naaseme selle raskuse juurde seoses prognoosimise probleemiga. Enne aga vaadelgem teleoloogiaga seotud küsimusi.

TELEOLOOGIA

Probleem sai alguse Aristoteelse põhjuste klassifikatsioonist, milles üheks kategooriaks oli «lõpp-põhjus». Viimane põhineb tähelepanekutel, kuidas isend korra- ja eesmärgipäraselt areneb munast oma «lõppolekuni», täis-ealisuseni, ja kuidas kogu maailm areneb oma algusest (kaosest?) praeguse korrapärani. Lõpp-põhjus on defineeritud kui «põhjus, mis vastutab ettemääratud lõppeesmärgi saavutamise eest». Igasugune eesmärgile püüdlev käitumine on määratletud kui teleoloogiline, kuid samamoodi on määratletud paljud teisedki nähtused, mille eesmärgile püüdlev iseloom on küsitav.

Aristoteelse uurijad on õigesti rõhutanud, et Aristoteles oli — kasvatuse ja huvide poolest — eelkõige bioloog ja et tema süvenemine bioloogilistesse nähtustesse määras tema põhjusteideed ning ajendas teda postuleerima lõpp-põhjuste lisaks materiaalsetele, vormilistele ja liikumapanevatele põhjustele. Aristoteelse aegadest peale kuni tänase päevani on mõtlejaid irriteerinud see näiline vasturääkivus looduslike protsesside mehhanitsistliku tõl-

genduse ja sündmuste käigu näiva eesmärgipärasuse vahel, mis ilmneb orgaanilises kasvus, reproduktsioonis ja loomade käitumises. Selline ratsionaalne mõtleja nagu Claude Bernard on seda paradoksi kirjeldanud järgmiste sõnadega:

Igal olendil ja igal organil on olemas selline n-õ ettemääratud vorm, nii et iga nähtus eraldi võetuna sõltub üldistest loodusjõududest, ent seda teistega ühenduses vaadates näib, et sellel teel, mida ta järgib, suunab teda mingi nähtamatu jõud ja viib ta paika, mis on temale määratud.

Me tunnistame, et elunähtused on seotud füsiokeemiliste protsessidega; kuid on tõsi, et oluline jääb sellega seletamata; sest mitte mingisugune füsiokeemiliste nähtuste juhuslik kooslus ei ehita üles organisme vastavalt plaanile ja kindlaksmääratud vormile (mis on ette ära määratud) ega kujunda seda eluavalduste imelist subordinatsiooni ja harmoonilist kooskõla... Determinism ei saa kunagi olla midagi muud kui üksnes füsiokeemiline determinism. Elujõud ja elu kuuluvad metafüüsilisse maailma. (Bernard 1885.)

Mis on see x , see näiliselt eesmärgipärane tegur, see «elujõud» orgaanilistes nähtustes? Alles meie eluajal on hakatud pakkuma seletusi, mis seda paradoksi adekvaatselt käsitlevad.

Paljud mineviku dualistlikud, finalistlikud ja vitalistlikud filosoofiad üksnes asendasid tundmatu x -i mingi teise tundmatuga y või z , sest nimetada tundmatu tegur «entelehiaks» või *élan vital*'iks ei ole seletus. Ma ei hakka aega raiskama näitamaks, kui vale oli enamik nendest kunagistest katsetustest. Ehkki mõned selliste mõtteskeemide aluseks olnud tähelepanekud on täiesti õiged, on üleloomulikud järeldused, mis neist tähelepanekutest tehti, kokkuvõttes siiski eksitavad.

Millal on siis kohane rääkida eesmärgist ja eesmärgipärasusest looduses ja millal mitte? Sellele küsimusele me võime nüüd vastata kindlalt ja ühemõtteliselt. Isend,

kes — kasutades arvutite keelt — on «programmeeritud», saab tegutseda eesmärgipäraselt. Ajaloolised protsessid aga ei saa tegutseda eesmärgipäraselt. Lind, kes alustab rännet, putukas, kes valib oma peremeestaime, loom, kes väldib kiskjat, isane, kes pakub end välja emasele, tegutsevad kõik eesmärgipäraselt, sest nad on programmeeritud seda tegema. Kui ma räägin programmeeritud «isendist», siis teen ma seda laias tähenduses. Selles mõttes on ka programmeeritud arvuti «isend», kuid samuti linnupaar paaritumise ajal, kelle instinktiivne ja õpitud käitumine ja suhtlemine allub n-õ ühisele programmile.

Igas sügoodis sisalduv täiesti individuaalne ja sellegipoolest ka liigispetsiifiline DNA programm, mis kontrollib kesk- ja perifeerse närvisüsteemi, meelegeenide, hormoonide, füsioloogia ja morfoloogia arengut, on selle isendi käitumisarvuti *programm*.

Looduslik valik annab oma parima, et soodustada programmide tootmist, mis tagaksid kohasema käitumise. Käitumisprogramm, mis tingib silmapilkse õige reaktsiooni võimaliku toiduallika, võimaliku vaenlase või võimaliku paarilise suhtes, tagab kahtlemata suurema kohasuse darvinistlikus tähenduses kui programm, millel need omadused puuduvad. Käitumisprogramm, mis võimaldab vajalikul määral õppida ja parandada käitumisreaktsioone mitmesuguste tagasisidetüüpide abil, suurendab jällegi ellujäämise tõenäosust, võrreldes programmiga, millel need omadused puuduvad.

Isendi eesmärgipärane käitumine, niivõrd kui see põhineb tema geneetilise programmi omadustel, ei ole seega rohkem ega vähem eesmärgipärane kui arvutil, mis on programmeeritud reageerima vastavalt erinevatele käskudele. See on puhtalt mehhanistlik eesmärgipärasus.

Meile, bioloogidele, on alati tundunud, et ei ole korrektne nimetada sellist programmeeritud, otstarbekohast käitumist teleoloogiliseks, sest seda mõistet on kasutatud ka hoopis teistsuguses tähenduses, seoses evolutsiooniliste

adaptatsiooniprotsesside lõppastmega. Kui Aristoteles rääkis lõpp-põhjustest, siis olid tema erilise tähelepanu objektideks kõikjal taime- ja loomariigis täheldatavad imelised kohastumused. Teda huvitas see, mida hilisemad autorid on nimetanud looduse «plaaniks» või «kavaks». Lõpp-põhjuste arvele kandis ta peale «mimikri» ja «sümbioosi» ka kõik teised loomade ja taimede kohastumused teineteise ja oma füüsilise keskkonnaga. Aristoteleslased ja nende järgijad küsisid endalt, missugune otstarbekohane protsess võis olla loonud sellise korrapärase planeeringuga looduse.

Praeguseks on selge, et termineid «teleoloogia» ja «teleoloogiline» on omistatud kahele täiesti erinevale nähtustekogumile. Ühelt poolt on selleks iga uue ja iga parandatud DNA infoprogrammi tootmine ja täiustamine läbi kogu looma- ja taimeriigi ajaloo. Teiselt poolt aga nende programmide kontrollimine ja dekodeerimine läbi iga isendi kogu elu. Isendi või süsteemi sihipärane käitumine või arenemisprotsess, mida kontrollib programm, ja geneetiliselt kodeeritud programmide lakkamatu täiustumine on fundamentaalselt erinevad nähtused. Selline geneetiline täiustumine on evolutsiooniline adaptatsioon, mida kontrollib looduslik valik.

Et vältida segadust kahe täiesti erinevat tüüpi sihipärasuse vahel, on Pittendrigh sisse toonud mõiste «teleonoomiline» kui kirjeldava termini kõikide sihipäraste süsteemide kohta, «mis pole seotud aristotelesliku teleoloogiaga» (Pittendrigh 1958). See negatiivne definitsioon asetab kogu raskuse sõnale «süsteem», ühtlasi tegemata selget vahet Aristotelesi kahe teleoloogia vahel. Näib olevat kasulik piirata termini «teleonoomiline» rakendusala rangelt süsteemidega, mille talitlemine põhineb kodeeritud infoprogrammil. Julian Huxley poolt väljendatuna tähistab teleonoomia bioloogias «organismide ja nende omaduste näivat otstarbekohasust» (Huxley 1960).

Selline selgepiiriline vahetegemine, eristamaks teleonoomiat, millel on olemas analüüsiv füüsikalisk-keemiline

Põhjus ja tagajärg bioloogias

alus, teleloogiast, mis käsitleb laiemas plaanis orgaanilise maailma kõikehõlmavat harmooniat, on ülimalt kasulik, sest need kaks täiesti erinevat nähtust on sageli omavahel segi aetud.

Isendi käitumise areng on eesmärgipärane, looduslik valik kindlasti mitte. Kui McLeod väitis: «Mis aga Darwini juures on kõige intrigeerivam, on see, et ta tõi looduslikku maailma taas sisse eesmärgi» (McLeod 1957), siis valis ta vale sõna. Iseäranis kõlbmatu on sõna «eesmärk» evolutsioonilise muutuse korral, mis aga oligi Darwini huvide keskmes. Kui organism on hästi adapteerunud, ilmutab suurepärasest kohastumusest, siis pole see nii seepärast, et tema esivanematel või mingil välisel teguril, nt «Loodusel» või «Jumalal», kes on loonud hästikorrastatud plaani või kava, oleks olnud mingi eesmärk. Nagu Simpson on märkinud, Darwin «näitas sellisele finalistlikule teleoloogiale ust» (Simpson 1960).

Selle arutelu kokkuvõtteks võime väita, et põhjuslikkuse ja teleloomia vahel ei ole vastuolu, kuid et teaduslik bioloogia ei ole leidnud ühtegi tõendit, mis toetaks teleloogiat, nagu seda on mõistetud mitmesugustes vitalistlikes ja finalistlikes teooriates (Simpson 1950, 1960; Koch 1957). Kõik nn teleoloogilised süsteemid, mida dr Nagel käsitles viimases loengus, illustreerivad tege-likult teleloomiat.¹

PROGNOOSIMISE PROBLEEM

Kolmas oluline probleem, mis on seotud põhjuslikkusega bioloogias, on prognoosimine. Klassikalises põhjuslikkuse teoorias oli põhjusliku seletuse kvaliteedi proovikiviks tema prognostiline väärtus. Veel praegugi jagab seda seisukohta Bunge moodne klassika: «Teooria suudab

¹ Sama käsitleb ta ka oma hiljutises raamatus «The Structure of Science» (New York, 1961).

prognoosida niivõrd, kuivõrd ta suudab kirjeldada ja seletada.» (Bunge 1959:307.) On ilmne, et Bunge on füüsik; ükski bioloog poleks esitanud sellist väidet. Loodusliku valiku teooria suudab nähtusi kirjeldada ja seletada märkimisväärse täpsusega, kuid ta ei suuda pakkuda usaldusväärseid prognoose, välja arvatud sellised triviaalsed ja mõttetult udused väited nagu näiteks: «kohastunud isendid annavad keskmiselt rohkem järglasi». Scriven on täiesti õigesti rõhutanud, et evolutsiooniteooria üks tähtsamaid panuseid filosoofiasse on see, et ta näitas seletuse ja prognoosimise sõltumatust teineteisest. (Scriven 1950.)

Ehkki prognoos ei ole põhjuslikkuse lahutamatu kaasnähtus, on iga teadlane sellegipoolest õnnelik, kui tema põhjuslikul seletusel on samaaegselt ka kõrge prognostiline väärtus. Me võime eristada mitmeid prognoosimise liike, mis tulevad ette bioloogilise seletuse puhul. Tõepoolest on raske defineerida, mis on «prognoos» bioloogias. Asjatundlik zoogeograaf võib suure täpsusega ennustada, milliseid loomi leitakse eelnevalt uurimata mäeahelikust või saarelt. Samamoodi võib paleontoloog suure tõenäosusega ette öelda, missuguseid kivistisi on oodata esmakordselt ligipääsetavast geoloogilisest horisondist. Kas selline minevikusündmuste tagajärgede täpne äraarvamine on tõeline prognoosimine? Samasugune küsitavus kehtib ka taksonoomiliste prognooside puhul. Pärilootuspärane oleks terminit «prognoos» kasutada siiski seoses tulevikuliste sündmustega. Neli näidet illustreerivad prognoosimise rakendatavusulatust:

1. **Prognoosimine klassifitseerimisel.** Kui ma olen harjaste mustri ja näo ning silma proportsioonide põhjal kindlaks teinud, et antud äädikakärbse isend on *Drosophila melanogaster*, siis ma võin ennustada hulgaliselt struktuurseid ja käitumuslikke tunnuseid, mida ma edaspidi leian, asudes uurima selle isendi teisi omadusi. Kui ma leian uue liigi, millel on perekond *Drosophila*'t mää-

ravad tunnused, võin ma otsekohe ennustada terve komplekti bioloogiliste omaduste olemasolu.

2. **Enamiku molekulaartasemel toimuvate füüsikaliskeemiliste nähtuste prognoosimine.** Väga suure täpsusega prognoose võib teha biokeemiliste üksikprotsesside kohta organismides, näiteks metaboolsed rajad, ja biofüüsikaliste protsesside kohta lihtsates süsteemides nagu näiteks valguse, soojuse ja elektri toime füsioloogias.

1. ja 2. juhul on põhjuslike väidete prognostiline väärtus tavaliselt väga kõrge. Siiski on bioloogias arvukalt teistsuguseid üldistusi või põhjuslikke väiteid, millel on madal prognostiline väärtus, näiteks:

3. **Keerukate ökoloogiliste koosmõjude tagajärgede prognoosimine.** Väide «mahajäetud karjamaa Uus-Inglismaa lõunaosas asendub paplilehise kase (*Betula populifolia*) ja valge männi (*Pinus strobus*) puistuga» on sageli õige. Ent veelgi sagedamini võib seal kasvama hakata peaaegu ainult *Pinus strobus*, või võib *Pinus strobus*'e asendada kirsipuu (*Prunus*), virgiinia kadakas (*Juniperus virginiana*), vaher, äädikapuu ja mitmed teised liigid.

Ka teine näide illustreerib seda prognoosimatust. Kui kasvatada koos kahte liiki jahumardikaid, *Tribolium confusum* ja *Tribolium castaneum*, püsivas keskkonnas sõelutud nisujahul, siis tõrjub üks liik alati teise välja. Kõrgete temperatuuride ja niiskuse juures võidab *Tribolium castaneum*; madalate temperatuuride ja niiskuse juures osutub võitjaks *Tribolium confusum*. Vahepealsetel tingimustel on tulemus määramatu² ja seega prognoosimatu (vt tabelit).

4. **Evolutsiooniliste sündmuste prognoosimine.** Küllap pole bioloogias miski vähem prognoositav kui evolutsiooni edasine kulg. Kes oleks permi roomajate puhul osanud ennustada, et enamik tugevamaid rühmi sureb välja (paljud üsna kiiresti), samal ajal kui üks kõige silmapaistma-

² Vahepeal on selgunud, et määramatus on tingitud geneetilisest heterogeensusest (Lerner, Dempster 1962).

tumaist harudest annab alguse imetajatele? Missugune kambriumi fauna uurija oleks ennustanud revolutsioonilisi muutusi mereelustikus järgnevatel geoloogilistel ajastutel? Prognoosimatus iseloomustab ka mikroevolutsiooni. Loodusliku valiku uurijad on ikka ja jälle avastanud, et ühesugusele valikusurvele allutatud iseseisvad paralleelsed järglasliinid ilmutavad erinevat kasvukiirust ja annavad erinevaid korreleeruvaid tagajärgi, millest ükski pole prognoositav.

Nii nagu paljudes teisteski teadusharudes, on prognooside paikapidavus bioloogiliste nähtuste puhul (välja arvatud mõni keemiline ja füüsikaline üksikprotsess) peaaegu alati statistiline. Me võime suure täpsusega ennustada, et pisut üle 500 järgmisest 1000 vastsündinust on poisid. Kuid me ei suuda ette öelda konkreetse sündimata lapse sugu.

Tabel

Kahe *Tribolium*'i liigi konkurents (Park 1954).

Tingimused	Korduste arv	Võitnud liik	
		Katsete arv	
		<i>confusum</i>	<i>castaneum</i>
34° C, niiskus 70%	30	—	30
29° C, 70%	66	11	55
24° C, 70%	30	21	9
34° C, 30%	60	53	7
24° C, 30%	20	20	—

MÄARAMATUSE PÕHJUSED BIOLOOGIAS

Püüdmata ammendada kõiki võimalikke määramatuse põhjusi, võin ma välja tuua neli klassi. Ehkki nad üksteisega teatud määral kattuvad, on igaüks väärt, et teda eraldi vaadelda.

1. **Sündmuse toimumise juhuslikkus selle sündmuse tähenduse suhtes.** Spontaanne mutatsioon, mis on tingitud veast DNA replikatsioonil, illustreerib väga hästi seda määramatuse põhjust. Antud mutatsiooni esinemine ei ole mingil viisil seotud konkreetse isendi või tema populatsiooni evolutsiooniliste vajadustega. Antud valikusurve täpsed tagajärjed ei ole prognoositavad, sest mutatsiooni, rekombinatsiooni ja arengulise homöostaasi osa vastuse kujundamisel antud survele on määramatu. Sügooti geneetilise olemuse kujunemise kõikidel astmetel mängib suurt rolli seda tüüpi juhuslikkus. See, mis me oleme rääkinud mutatsioonist, kehtib ka krossingoveri, kromosoomide segregatsiooni, sugurakkude valiku, paarlise valiku ja sügootide varase ellujäämise puhul. Sellise juhuslikkuse aluseks olevad molekulaarnähtused, ka mitte mehaanilised liikumised, pole seotud nende bioloogiliste tagajärgedega.

2. **Kõikide bioloogilise integratsiooni kõrgemal astmel olevate elusolendite unikaalsus.** Bioloogiliste olendite ja nähtuste unikaalsus on üks peamisi erinevusi bioloogia ja füüsikaliste teaduste vahel. Füüsikatel ja keemikutel on raske aru saada, miks bioloogid rõhutavad unikaalsust, ehkki sellise arusaamise kujunemisele on tublisti kaasa aidanud moodsa füüsika areng. Kui füüsik ütleb «jää ujub vee peal», siis on tema väide tõene mis tahes jäätüki ja mis tahes veekogu puhul. Ühe nähtusteklassi liikmetel tavaliselt puudub see individuaalsus, mis on nii iseloomulik orgaanilisele maailmale, kus kõik isendid on unikaalsed, kõik elutsükli staadiumid on unikaalsed, kõik populatsioonid on unikaalsed, kõik liigid ja kõrgemad taksonid on unikaalsed, kõik isenditevahelised kontaktid on unikaalsed, kõik liikide looduslikud kooslused on unikaalsed ja kõik evolutsioonilised sündmused on unikaalsed. Inimese kohta kasutatuna on need väited enesestmõistetavad. Ent samavõrd kehtivad on need kõikide suguliselt paljunevate loomade ja taimede puhul. Muidugi ei välista unikaalsus täielikult prognoosimist. Me

võime esitada palju tõeseid väiteid inimese omaduste ja inimese käitumise kohta ja samuti teiste liikide kohta. Kuid enamik neist väidetest (v. a taksonoomilised väited, vt eespool) kehtivad pelgalt statistiliselt. Eriti iseloomulik on unikaalsus evolutsioonilisele bioloogiale. On üsna võimatu, et unikaalsete nähtuste kohta kehtiksid samasugused üldised seadused, nagu need on olemas klassikalises mehaanikas.

3. Äärmine komplitseeritus. Füüsik Elsasser väitis hiljutisel sümposiumil: «Kõikide organismide silmatorkavaks iseärasuseks on nende vaata et piiramatu struktuurne ja dünaamiline komplitseeritus.» See on tõsi. Iga orgaaniline süsteem on niivõrd rikas tagasisidede, homöostaatiliste mehhanismide ja erinevate võimalike arenguteede poolest, et täielik kirjeldamine on üsna võimatu. Kõigele lisaks nõuaks sellise süsteemi analüüs tema lõhkumist ja oleks seega asjatu.

4. Uute kvaliteetide tekkimine kõrgematel integratsioonistmetel. «Tekkimise» uurimine jääb siinses kontekstis väljapoole meie arutelu raame. Ma võin üksnes dogmaatiliselt välja tuua selle põhimõtte: «Kui kaks tervikut ühinevad kõrgemal integratsioonistmel, siis mitte kõik uue terviku omadused ei pruugi loogiliselt või ennustatavalt tuleneda komponentide omadustest.» See komplitseeriv asjaolu ei kehti kaugeltki ainult bioloogias, kuid kindlasti on see üks peamisi määramatuse allikaid bioloogias. Tuletagem meelde, et määramatus ei tähenda põhjuse puudumist, vaid üksnes prognoosimatust.

Kõik neli põhjust, eraldi ja koos võetult, vähendavad prognoosi täpsust. Siinkohal võib kerkida küsimus, kas prognoositavus klassikalises mehaanikas ja prognoosimatus bioloogias on tingitud erinevusest määras või laadis. Paljud asjaolud viitavad sellele, et erinevus on suures osas üksnes määras. Klassikaline mehaanika on kontiinumini ühes ja bioloogia teises otsas. Võtkem klassikaline näide gaaside seaduste kohta. Need on õiged üksnes statistiliselt, kuid gaasimolekulide populatsioon, mis allub

Põhjus ja tagajärg bioloogias

gaaside seadustele, on nii tohutult suur, et üksikute molekulide käitumine annab kokku ennustatava, võiks öelda, isegi absoluutse tulemuse. Viiest või kahekümnest molekulist koosnev kogum ilmutaks selgepiirilist individuaalsust. Uuritavate «populatsioonide» suuruse erinevus mängib kindlasti oma osa füüsikaliste teaduste ja bioloogia erinevuses.

JÄRELDUSED

Pöördugem nüüd tagasi oma esialgse küsimuse juurde ja püüdkem kokkuvõtvalt esitada mõned oma järeldused põhjuse ja tagajärje seoste olemusest bioloogias.

1. Põhjuslikkus bioloogias on hoopis teist masti kui põhjuslikkus klassikalises mehaanikas.

2. Kõikide bioloogiliste nähtuste seletus, v. a kõige lihtsamad, koosneb tavaliselt tervest põhjustekobarast. Eriti kehtib see nende bioloogiliste nähtuste kohta, mida saab mõista üksnes nende evolutsioonilist ajalugu silmas pidades. Iga kobar on nagu sulgudesse pandud seletus, milles palju lünki on veel täis kirjutamata ja paljusid ei ole ilmselt kunagi võimalik päris täis kirjutada.

3. Arvestades alternatiivsete radade suurt hulka, mida mööda enamik bioloogilistest protsessidest (v. a puhtalt füüsikalise-keemilised) võib kulgeda, ja arvestades paljude bioloogiliste protsesside juhuslikkust, eriti molekulaartasemel (nagu ka teistel põhjustel), ei ole põhjuslikkus bioloogilistes süsteemides prognoosiv, või on parimal juhul üksnes statistiliselt prognoosiv.

4. Keerukate infoprogrammide olemasolu sugurakude DNA-s võimaldab teleonoomilist eesmärgipärasust. Sellegipoolest ei ole evolutsiooni uurimine leidnud mingisugust tõendit evolutsiooniliinide «eesmärgile püüdlemisest», nagu seda postuleerib sellist tüüpi teleoloogia, mis näeb looduses «plaani ja kava». Elusa universumi har-

moonia — kuivõrd see eksisteerib —, on loodusliku valiku aposterioorne produkt.

Lõpetuseks, põhjuslikkus bioloogias ei ole tegelikus vastuolus põhjuslikkusega klassikalises mehaanikas. Nagu on näidanud ka kaasaegne füüsika, on klassikalise mehaanika põhjuslikkus üksnes põhjuslikkuse väga lihtne erijuht. Näiteks ei ole prognoositavus põhjuslikkuse paratamatu komponent. Bioloogilise põhjuslikkuse komplitseeritus ei õigusta ebateaduslike ideoloogiate, nt vitalismi ja finalismi omaksvõtmist, vaid peaks ergutama kõiki neid, kes on püüdnud viia põhjuslikkuse kontseptsiooni laiemale alusele.

Kirjandus

Bernard, Claude 1885. *Leçons sur les phénomènes de la vie*. V 1

Bunge, Mario 1959. *Causality*. Cambridge, Mass.

Delbrück, Max 1949. *A Physicist Looks at Biology*. — *Transaction of the Connecticut Academy of Arts and Sciences*, vol 38, pp 173—190

Huxley, Julian 1960. *The Openbill's Open Bill: A Teleonomic Enquiry*. — *Zoologische Jahrbücher. Bd 88: Abteilung der Systematik, Ökologie und Geographie der Tiere*, S 9—30

Koch, L. F. 1957. *Vitalistic-Mechanistic Controversy*. — *Scientific Monthly*, vol 85, pp 245—255

Lerner, I., M. Dempster 1962. *Indeterminism in Interspecific Competition*. — *Proceedings of the National Academy of Science, U. S.*, vol 48, pp 821—826

Loeb, J. 1916. *The Organism as a Whole*. New York

McLeod, R. B. 1957. *Teleology and Theory of Human Behavior*. — *Science*, vol 131, pp 477—480

Park, T. 1954. *Experimental Studies of Interspecies Competition. II: Temperature, Humidity, and Competition in Two Species of *Tribolium**. — *Physiological Zoology*, vol 27, pp 177—238

Pittendrigh, C. S. 1958. — *Roe and Simpson, Behavior and Evolution*. New Haven, Conn.

Scriven, M. 1950. *Explanation and Prediction in Evolutionary Theory*. — *Science*, vol 130, pp 477—482

Simpson, G. G. 1950. *Evolutionary Determinism and the Fossil Record*. — *Scientific Monthly*, vol 71, pp 262—267

Simpson, G. G. 1960. *The World into which Darwin Led Us*. — *Science*, vol 131, pp 966—974

Põhjus ja tagajärg bioloogias

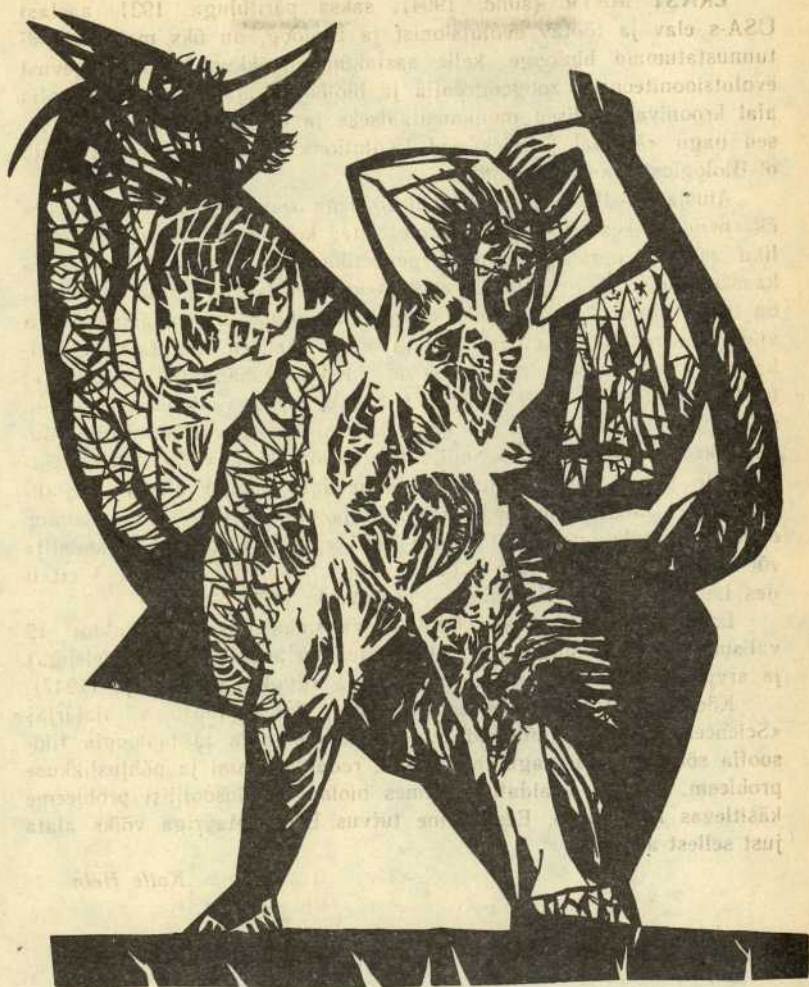
ERNST MAYR (sünd. 1904), saksa päritoluga, 1931. aastast USA-s elav ja töötav evolutsionist ja zooloog, on üks meie sajandi tunnustatumaid biolooge, kelle aastakümnetepikkust uurimistegevust evolutsiooniteooria, zoogeograafia ja bioloogia ajaloo ning filosoofia alal kroonivad sellised monumentaalseks ja eepiliseks nimetatud teosed nagu «Animal Species and Evolution» (1963) ja «The Growth of Biological Thought» (1982).

Alustanud 1920. aastate lõpul töödega zoogeograafia alal, oli ta üks nendest, kes 1930.—40. aastatel aitas kokku viia Darwini loodusliku valiku teooria ja Mendeli geneetika ning sellega aluse panna kaasaegsele, nn sünteetilisele evolutsiooniteooriale. Viimase tähendust on ta ise hinnanud järgmiselt: «Sageli ja kahjuks liigagi põhjendatult viidatakse reaalteadlaste ja humanitaaride ideelisele lõhestatusele. Pikkane teadusalane harimatus olevat justkui vabandatud sellega, et teadus on liiga raskesti mõistetav. See ei ole aga õige. Muidugi on mõningaid teadusharusid — nagu aatomifüüsika või molekulaarjõudude keemiline teooria —, mille kohta võib seda väita. Kuid valdkondade puhul, mis igaühele maailmavaate vahetu alusena vajalikud on — nagu evolutsioonibioloogia ja etoloogia — see vabandus ei kehti. Nende teaduste tulemusi on kergem mõista kui «Hamletit» või «Jumalikku komöödiat.» (Ernst Mayr, *Evolution und die Vielfalt des Lebens*. Berlin—Heidelberg—New York, 1979, S V.)

Ernst Mayr on üheksa USA ja välismaa ülikooli audoktor, 19 välismaise teadusühingu liige, 512 teadusliku artikli (1986. a seisuga) ja arvukate monograafiade autor, ajakirja «*Evolution*» asutaja (1947).

Käesolev artikkel, mis esmakordselt ilmus 1961. a ajakirjas «*Science*», puudutab mitmeid teoreetilise bioloogia ja bioloogia filosoofia sõlmküsimusi nagu teleoloogia, reduktsionismi ja põhjuslikkuse probleem. See on avaldatud mitmes bioloogia filosoofilisi probleeme käsitlevas kogumikus. Eestikeelne tutvus Ernst Mayriga võiks alata just sellest artiklist.

Kalle Hein

Rõõmu haud

1881

RISTIUSK JA MAAILMA TULEVIK

Rudolf Kiviranna

RISTIUSK JA MAAILMA OLUKORD

Maailm on nii mõnigi kord varem oma pika ajaloo jooksul üle elanud raskeid kriise. Aga ei ole kahtlust, et see, mille keskel praegu seistakse, on üks otsustavamaid. Ei ole kerge ütelda, kas õigus on nendel, kes tulevikku vaatavad läbi kõige tumedamate pessimismiprillide, või nendel, kes suudavad säilitada optimistliku hoiaku. Igatähes üks on kindel: praeguse tunni ülesanne ei ole mitte ainult jälgida sündmuste käiku, vaid selgitada, mis-sugusel võitlusrindel me ise seisame keset hiiglaslikke muudatusi rahvaste, ka Eesti rahva elus.

Ei tarvitse olla spetsialist filosoofiliste ja poliitiliste maailmavaatelistele probleemide alal, et näha, milles peitub praeguse olukorra tulipunkt. Aeg on avanud silmi nägemaks, mis on tähtis üksikute inimeste, rahvaste ja inimkonna elus.

Mitte asjata ei ole paljud läänedemokraatiate suured juhid alates Teise maailmasõja lõpust 1945 selgesõnaliselt väljendanud, et kui rahvastel veel kujuneb elu, mida on mõtet ja väärt elada, siis on see võimalik üksnes selle läbi, et elu kõigil tema aladel ehitatakse üles ristiusu põhialustele, millel läänemaine kultuur on püsinud läbi

aastatuhandete ja mis moodustavad ta vaimse ja moraalse selgroo, mis on trotsinud kõiki hädaohte.

Missugused on need põhimõtted, millel on nii suur ja otsustav tähendus mitte ainult üksikute rahvaste, vaid kogu inimkonna tuleviku suhtes? Milles seisneb siis õigupoolest ristiusk?

MIS ON RISTIUSK?

Mis on ristiusk ja mida ta tähendab, selgub võib-olla drastilisemalt, kui vaadelda elu väljaspool ristiusu piirkondi või seal, kus ristiusk on radikaalse kõrvaldamise ohus poliitiliste võimutegurite tõttu.

Vääriks suuremat tähelepanu, et kultuuriline inimkond ei arva asjata oma aega alates Kristuse sündinist. Kristuse isik, elu ja õpetus moodustavad niisuguse sügavasse tungiva löike inimkonna ja rahvaste ajaloos, et on põhjendatud kogu ajaloo jagamine kahte suurde erinevasse ossa: aeg enne Kristuse sündi ja aeg pärast Kristust.

Suur osa sellest, mida me oma elus ja kultuuris peame kõige väärtuslikumaks, on lahutamatult seotud Kristuse ja Tema mõjudega. Meenutagem siinkohal vaid ristiusust väljakasvanud arusaamist iga inimese hinge lõpmatust väärtusest, milleta paratamatult kogu meie kultuur oma paremikus satuks vaimse ja kõlbelise allakäimise teele. Tavaliselt ei olda teadlik, kui suur osa meie elukäsitusest, meie suhtumisest kaasinimestesse, töösse, materiaalsesse ja vaimsetesse väärtustesse on oma tuumalt kristlik ka siis, kui üks või teine on individuaalselt kaotanud lähemad sidemed ristiusu põhiallikatega.

Sügavamale vaatlejale ei jää tähele panemata, kuidas kogu meie cesti rahva kultuur selle tähtsamais avaldustes on nii tihedasti läbi põimitud ristiusu elementidega, et nende kõrvaldamine tähendaks kogu kultuuriehituse lammutamist. Või mis jääks näiteks järele suurtest Euroopa

aastasadade parimaid kunstiteoseid kätkevaist muuseumidest, kui sealt tahetaks kõrvaldada kõigi kristlike kunstnike teosed ja kogu see osa kunstilisest loominguist, mille aine või idee on seotud Piibli ja Kristusega? Ei ole kahtlust, et suurem osa nende muuseumide kõige väärtuslikumaist teoseist peaksid siis kuuluma kõrvaldamisele. Igatahes ei saa seal olla paika Leonardo da Vinci, Michelangelo, Rembrandti ja loendamatute teiste meistrite maalidel. Või mis jääks järele muusikast, kui see osa, mis Beethoveni, Bachi, Haydni ja teiste loominguist on ühenduses kristliku usuga, kuuluks kõrvaldamisele? Kirjanduse maailmas ei oleks siis mitte ainult kõik Dostojevski teosed määratud kõrvaldamisele, vaid kaaluv osa sellest, mida maailmakirjanduse ajalugu tunneb oma parimate teostena.

Missugused tagajärjed on ristiusu kõrvaldamisel tegelikult, see selgub meile veel palju kujukamalt seal, kus me astume üksikisikute ja rahvaste elu valdkonda. Kui varemail aegadel võis olla inimesi, kes püüdsid väita, et ristiusul ei ole suuremat tähendust üksikisikute ja rahvaste elule, siis on pärast seda suurt pikaajalist usuvastast eksperimenti Venemaal saanud miljonitele vastuvaidlematult selgeks, et kõrvaldada ristiusk tähendab purustada ühe suure rahva hingest kõik see, mis on väärtuslik.

Inimkond on asetatud suure otsustava valiku ette: kas ristiusk või ateism? Kas Kristus või kaos? Selle otsustamise ees ei seisa mitte ainult need, kes vastutusrikastel kohtadel täidavad riikliku ja kultuurilise elu ülesandeid, vaid selles küsimuses tuleb eranditult igal inimesel isiklikult langetada oma otsus. Maailmavaadete hiiglaslikes heitluses ei saa keegi jääda erapooletuks pealtvaatajaks. Selles võitluses, millest kasvab välja maailma ja meie enda tulevik, on igaüks — kas ta seda teab või mitte — rindevõitleja. Ta kas kannab ja edendab üht rinnet või seisab teise rinde teenistuses. Kristuse sõna «kes ei ole minu poolt, on minu vastu» on

keset meie kaasaja suursündmuse saanud erilise aktuaalsuse.

On põhjust, et igaüks meist endalt suurima tõsidusega küsiks: missugust rinnet esindan, soodustan ja edendan mina oma mõtteviisiga, oma sõnade ja tegude ja kogu oma isikuga?

Sellele tõsisele ülimalt aktuaalsusega küsimusele vastuse leidmiseks on tarvis tunda mõlemat rinnet. On selge: paljude valusate kogemuste põhjal me tunneme võrdlemisi hästi tolle vastasrindede põhijooni, mis ei ähvarda mitte ainult meie isiklikku ja rahvuslikku olemasolu, vaid mille kohta Rooma Katoliku Kiriku paavst õigusega on ütelnud, et ta on kultuuri ja rahu vaenlane number 1.

Kuidas on aga lugu Kristuse rindegaga ja selle tundmisega? Kardan, et see on paljudes kohtades nõrk ja lünklik. Ohtumaise kultuuripiirkonna inimesele oli ristiusk saanud nii endastmõistetavaks, et selle olemasolu tajuti niisama vähe, kui ilusail suvepäevil tajutakse päikesepaistet. Alles nüüd, kus ristiusuvastane ofensiiv totalitaarsete diktatuurisüsteemide läbi on tunginud kaugemale, märgatakse, kui võrd hooletusse oli jäetud inimväärse elu ja tõelise kultuuri kandvaimad põhialused.

Ohtlikud olukorrad aga ei too tavaliselt mitte ainult selgust, vaid äratavad ka olemasolevad jõutagavarad. Ohtumaine kultuur tajub nüüd radikaalse selgusega, et ristiusu, kristliku maailmavaate küsimus on nii tema enda kui kogu inimkonna elu ja surma küsimus.

RISTIUSU POHIALUS: PIIBEL KUI RAAMATUTE RAAMAT JA JUMALA SONA

Kristlik maailmavaade on lahutamatus seoses Jeesuse Kristuse elu, ta isiku ja õpetusega. Ristiusu tsentrumiks ja põhialuseks on Kristus, nii nagu Ta meie vastu astub

evangeeliumi kuulutusel põhineva kristliku Kiriku õpetuses ja töös.

Kui tahame tundma õppida kristliku maailmavaate tõelist olemust ja tähendust, siis selle eelduseks on kõige selle põhjalikum tundmine, mis meile ajalooliselt vahendavad Kristuse isikut, õpetust ja lunastustööd. Need ürikud on koondatud raamatusse, mis kannab Piibli Uue Testamendi nimetust ja mis läbi ajalookäigu on ja jääb ristiusu põhjanevaks ja mõõduandvaks algallikaks ja normiks. 1938. aastal ilmus selle raamatu uus eestindus kreeka keelest. Piibel tervikuna (Vana ja Uus Testament) ilmus uues tõlkes 1968. a Londonis. Teine trükk (10 000 eks.) samas aastal 1969.

Ristiusu põhialuste tundmaõppimine eeldab kõigepealt tema põhiüriku — Piibli — lähemat tundmist. Raamatute Raamat Piiblit iseloomustava nimena tähendab: tähtsaim kõigist raamatuist. Selline väide kutsub muidugi välja vastuväiteid, et kuidas ja missuguse õigusega võidakse ühe kaugest minevikust pärit oleva raamatu kohta ütelda, et ta on tähtsaim miljonite raamatute hulgas, mis on kirjutatud inimkonna ajaloo jooksul.

Vaidlused usuliste küsimuste üle on, nagu kogemused näitavad, sageli viljatud. Vaidlused seisnevad ju tavaliselt selles, et mõlemad pooled katsuvad kaitsta oma seisukohta ega tunne erilist huvi selle vastu, missuguseid tõemomente sisaldab vastaspoole seisukoht. Seepärast on parem usulisi küsimusi käsitledes mitte laskuda viljatute vaidluste pinnale, vaid vaadelda kainelt ja asjalikult tõsiasju, nii nagu nad on. Sel teel on häid eeldusi tõe avastamiseks. Missugused on siis need tõsiasjad, millel rajaneb veendumus, et Piibel on tõepoolest tähtsaim, vajalikem ja väärtuslikem kõigist raamatuist?

Raamatute väärtuse mõõtmiseks on mõningaid lihtsaid konkreetseid mõõdupuid, mida siinkohal tahaksime rakendada Piibli suhtes:

Aeg mõistab kohut raamatute ja maailmavaadete üle. Üksnes see, mis on tõeliselt väärtuslik, jääb püsima

läbi sajandite. Tuhanded raamatud, mida kord kirjutatud, on ammugi mattunud unustuse tolmu. Ka suurte kirjanike loomingust on vaid üksikud teosed, mis ei vanane ja mis nn surematute teostena moodustavad ühe osa inimkonna vaimsest varasalvest. Kui me selle mõõdupuuga läheneme Piiblile, selgub meile, et aastatuhandete möödumine ei ole suutnud unustuse tolmu mätta seda teost, mis kuulub inimkonna vanimate raamatute hulka. On ju Piibli vanimad osad pärit ajast 1000 a enne Kristust. Tema nooremate osade vanus on ligi 2000 a. Kui palju raamatuid on kirjutatud selle aja jooksul ja kui vähe on neist väärtuslikena säilinud ja mida tänapäeval sama huvi ja sama vaimse rikastumisega loetakse? Muistse Kreeka rikkalikust literatuurist on vananemise seadust trotsinud vaid üksikud lugulaulud, tragöödiad ja mõned filosoofilised teosed. Kõiki neid inimkonna vaimse loomingu tippsaavutusi on kogutud, uuritud ja võrreldud. Ükski neist ei küüni Piibli vaimse, usulise, psühholoogilise ja eetilise sügavuseni.

Teiseks Piibli väärtuse mõõdupuuks on ta tõlgete arv. Kirjandusemaailmas on see normaalselt nõnda, et üksnes see, mis on suurima väärtusega, leiab paljudesse keeltesse tõlgituna tee rahvaste vaimuvara aita. Muidugi tõlgitakse paljudesse keeltesse tühiseid, mittemidagiütlevaid ajaviiteraamatuid, kuid see ei takista tavaliselt tõlgete arvu pidamist üheks teatavaks faktiks vastava teose vaimsest kaalust ja väärtusest. Kui omal ajal iseseisvas Eestis mõne meie suure kirjaniku teos tõlgiti nelja või viide võõrkeelde, siis tähendas see ühe väikese rahva kirjandusele suurt tunnustust. Maailmakirjanduse suurteoseid on ilmunud sadades keeltes. Kuidas on lugu Piibliga? Kui suur on Piibli tõlgete arv? Vastus sellele küsimusele üllatab isegi neid, kes muidu Piiblist vähe hoolivad. Piibel või ta osad on ilmunud rohkem kui 2000 eri keeles. See on levik, milleni ei küüni ükski raamat. Piibel on tõepoolest R a a m a t k o g u i n i m k o n n a l e.

Me kõik tunneme raamatuid, mida me oleme lugenud korduvalt ja mis uuestilugemise juures meile üllatuslikult avavad uusi perspektiive, uusi rikkusi ja sügavusi, mida me eelnenud lugemisel ei avastanud. Selles mõttes on Piibel otsekui kullakaevandus: mida sügavamale sinna tungitakse, seda rohkem väärtusi tuleb sealt päevavalgele. Piiblit on võimalik lugeda loendamatu kordi ja mida rohkem me süveneme sellesse Raamatusse, seda rohkem avanevad meile ta usulis-eetilised, vaimsed ja elukujundavad jumalikud rikkused. Meie elu on selleks võib-olla liiga lühike, et ammutada Jumala Sõnast väikest murdosa ta suurtest rikkustest. Aga väikseimigi murdosa Raamatute Raamatu rikkustest on võimeline õnnistama meie elu rohkem kui miski muu. Sest selle inimkonna tähtsaima Raamatu püsimise ning leviku saladuseks on, et ta on Jumala Sõna, s. t Jumala vastus kõigi inimeste elu tähtsamatele ja otsustavamatele küsimustele.

ESIMENE EESTIKEELNE PIIBLITÕLGE—250

Ülle Rannut

1. Aga se sündis neil päivil, et sanna Keisrist Augustussest wäljaläks, et keik mailm piddi ülleskirjutud sama.
2. (Sesinnane ülleskirjotamine sündis enne, kui Kirenius Siria-ma ülle wallitseja olli).
3. Ja keik läksid ennast laskma ülleskirjotada, iggaüks omma linnas.
4. Siis läks ka Josep Kalilea-maalt Naatsaretti linnast ülles Judo-male Taweti linna, mis hüttakse Petlemmaks, sepärrast et ta olli Taweti suggust ja pärris-maalt.
5. Et ta enast piddi laskma ülleskirjotada Maria oma kihlatud naesega, kes olli käima peal.
6. Agga se sündis, kui nammad seal ollid, sai se aeg täide, et ta piddi mahhasama.
7. Ja temma tõi omma essimesse Poia ilmale, ja mähkis tedda, ja panni tedda mahha söime, sest neil ep olnud muud asset maiais.

Piibli Ramat, se on keik
se Jummal Sanna, 1739

Jumalasõna eestindamist hakati vajalikuks pidama esimeste misjonireiside ajast Eestimaale (piiskop Fulco jt 12. saj.), võib-olla aga veelgi varem, nagu näitab slaavi keelte vahendusel meile levinud sakraalne leksika. Keskaegne katoliku kirik nägi kirikuteenistuskeelena ette ladina keelt. Kuigi osa teenistusest pidi 1428. aasta Riia kontsiili otsuse kohaselt olema eesti keeles (nt levinumad

palved, usutunnistus ning lisaks veel katekismus ja kirikulaulud), oli Piiblina kasutusel siiski Hieronymuse ladinakeelne *Vulgata*. Preestri kutseoskuskõuetes hulka kuulus ka eesti keele oskus (selle puudumisel ähvardas vallandamine, vt Reiman 1889), kuid Piibli viimist lihtrahvani peeti eksiõpetusi soodustava asjaoluna lausa kahjulikuks.

Olukord muutus 16. sajandil Martin Lutheri algatatud reformatsiooniliikumise tulemusena, mille mõju ulatus kiiresti ka Eestimaale. Lutheri põhimõtte *sola scriptura* eeldas Pühakirjal põhinevat kristlust ilma Kiriku omapoolse interpretatsioonita ning kristlike pärimusteta. Selline lähenemisviis nõudis omakorda Piibli toomist lihtrahvani tõlke kaudu. Esimesena tõlkiski Piibli oma emakeelde Martin Luther ise. Katoliiklik võimkond mõistis sellise põhimõtte kui kiriku ühtsust ja autoriteeti kärpiva hukka. Tagajärjeks oli konfessionaalne konflikt, mis laienes ka teistele maadele. Eestimaal kandus luterluse ja katoliikluse vaheline võitlus Liivi sõja ajal puht-ideoloogilisest sfäärist üle sõjatandriks, kus olid vastamisi katoliiklik Poola ja luterlik Rootsi. Mõlemad tahtsid Eestimaad oma võimu alla saada. Seetõttu elavnes ka vaimulik tegevus. Johannes Ambrosius Weltheruse ja Wilhelm Bucciuse vaimulik kirjandustegevus, jesuiidimunkade rännakud Lõuna-Eestis talust-tallu, «Agenda Parva» avaldamine, vaimuliku seminari avamine Tartus 1589 ning Poola sõdurite vägivald Tartu lutherliku koguduse liikmete kallal — kõik see pidi kinnistama Lõuna-Eestis katoliiklikku mõju, laiendades samal ajal «maarahva» usulisi teadmisi. Sedasama võib märkida ka Rootsi tegevuse kohta oma haldusalal. *Academia Gustaviana* on vahest selle kõige tuntuimaks näiteks. Rootslaste võimu kindlustamisega Eestis muutus ka nende eesmärk: kohaliku baltisaksa aadli ohjeshoidmiseks vajasisid nad siinseid keeli oskavaid ametimehi, neid aga polnud võtta. Ka kooliolud olid nigelad või hoopis olematud, kirikuõpetajad laisad ja umbkeelsed. Seetõttu sai põhikõhiksimu-

seks ühelt poolt mitte-eestlastele eesti keele õpetamine ja teisalt ärksamate eestlaste koolitamine. Esimest soodustasid Liivimaa kirikujuhi Johann Fischeri korraldusel peetud piiblikonverentsid aastail 1686 ning 1687, kus kajastus mitmete teistegi pastorite huvi eesti keele vastu. Eriti suure tähtsusega oli aga Eestimaal baltisaksa pastore jaoks Heinrich Stahli (1600—1657) koostatud «Käsi ja koduraamat Eesti vürstkonna jaoks Liivimaal» (1632—1638), mis normeeris pikaks ajaks eesti kirjakeele. Et kasutati saksa keele ortograafiat ja lähtuti saksa keele grammatilisest struktuurist, oli raamatu keel elavast maa-keelest niivõrd kaugel, et talupojad mõistsid seda vaevalt. Seevastu aitas ärksamate eestlaste koolitamisele kaasa Bengt Gottfried Forselius (1660—1688), kes korraldas oluliselt ümber kooliharidussüsteemi. Sellega pani ta aluse eestlaste kirjaoskusele ja tekitas vajaduse eestikeelse piiblitõlke järele. Entusiastlike kirikuõpetajate töö sumbus omavahelisse jagelemisse. Meeldiva erandina ilmus lõuna-eestikeelne «Wastne Testament» (1686).

Piibli väljaandmiseks oli vaja lisaks tõlkijatele ka üksmeelt, see saavutati aga alles pärast Põhjasõja (1700—1710) raskeid katsumusi Eestimaal. Palju kogudusi ja koole oli ilma õpetajateta, osa koolimajugi hävinud. Ühendajaks sai pietism, mis uutes tingimustes leidis soodsa kasvupinna. Valitsevate ringkondade ja kiriku pietismivaenulikule suhtumisele vaatamata said nüüd ka pietistid kolmeistreiks ja kirikuõpetajaiks. Pietistide arv Eestimaal hakkas kasvama. Balti aadlike ja kaupmeeste ringkonnad, kes olid säilitanud ühenduse Saksamaaga, peegeldasid sealseid vaimseid ja kultuurilisi liikumisi, muu hulgas ka pietistlikke vaateid. Paljud baltisaksa perekonnad otsustasid saata oma lapsed õppima Halle. Halle oli tookord pietismi kantsiks, kus August Hermann Francke (1663—1727) — Ph. J. Speneri kirikliku pietismi peamine esindaja ja edasiarendaja — rajas oma hoolekandeasutused, mis olid mõeldud eelkõige laste õigeks

kasvatamiseks ja koolitamiseks; kõrgemaks õppeasutuseks oli *Pädagogium* (vt Schmidt 1966). Francke vaateid pooldavad pastorid saatsid sinna oma kasvandikke köstriks õppima. Pärast kodumaale tagasipöördumist said neist Halle pietistlike vaadete kandjad ja elluviijad. Vastavalt Francke kasvatus- ja haridusprogrammile *Grosser Aufsatz* (1710—1716) hakkasid ka Eesti pietistlikud pastorid taotlema lihtrahva usulist äratamist, koolide asutamist, rahva-keelse kirjanduse soetamist jmt (vt Sild 1928). Püüti välja anda paremaid kooli- ja vaimulikke raamatuid. Katekismuse pähetuupimise asemel hakati nüüd toonitama katekismuse- ja piiblilugemise ning neist arusaamise vajadust. Piibli tõlkimine rahvakeelde muutus esmaseks tarviduseks. Selleks oli vaja parandada ja muuta rahvapärasemaks vaimuliku kirjanduse keelt.

Sel ajajärgul tõusis keeleuurimise keskseks jõuks Anton Thor Helle (1683—1748), kes sündis Tallinnas, omandas hariduse Kieli ülikoolis ning töötas surmani Jüri koguduse õpetajana. Thor Helle ulatuslik eesti keele käsiraamat «Kurtzgefazzte Anweisung zur Ehstnischen Sprache» (Halle 1732) oli tähtsaks eeltöök Piibli keele kujunemisel. Tänu pidevale kirjanduslikule tegevusele ja läbikäimisele talupoegadega oli ta üsna hea eesti keele tundja. Kui pietistid 1720. aastal said Eestimaa konsistooriumis enamuse, kujunes üksmeelne kirjameeste rühm, kuhu kuulus ka Thor Helle. Hakati välja andma kiriku käsiraamatuid ning 1715. a Forseliuse kirjaviisis ilmunud Hornungi ja Virginiuse käsikirjadel põhineva Uue Testamendi teist trükki. Mitmed selle rühma liikmed, nagu näiteks H. Gutsleff ja H. Chr. Wrede, olid tegevad ka täispiibli väljaandmise juures.

1728. a oktoobris esitas Heinrich Gutsleff Eestimaa konsistooriumile ettepaneku eestikeelse Piibli väljaandmiseks. Kavatseti seniseid tõlkeid koguda ja ühtlustavalt redigeerida. 18. oktoobril pöörduti Liivimaa konsistooriumi poole, rõhutades kahe konsistooriumi koostöö vajalikkust.

Piiblitõlkega kavatseti lahendada eesti kirjakeele probleem — põhja- ja lõunaeesti erinevus. Koostöö ei andnud aga oodatud tulemusi. Piibli tõlkimine jäi ajapikku ikkagi ainult Eestimaa konsistooriumi peale, kes loobus lõunaeesti keele arvestamisest. Uue algatuse Piibli tõlkimiseks tegi 1731 konsistooriumi nõunik A. A. Vierorth, kes kuulus samuti Halle pietismi pooldajate hulka. Ettepanek võeti vastu ja määrati tõlkekomisjoni liikmed: Heinrich Gutsleff, Anton Thor Helle ja Heinrich Christoph Wrede. Kuigi alguses oli ka see komisjon mõeldud seniste tõlgete reviderimiseks, loobuti sellest töö kestel ja püüti teksti uuesti tõlkida. Vana Testamendi juures lähtuti heebreakeelsest algtekstist ja püüti anda ühtlast eestikeelset tõlkevastavust. Uus Testament jäi püsima enam-vähem endisel tõlkekujul, sest samad autorid olid alles 1729. a ilmunud teist trükki põhjalikult redigeerinud (vt Põldmäe 1939).

Töö kestel tõusis põhitõlkijaks Anton Thor Helle, kes tundis hästi heebrea ja kreeka keelt ning oli oma senise kirjandustegevuse ja grammatikaga näidanud suuri teadmisi eesti keeles. Mõned osad Vanast Testamendist oli ta tõlkinud juba enne 1726. aastal tõlkekomisjoni moodustamist (vt R. Winkler 1902. Anton Thor Helle, XIII. — Chronik des Kirchspiels St. Jürgens bis 1710. ENSV RAKA f 1213, n 2, s 3, l 56—59). Ilmselt kogus Thor Helle oma kaastõeliste tõlkeosi, vaatas läbi, võrdles originaaliga ja tegi ühtlustavaid parandusi. Thor Helle paremaks abiliseks tõlkimisel kujunes Heinrich Gutsleff. Alguses osalesid tõlketöös ka Wrede ja Vierorth. Edaspidi jäi Vierorthi ülesandeks Piibli trükkimine ja levitamine. Korrektoori tegi gümnaasiumiõpetaja Christoph Erdmann Bieck, kes pidi kontrollima tõlke vastavust originaalile ja parandama trükivigu. Selle valiku läbi kannatas tõlke kvaliteet, sest Biecki arvates oli tõlkija tekstiga liiga vabalt ümber käinud ja ta parandas tõlke kohati sõnasõnaliseks. Seeläbi muutus aga mõte ebaselgeks. Niisamuti lisas ta tõlkesse Thor Hellel puuduvad nimisõnade artik-

lid «see» ja «üks» (vt Reiman 1889). Töö tulemusena valmis siiski küllalt hea piiblitõlge. Pärast majanduslike raskuste ületamist alustati 1737. aastal trükkimisega ning 1739. aastal ilmus esimene eestikeelne Piibel pealkirjaga «Piibli Ramat, se on keik se Jummal Sanna» (vt ka Aunver 1924; Veski 1939).

Esimese eestikeelse Piibli (Piibli Ramat... 1739; edaspidi TH) tõlkimisel oli Anton Thor Hellel küllaldaselt eeskujusid. Tõenäoliselt puutus ta juba õpinguaastatel Kielis kokku Piibli erinevate tõlkeversioonidega. Heebrea-keelse Vana (H) ja kreekakeelse Uue Testamendi (K) kõrval oli sel ajal liikvel ladinakeelne *Vulgata* (V) ning mitukümmend erinevat saksakeelset tõlkevarianti, alates Lutheri tõlke (L) ja selle revideeritud teisenditega ning lõpetades katoliikliku Dietenbergeri ja kalvinistliku Zürichi piiblitõlkega. Anton Thor Helle tõlget võis lisaks originaaltekstidele mõjutada veel Lutheri revideeritud (LR) või mõni sellele otseselt eelnenud tõlge.

*

Vaatleme nüüd tõlkimise keelelisi lähtekohti.¹ Kuigi uue ja Vana Testamendi tõlke vahel on erinevusi, seob neid ühtne ortograafia ja grammatika. Kogu Piibel on kirjutatud ühtlases vanas kirjaviisis, Forseliuse ja Hornungi poolt väljatöötatud reeglite kohaselt. Lisatud on ainult märk vastava hääliku kohal selle pikkuse märkimiseks, õ asemel on tarvitatud õ- või o-häälikut, nagu seda oli tehtud siiani. Läänepoolsete murrete mõju näitab *v*-kadu labiaalvokaalide naabruses (nt *tui*), samuti morfoloogilised erijooned nagu omastava vormid *mo*, *so*, tugevaastmeline seesütlev (nt *külges*), *e*- ja *a*-mitmus (nt *jalge*, *ussa*), samuti umbisikulise tegumoe erinev

¹ Võorkeelsed vasted pärinevad teoseist: Biblia... 1768; Biblia Hebraica... 1987; Die Heilige Schrift... 1729; Novum Testamentum... 1930.

moodustamine (vt Saareste 1939). Süntaksis on tuntav tugev saksa keele mõju, eriti kaassõnaliste väljendite tarvitamisel (*ja naene ütles mao wasto*). Heebrea mõjud on TH grammatikas vaadeldavad heebrea hüüdsõna *hinne* 'vaata, ennäe' kaudu. See sõna oli taevaliku ilmutuse või jumaliku kuulutuse eelsignaali. Teiste tõlgete (K, V, L) eeskujul on TH tõlkinud selle ainsuses isegi siis, kui grammatiliselt oleks mõnes kirjakohas õige olnud mitmus, nt 5 Mo 4, 5: *Wata ma ollen teid õppetanud need sead-mised ja kohtuseadussed*.

Raskeks ülesandeks oli vajaliku sõnavara leidmine. Et Piiblis räägitakse tolaeagsele eestlasele ajalisel ja ruumiliselt kaugest Iisraelimaa tõelisusest, on Thor Helle eestikeelsete vastete otsingul kasutanud mitut eri võimalust. Üheks teeks oli heebrea mõistete häälikuline mugandamine eesti keelde (nt *kikajoni-pu, nabel*; vt Ariste 1967). Osa sõnu on laenatud läänepoolsetest põhjaeesti murretest (nt *kiwwi-kangur, jõe kole*; vt Saareste 1939), samuti on tuntavad ka saksa mõjud laensõnade näol (nt *würst, prohwet*) ning korrektuuri kaudu kooliõpetaja Chr. E. Biecki poolt saksa artiklite funktsioonis sissetoodud «üks» ja «see». Vajalike sõnade leidmiseks kuulas Anton Thor Helle ümberkaudsete eesti maameeste kõnet ning ei pidanud paljaks sel otstarbel isegi tapamaja külastada.

Piiblis tõlgitud fraseologismid on eestikeelses tekstis tõlgitud üldiselt sõnasõnaliselt, vastavalt traditsioonilistele sakraaltõlke põhimõtetele. Selle kaudu on eesti keel rikastunud uute väljenditega, nt Lk 6, 45: *sest mis südda täis on, sedda rägib temma su*; Lk 6, 44: *Sest igga pu tunnukse omast viljast*; Mt 5, 38: *Silm silma ja hamas hamba wasto*; Mt 7, 6: *Ärge heitke ommad perlid siggade ette*; Mt 6, 24: *Ükski ei woi kahte issandat tenida* jm. Kuid leidub ka vähem õnnestunult tõlgitud väljendeid, mille mõte jääb ebaselgeks, nt Õp 11, 29: *Kes omma maiale tülli teeb, saab tuult pärrisossaks*. Sellistel juhtudel ei ole

sõnasõnaline tõlge ennast õigustanud. Eestlane väljendaks antud kirjakohta mõtet ehk teisiti: «Kes oma perre tüli toob, jääb tühja taskuga.» Huvitav on selle kohaga võrrelda Lutheri tõlget: *Wer sein eigen Haus Betrübt, der wird Wind zu erbeil haben*; paralleelina märkis ta aga marginaali saksa vanasõnalise vaste: *Friede neeret, Vnfriede verzeeret* 'rahu kosutab, vaen kaotab'.

Fraseologismide tõlgete hulgas leidub ka erandeid, kus ei ole järgitud sõnasõnalise tõlkimise printsiipi, vaid otsitud sobiv mõtteline vaste eesti keelest, nt Ef 5, 16 (paralleel Kl 4, 5): *Piddage aega kalliks*. Originaalis (K) seisab *exagorazomenoi ton kairon* 'ostke aega kokku'. Tolleaegsed Lutheri revideeritud tõlked annavad vaste *Schicket euch in die Zeit*, hilisemad Lutheri redaktsioonid *Kaufet die Zeit aus*. Nagu näha, on eestikeelses tõlkes erinevalt saksakeelsest lähtunud eesti keele eripärast ja otsitud sobiv vaste samasisulise fraseologismi näol.

Ka terminite tõlkimisel torkab silma täpsus, kuid ka tõlkevabadus mõnes kohas, kus see teenib sisu selgema edasiandmise huve. Näiteks heebrea *mamlakha*, kreeka *basileia* on tõlgitud Vanas Testamendis sõnaga «kuningriik», tähistades sellega maist riiki, juutide kuningriiki. Lähtekohaks on siinjuures 2 Mo 15, 18: *Jehowa on kuningas ikka ja iggaweste* ning 2 Mo 19, 6: *Ja teie peate mulle ühheks preestride kuningrigiks ja pühhaks rahwaks ollema*. Paralleelina võib märkida, et ka Luther ja tema revideeritud tõlked annavad samasuguse vaste — «Königreich».

Uues Testamendis on Luther tõlkinud *basileia* sõnaga *Reich* 'riik', samal ajal kui eestikeelne tõlge jätkab vaste «kuningriik» kasutamist.

Lk 19, 12 TH: *et ta piddi ennesele kuningrigi sama*
LR: *Dass er ein Reich einnahme*

Lk 22, 29 TH: *ja minna sean teile se kuningrigi*
LR: *Und ich will euch das Reich bescheiden*

Jh 18, 36 TH: *Minnõ kuningriik ep olle mitte sest-sinnatsest ma-ilmast, olleks mo kuningriik sest-sinnatsest ma-ilmast; ... agga nüüd ep olle mo kuningriik mitte siit*

LR: *Mein Reich ist nicht von dieser Welt, wäre mein Reich von dieser Welt; ... aber nun ist mein Reich nicht von dannen*

Võrdväärsed vastet «riik» tarvitab TH ainult siis, kui *basileia* järel esineb täiend *tu theu* või *ton uranon*, nt Mt 21, 43: *Jummala riik peab teilt ärravoetama*; Mt 19, 14: *Sest nisugguste pärralt on taewariik*. Ka kontekstuaalsel kaalutlustel on TH kasutanud Uues Testamendis sõna «riik», nt Lk 19, 15: *Kui temma taggasi tulli, ja olli sedda riki sanud*. Et mõned salmid eespool (Lk 19, 12) on juba mainitud, mis riigist on juttu, ei olnud kordamine enam vajalik. Samal põhimõttel on kasutatud vastet «riik» ka kirjakohtades Mt 6, 10: *Sinno riik tulgo* ja Mt 6, 13: *sest sinno pärralt on se riik*, sest paar salmi eespool, Mt 6, 8, on Jumal otseselt ära mainitud. Võrdlusena võib tuua «Meie Isa palve» paralleeli Lk 11, 2: *Sinno kuningriik tulgo*, kus aga Jumalat eespool ei mainita ning sõna «kuningriik» kasutamine on reeglipärane.

Samuti on TH tõlkinud mitut moodi terminit «liha» — heebrea k *basar*, kreeka k *sarx*. Kontekstist sõltuvalt tähis- tab «liha» inimese materiaalsel koostisosa või veresugulust, nt *lihha minno lihvast* (1 Mo 2, 23), pattulangemise- ga seoses saab liha vaimule vastanduva tähenduse: *Sest lihha himmostab waimo wasto* (Ga 5, 17). Kuid termini «liha» kasutamisel esineb ka piiranguid, nii näi- teks ei räägi Piibel liha ülestõusmisest, vaid ihu üles- tõusmisest.

Vanas Testamendis on TH tõlkinud *basar*'i eelkõige sõnaga «liha», nt Js 9, 19: *iggamees wottab omma käe- warre lihha ärrasüa*. Seevastu Js 10, 18: *Au lõppetama*

hinge ja ihho polest. Põhjuseks on siin sõnapaari «hing ja ihu» kasutamine tähenduses 'täielikult, terviklikult'.

Ka Uues Testamendis on kreeka *sarx* enamasti tõlgitud sõnaga «liha», nt Mt 26, 41: *Agga lihha on nõdder.* Esineb ka erandeid, kus *sarx* on tõlgitud sõnaga «ihu», nt Kl 2, 5: *Sest ehk minna kül ihho polest teie jurest ärra ollen.* Huvitav on siinjuures võrrelda Lutheri ja Hieronymuse tõlkeid:

Kl 2, 5 LR: *Denn ob ich wohl nach dem Fleisch nicht da bin.*

V: *Nam etsi corpore absens sum*

Kuigi originaaltekstis ja Martin Lutheril esineb «liha» ning *Vulgata's* ja Thor Hellel «ihu», ei ole siin tegemist tõlkeveaga: nimelt on sõnal *sarx* ka kõrvaltähendus 'ihu, keha'. Tõenäoliseks põhjuseks, miks TH on eelistanud «ihu», on püüd vältida valesidestusi. Liha ja vaimu vastandumisest Piiblis ning liha ja patu seostamisest oleks võinud jääda mulje, et Paulust ja koloslasi eraldavad patud. Tegelikult on aga mõeldud eraldavat vahemaad, kaugust, teises paigas viibimist.

Arusaamatuks jääb, miks TH on tõlkinud Ro 8, 13 nii: *Sest ku teie lihha järrele wottate ellada, siis peate teie surrema; agga kui teie Waimo läbbi ihho teud wottate surretada, siis peate teie ellama.* Ühes kohas on «liha», teises «ihu», kuigi originaalis on mõlemas kohas *sarx*. Mingisugust teoloogilist pidepunkti siin ei ole, tõenäoliselt on tegemist tõlkeeksimusega.

Terminid *amen* (heebrea k) ja *pisteuein* (kreeka k) tõlgib TH tavaliselt täpselt, kasutades üsna järjekindlalt tõlkevastet «uskuma», nt 2 Mo 4, 1: *nemmad ei wõtta mind uskuda.* On siiski ka erandeid, nt 1 Mo 42, 20: *siis sawad teie kõnned tõeks;* toome võrdluseks ka Lutheri tõlke: *so will ich euren Worten glauben* 'siis ma tahan teie sõnu uskuda'. Mõlemad tõlked on õiged, sest heebrea *amen* tähendab muu hulgas nii 'uskuma' kui ka 'tõde' ning *dabar* tähendab nii 'sõna' kui ka 'kõnet'. TH tõlke grammatiline konstruktsioon väljendab selles lauses tulevikku,

kuigi lause mõte seisneb teabe verifitseerimises. Oigem oleks öelda: «siis on teie jutt õige», või veelgi lihtsamalt: «siis ma usun teid».

Uues Testamendis seisab TH-l kreeka *pisteuein*'i vastena järjekindlalt sõna «uskuma», kuigi Luther tarvitab kõikidel juhtudel väljendit *Gläubig werden* 'usklikuks saama'. Sisuliselt on need väljendid konteksti tõttu samatähenduslikud, nt

Ap 2, 44 TH: *Agga keik, kes usksid*

LR: *Alle aber, die Gläubig waren geworden*

Ap 4, 4 TH: *Agga palju neist, kes sedda sanna kuulsid*

LR: *Aber viel unter denen, die dem Wort zuhörten, wurden Gläubig*

Nagu näeme, on TH tõlge tunduvalt sõnasõnalisem kui Lutheri oma, lähenedes Hieronymusele. Eriti täpne on Vana Testament, kus täpsus on hakanud mõnikord kahjustama arusaadavust. Uus Testament on arusaadavam, kuid tõlgitud ebahühtlaselt. Tõenäoliselt oli see tingitud paljude tõlkijate ja toimetajate keeleoskuse erinevast tasemest.

*

Esimese eestikeelse Piibli ilmumine aastal 1739 oli murranguline sündmus eestluse ajaloos, mõjutades eesti keelt, kultuuri ja ajalugu. Piiblitõlkes kasutatud keel kujunes üle-eestiliseks standardiks, kindlustades nn vana kirjaviisi võitu Stahli kirjaviisi üle ning ühtse, põhjaeesti keelel põhineva kirjakeele kujunemist. Tänu Piiblile levis kirjaoskus, haridustaseme tõus lõi eeldusi rahvusteadvuse tekkimiseks. Vaimsete ja vaimulike püüdluste tagajärjel, millest suurim oli oma Piibli saamine, arenes varasem hõimude konglomeraat rahvaks. Piibli tõlkijate emakultuuri, baltisaksa kultuuri kõrvale hakkas sügenema eesti kultuur.

Kirjandus

Ariste, Paul 1968. Lisamärkusi eesti keeles olevatest hebrais-
midest. — Emakeele Seltsi Aastaraamat 13, 1967. Tallinn, Eesti Raa-
mat, lk 71—74

Aunver, Jakob 1924. Mõnda Anton Thor Helle elust ja tege-
vusest. — Eesti Kirjandus, nr 8, lk 321—326

Biblia. Das ist die gantze Heilige Schrifft Altes und Neuen
Testaments. 1768. Verdeutsch von Herrn Martin Luther. Nürnberg

Biblia Hebraica Stuttgartensia. 1987. Hrsg W. Rudolph,
H. D. Rüger. Stuttgart, Deutsche Bibelgesellschaft

Die Heilige Schrifft Neuen Testaments, nach den der
fürtrefflichen Übersetzung und mit den Vorreden auch Rand-Glos-
sen D. Martin Luthers. 1729. Tübingen

Novum Testamentum Graece et Latine. 1930. Stuttgart,
Privilegierte Württembergische Bibelanstalt

Piibli Ramat, se on keik se Jummal Sanna. 1739. Tallinn,
Jakob Joan Kõler

Põldmäe, Rudolf 1939. Anton Thor Helle: Esimese eestikeelse
piibli tõlkija. — Vana Tallinn IV. Toim. Rudolf Kenkmaa, Hugo
Peets, Arnold Süvalep. Tallinn, Tallinna Ajaloo Selts, lk 35—74

Reiman, Villem 1889. Eesti Piibli ümberpanemise lugu. Tartu,
Hermann

Saarest, Andrus 1939. Piibli keel ja rahvakeel. — Eesti
Keel, nr 7/8, lk 174—226

Schmidt, M. 1966. August Hermann Franckes Stellung in
der pietistischen Bewegung. — August Hermann Francke 1663—
1963: Wort und Tat. Berlin, Evangelische Verlagsanstalt, S 18—42

Sild, Olaf 1928. August Hermann Francke mõjud meie maal.
Tartu

Veski, Johannes V. 1939. Eesti piiblitõlgete leksikaalseist eri-
nevustest. — Eesti Keel, nr 7/8, lk 169—173

ÄÄREMÄRKUSI

Jorge Guillén

Tõlkinud Ain Kaalep

ESIMESELE MOOSESE RAAMATULE

ENNE KOITU

ja lindusid saagu palju maa peal

1, 22

**Üht linnukest ma tunnen, kes jääb vait
ilmtingimata aina enne koitu.**

**Ta pole tervitanud päevakiirgust
ja pole valgusega kohtunud ta laul.**

**See kirkas kõla pole kuulutanud
eal selgust, mis maailma tungib hõiskel,**

**see aina peitunud on lehtedesse,
eal tahtmatagi saada sündmuseks.**

**Teadmata oma jumalaid, lind laulab
koos meiega, kes sama vähe teame.**

EVANGEELIUMIDELE

EI MINGIT RASKUST

Mt 19,24, Mk 10,25, Lk 18,25

I

Ta on kõike muud kui kehvik.
Temale vastu ei panda.
Kõik läheb lihtsalt ja kergelt.
Pole mingit raskust kanda.
Kõik ilm tal on peos kui lehvik.

II

Kahtlane küll, kas see kaamel
läheb läbi nõelasilmast.

ALATI UUS

Kõik me vennad ja õed?
Oh, no mis te!...

Kuumade maade tõesed.
Päiksepiste.

ÜHELE APOKRIIVA-RAAMATULE

ILMUTUS

Kuulati teda juba. Lagendikul
tee ääres, mis viis Galileasse, äkki
küsis üks hääl ta käest: «Kes sa siis oled?» Jh 8,25

Suur vaikus võttis maad ja hämmeldus.

«Kas teate, kes ma olen?»

Eemaldunud

ta kõigist näis, et ilmutada ennast.

«Kolmainu Jumala ma olen Poeg,
ma olen teine sellest jumalikust
Kolmainsusest, ei muud.»

Mis salapära,

mis veidrad sõnad. Ennekuulmatud.

«Mida sa ütled? Aru me ei saa.»

Lk 18,34

«Avage silmad, tõesti, tõesti ütlen:
Jehoova olen.»

2 Mo 6,2 ja 7

«Ei, ei, ei!»

Siis löödi

ja kiseldi ja kive pilluti

ja kisendati.

Oh sind, Õpetaja!

Nii vägivaldselt uut ja üksildast!

Kogust «Pühendus» («Homenaje»)

Eesti Vabariigi põhivõime on
 ühendatud ühendajate (ajalugu, arhitektuur, etno-
 loogia) ja teaduste vahelise koostööga. Nii on
 võimalik luua ühtseid ja terviklikke vaateid
 Eesti ajaloo ja kultuuri kohta. Selleks on
 vaja luua tihedat koostööd teadlaste ja
 ühiskondlike tegelaste vahel.

PEETER TARVELI ELU JA TÖÖ

Jüri Kivimäe

Meil tuleb kord aru anda meie järeltulljatele, kas me julgesime siis nõuda, kui selleks kõige soodsamad tingimused olid, kas oskasime, võtsime kõik oma jõud pingutada, kui meie rahva tulevik meilt seda käskivalt nõudis.

Peeter Treiberi kõnest
I Eesti üliõpilaste kongressil 26. märtsil 1917. a.

Ta oli üks neist, kes eestikeelse Tartu Ülikooli algaastail seisis meie rahvusliku ajalooteaduse alguse juures ja pühendas kogu oma jõu noorte haritlaste põlvkondade koolitamisele ning kasvatamisele. Ta oli üks neist, kes jagas paljude eestlaste saatust ja küüditati kodumaalt. Olnuks ta vaid tavaline *historicus*, tuletaksid teda meelde üksnes mõned eriteadlased. Peeter Tarveli isik ja kultuurilooline osa on aga palju tähendusrikkam, samuti kogu sotsiaalne ja kultuuriline keskkond, milles ta liikus.

Tartu Ülikooli taasavamine emakeelse kõrgkoolina oli noore Eesti Vabariigi mehisemaid ettevõtmisi. Nn rahvusteaduste edendamiseks (ajalugu, arheoloogia, etno-

Lahke nõu, abi ja materjalide eest olen tänulik Enn Tarvelile ja Mart Oravale.

Peeter Tarvel. Foto Kirjandusmuuseumi kogust

graafia, keele- ja kirjandusteadus jt) oli õppejõude haka- tuses üsna kesiselt. Analoogia põhjal pidanuks üldise ajaloo alal olema niisama raske. Ometi leidus varsti kaks vägagi sobivat meest seda õpetama — esmalt 1919. a professori kohustetäitjaks määratud Hans Oldekop (1883— 1924), kes oli Karl Lamprechti ja Alfons Dopschi õpila- sena promoveerunud Viini Ülikoolis, ning aastal 1921 üldise ajaloo õppejõuna alustanud Peeter Treiberg (1935: aastast Tarvel). See näib olnuvat parim võimalik valik, sest Euroopa riikide ja rahvaste ajaloo paremaid tundjaid eestlaste hulgas tollal vaevalt leidus (vt S. Kivimäe, J. Kivimäe 1987).

Peeter Tarvel sündis 11. juulil (29. VI vkj) 1894. a Virumaal Haljala kihelkonna Vihula valla Koduvere (hil- jem Metsiku) külas Uustalu peremehe Johanni ja ta abi- kaasa Marie (sünd. Kaldenberg) pojana. Ta koolitee algas Metsiku vallakoolis (sügis 1903 — veebruar 1904), kooliseltsi «Kalevipoeg» koolis (veebruar 1904) ja 1905. a sügisel vastavatud Vihula kaheksaklassilises ministeeriumi- koolis, mille lõpetas 1907. a kevadel. Sama aasta sügisel jätkas noormees õpinguid Tallinnas Nikolai I gümnaa- siumi III klassis (praegune Tallinna I Keskkool), mille ta lõpetas 1913. a kevadel kuldaurahaga.

Nikolai I gümnaasium oli ametlikult venekeelne ja -meelne, kuid tänu mitmele silmapaistvale õpetajale said paljud eesti poisid gümnaasiumis tugeva koolituse. Richard Kleisi ja Hillar Saha meenutustes tõstetakse esile nii prantsuse kui ladina keele õppimist (Saha 1978: 4; Kleis 1980: 2). Gümnaasistide hulgas valitses ärgas kultuuri- huvi, mida toetas koolis viljeldud innukas muusika- ja ka spordiharrastus (Jensen 1931: 76; Gustav-Adolfi... 1938: 11). Peeter Tarveli tollasest meelsusest räägib asjaolu, et ta võttis aktiivselt osa eestlastest õpi- laste põrandaaluse ringi «Lindanisa» tegevusest (R. S. 1932: 116; Kleis 1980: 10; vrd Tallinna... 1981: 91— 94). Poliitiline pahempoolsus oli selles õpilasringis seotud rahvuslusega (nt «Estonia» teatri ehitamise toetamine,

eesti keele kursuste korraldamine Johannes Aaviku juures 1912 jm). Peeter Tarvel osales kindlasti eesti kirjandust, ühiskondlikke, ajaloolisi jm küsimusi käsitlevate referaatide pidamisel ning ringi ajakirja «Meie Hääl» koostamisel. Näib koguni, et ta oli ringiga seotud ka üliõpilasena, sest «Lindanisa» poollelijäänud almanahhis «Lained II» (esimene samanimeline almanahh pärines 1914. aastast) oli usutavalt tema sulest pikem artikkel «Friedebert Tuglas — arvustuslik katse» (R. S. 1932 : 116).

Peeter Tarveli ajaloohuvi ilmnes juba gümnaasiumiaastail, mil ta hakkas innukalt ajalookirjandust (Nikolai Karejev, Alphonse Aulard, Albert Sorel) lugema. Nende ajaloolaste töödesse ja uuritavasse ainesse oli ta kiindunud kogu elu. Sotsiaaldemokraatliku ja revolutsioonilise kirjandusega tutvus ta samuti gümnaasiumiaastail, see oli revolutsioonijärgsetes puhangutes kõigiti loomulik. 1935. a intervjuus mainis ta, et August Bebeli «Seltskonna sotsialiseerimine» ja Hans Pöögelmanni «Majandusteaduse õpetus» olnud tema esimesi koolipõlves ostetud raamatuid (Suuremat... 1935). Vene revolutsioonilisdemokraatlikku kirjandust võis vabalt laenutada õpilasraamatukogust (Kleis 1980 : 7). Nii oli Tallinna kooliaastatel üsna oluline mõju Peeter Tarveli kujunemisele; paljude tollaste kooliendadega oli ta tihedalt seotud nii üliõpilasena kui ka hiljem õppejõuna Tartus (Ado Anderkopp, Richard Kleis, Oskar Suursööt, Arnold Susi, Artur Luha, August Vaga, Voldemar Vaga jt) (Gustav Adolfi... 1934; Tallinna... 1981 : 94—95).

Tsaariaegse gümnaasiumi keeltealase ettevalmistusega (küpsustunnistusel on väga head hinded ladina, kreeka, vene, kirikuslaavi, prantsuse ja saksa keeles) astub Tarvel 1913. a augustis Tartu (Jurjevi) Ülikooli ajaloo-keeleteaduskonda ajalugu õppima. Peeter Tarvel pani end kirja 12 loengukursusele, mis hõlmasid nädalas 31 tundi (ENSV RAKA f 2100, n 1, s 16078, l 36p). Ta registreeris end kuulama vana ajalugu Mihhail Kraše-

ninnikovi, 18. sajandi vene kirjanduse ajalugu Jevgeni Petuhhovi, uusaja filosoofiat Jakob Ohse, vene ajaloo üldkursust Ivan Lappo, Plutarchose Themistoklese biograafiat Ernst Felsbergi, uut ajalugu Jevgeni Tarle, keskaja ja Bütsantsi ajalugu Vassili Regeli, Bütsantsi kirikuluugu ja Idamaade ajalugu Pjotr Jakovenko ning inglise keelt Oweni juures (samas).

Tsaariaegse Tartu Ülikooli viimaseid aastakümneid on üldiselt venestusajaks peetud. Venestamist eitamata ei saa tollaste õppejõudude ja õppetöö teaduslikku taset tagantjärele vaadates mingil juhul nõrgaks pidada. Näiteks Lappo, Tarle ja Regeli puhul oli tegemist nimekate ajaloolastega. Aasta hiljem, 1914. a septembris, asus samade professorite loenguid kuulama Hans Kruus. Ta tõstab esile prof. Tarlet, kelle Prantsuse revolutsiooni ajaloo kursust ta juba esimesel semestril kuulas (Kruus 1979:136jj). Ühes hilisemas elulookirjelduses märgib ka Peeter Tarvel Tartu õppejõududest ainukesena Jevgeni Tarle nime.

Kõik pidanuks studiumi soodsaks kulgemiseks sobima. Kuid juba 2. jaanuaril 1914 on teaduskonda saabunud Tarveli palvekiri, milles ta palub oma dokumendid saata Peterburi Ülikooli, et saaks end arvata sealse ajaloo-keeleteaduskonna ajaloo osakonna üliõpilaseks (ENSV RAKA f 2100, n 1, s 16 078, l 14). 22. veebruaril 1914 teatabki Peterburi Ülikooli rektor oma ametivennale Tartus, et Peeter Tarvel on võetud vastu Peterburi Ülikooli (samas, l 17). Sekeldavat kirjavahetust põhjustas vaid asjaolu, et Tartu Ülikool ei arvestanud siin õpitud ainukest semestrit, sest Tarvel ei sooritanud ühtegi eksamit.

Peregrinatio academica on täiesti normaalne nähtus. Peeter Tarveli Tartust lahkumise motiivid pole aga selged. Toonases palvekirjas Tartu Ülikooli rektorile märgib ta, et kuna Tartu Ülikoolis puudub romaani-germaani osakond, kuhu ta tahtnuks astuda, palub ta end üle viia Peterburi (ENSV RAKA f 2100, n 1, s 16 078, l 20). Hil-

jem on ta põhjuseks toonud asjaolu, et «... vastavate allikate kogude vähesuse tõttu Tartus võimata oli valitud erialal — Prantsuse revolutsiooni ajaloos — spetsialiseeruda, kui ka mõnel teisel põhjusel, siirdusin Peterburi ülikooli ja asusin töötama *école russe* tähtsama edustaja prof. N. I. Karejevi proseminaariumidesse Prantsuse revolutsiooni poliitiliste ja seminaariumides sotsiaalsesse ja majanduslikku küljesse puutuvate küsimuste üle» (ENSV RAKA f 2100, n 2, s 1197, l 4). Need «mõned teised põhjused» Peterburi siirdumisel jäävad ähmaseks. Ilmselt oli tähtis ühes ta mälestusvisandis siiski mainitud pettumus tollases Tartu ülikoolis ning suutmatus «koduneda selle üliõpilaselu kitsusega» (Treiberg 1934:8).

Vaiksest kubermangulinnast keisririigi pealinna õppimaminek polnud keeruline, liiatigi oli õppekeeleks mõlemas kohas nagunii vene keel. Peterburis elamist hõlbustas see, et eestlasi oli neil aastail Venemaa pealinnas suhteliselt palju, erinevail andmeil ulatus nende arv 23 400-st (1910) kuni 50 000-ni (vt Pullat 1981; Юхнёва 1984:195). Näib, et rohkesti oli Peterburis ka eesti noori. Eestlasi õppis pea kõigis Peterburi Ülikooli teaduskondades, mitmesugustes instituutides, kõrgematel kursustel, muusika- ja kunstiõppeasutustes ning sõjakoolides. Peterburi Ülikooli õigusteaduskonnal oli eestlaste jaoks eriline külgetõmbejõud — seal on õppinud hulk Eesti Vabariigi juriste ja riigimehi.

Tartust lahkudes oli Peeter Tarvel andnud üles oma võimaliku aadressi Peterburis — Vassili saarel Ado Anderkopi juures. Viimane (sünd. 1894 Läänemaal) oli Tarveli klassivend Tallinna gümnaasiumist, kes kohe oli siirdunud pealinna juurat õppima ja kellest hiljem sai Eesti riigitegelane (vt Eesti... 1932:12jj; Vahtra 1936:274—276; Semper 1978:209).

Kuus semestrit stuudiumi Peterburi Ülikooli ajalookeeleteaduskonnas oli määrav Peeter Tarveli kui ajaloolase kujunemisel. Ta õpinguraamat sisaldab haruldase kollektiooni tollaste Peterburi teaduskorüfeede

autogramme. See oli ka Peterburi Ülikooli hiilgeaeg. Peeter Tarvel kuulab Idamaade ajalugu prof. Boriss Tura-jevi, Kreeka ajalugu Sergei Zebelevi, Rooma riigiõigust Mihhail Rostovtsevi, keskaja ajalugu Ivan Greysi, renesansiloenguid Eduard Grimm ja Dmitri Ainalovi, Bütsantsi ajalugu Aleksandr Vassiljevi, uusaja ajalugu Nikolai Karejevi, Vene ajalugu Sergei Platonovi, ajaloo metodoloogiat Aleksandr Lappo-Danilevski, vanaaja filosoofiat, loogikat ja psühholoogiat Aleksandr Vvedenski, uusaja filosoofiat Nikolai Losski, sissejuhatust keeleteadusse Jan (Ivan) Baudouin de Courtenay ja Lev Štšerba juures, osales Venemaa idapoliitika proseminaris dots. Mihhail Polijevktovi, ristisõdade ajaloo proseminaris Olga Dobiaš-Roždestvenski, Byroni-Shelley-Keatsi üle peetud proseminaris Viktor Zirmunski juures jm (ENSV RAKA f 2100, n 1, s 16078, l 29—31p). Hiljem tõstis ta ise esile prof. Ivan Lutšitski ja dots. Aleksandr Onou Prantsuse revolutsiooni ajaloo erikursusi ning ka õpinguid Lappo-Danilevski ja Greysi juures. Loenguraamatu järgi otsustades on Tarvel kuulanud õigusteaduskonnas ka poliitökonoomiat ja riigiõigust ning koguni kõrgema matemaatika aluseid ja keemia üldkursust (samas). Paremaid ja kõrgema tasemega õppejõude polnud võimalik valida üheski teises Venemaa ülikoolis.

Tarveli Peterburi-aastate vaimseks tuumaks sai aga Prantsuse revolutsiooni ajaloo tundmaõppimine ja uurimine Nikolai Karejevi juhatusel. Peterburi Keiserlikus Avalikus Raamatukogus (praegu Saltõkov-Stšedrini nim. raamatukogu) leiduvate allikpublikatsioonide põhjal kirjutas ta kandidaaditööd teemal «Prantsuse revolutsiooni agraarseadusandlus», mis oli mõeldud jätkuks Karejevi enda magistritööle «Talupojad ja talupojaküsimus Prantsusmaal XVIII sajandi viimasel veerandil» (Moskva, 1879). Tarveli uurimisteema kattus muide täht-tähele Ivan Lutšitski teemaga «Prantsuse revolutsiooni agraarseadusandlus». Nagu noor ajaloolane ise tunnistas, oli tal «... kavatsus /— — — / neid küsimusi üksikasjaliselt käsi-

tada, mille juures nimetatud autor ainult möödaminnes peatas ehk mis ta hoopis tähelepanemata jättis» (ENSV RAKA f 2100, n 1, s 16078, l 55). Tegemist oli kindlasti rivaalitsemisega Lutsitski ja Karejevi vahel, esimese õpilaseks oli Jevgeni Tarle, teise õpilaseks Aleksandr Onou (vt Капеев 1982 : 103).

Tollase Venemaa ühe tunnustatuima ajaloolase Nikolai Karejevi (Prantsusmaal kutsuti teda lugupidavalt *le doyen des historiens russes*) valiku langemine cestlasele annab tunnistust viimase väljapaistvaist võimeist. Nikolai Karejev suri Venemaal 1931. a põlualusena ja äärmiselt kehvades oludes. Õpetaja mälestusele pühendatud artiklis märgib Tarvel Karejevi vastutulelikkust, heatahtlikkust ja südamlikkust. Ta meenutab: «Need hingemadused avaldusid täies ulatuses tema neljapäevaõhtustel *jour-fixe*'idel, mil ta nooremad ja vanemad õpilased, paljud neist juba ise õppejõud, ta sõbralikus kodus teeklaasi taga istudes kuulasid teaduslikke ettekandeid ja vahetasid nende puhul, tavaliselt ülielavalt, mõtteid. Neist kõrge teadusliku pingega ja tiheda kultuurilise atmosfääriga koosviibimistest on allakirjutanu säilitanud kõige paremad mälestused» (Treiberg 1931 : 216).

J. Semper iseloomustas Peterburi-päevade Tarvelit järgmiselt: «Nagu ajaloolasele vajalik, omas ta suurepäraselt mälu üksikasjades. Ta ajju oli tohutul arvul salvestatud aastaarvused, ajalooliste sündmuste detaile, siit ja sealt nopitud tsitaate. Ta võis peast ette lugeda ükskõik kui palju kreeka või ladina heksameetreid. «Fausti» päheõppimine ei teinud talle kuigi suurt vaeva» (Semper 1978 : 209).

Peetrilinna üliõpilaste argipäevast teame vähem. Millised näiteks võisid olla ülalpidamismured? Vaid korra viiksab ajakirjanduses, et Tarvel on saanud 1915. a Tõnis Nälgi kapitalist 50 rubla («Bergmanni abiraha» 1916/17 : 238). Varakult oli Peeter Tarvel tegev eesti ajakirjanduses. 1914. ja 1915. a suvevaheajal töötas ta Tallinnas «Päevalehe» toimetuses ja 1916. a oli ta Peterburis

ilmuva «Pealinna Teataja» toimetuse liikmeks ning toimetuse sekretäriks (Tork 1929:410). Siingi polnud Tarvel erand. Niisamuti oli «Päevalehe» juures suviti tööl Peterburis kõrgematel kaubanduslikel kursustel õppiv ja 1914—1915 ka «Pealinna Teataja» toimetuse liikmeks olnud hilisem ühistegelane Aleksander Kask (Eesti... 1932:91). Peterburi eestlaste ajalehe peatoimetajaks oli 1915—1917 Peterburi Ülikooli õigusteaduskonna üliõpilane ja hilisem riigimees Julius Seljamaa (Eesti... 1932:300). Toimetusse kuulus ja oli 1916—1917 selle ärijuhiks Ado Anderkopp (Eesti... 1932:12). Aga ka Helmi Press-Jansen, Mart Pukits ja Jaan Vahtra olid noil aastail «Pealinna Teataja» toimetuse liikmed (vt Vahtra 1936:294—299).

Nagu paljud noored eesti haritlased, kuulus ka Peeter Tarvel üliõpilasorganisatsioonidesse. 1913. aasta sügisel Tartus oli ta EÜS-i liige (Grönberg 1985:563) ja hiljem seltsi vilistlane. Aktiivselt osales ta Peterburi Eesti Üliõpilaste Seltsi tegevuses, olles 1914. aastast selle juhatuses ning 1916—1917 esimees. Ta püüdnud enda sõnutsi «...seltsis domineerivat radikaalset sotsiaalset ideoloogiat leplikumaks teha rahvusliku momendi suhtes ja vähendada sel alal seltsi enamlike tiiva mõju» (KM KO f 193, m 49:23, l 1/3). Jaan Vahtra järgi oli Tarvel «...Seltsi referaatõhtutel pea alatine koosoleku juhataja ja praegu kõlab kõrvus ta hüüe kõrges tenoris: «Silentium!» Oli alatine sõnavõtja ja rääkis vahetevahel üsna palju ja ägedalt. Tõsi, mitmete teistega võrreldes polnud Treiberg oma poliitiliselt maailmavaatelt kuigi palju pahempoolne, kuid siiski küllalt käremeelne, mida tihti võis mõista ka kui pahempoolsust. Rääkis harilikult kõikidest tarkadest teaduslikkudest küsimustest, enamikus küll ajaloo ja poliitika alalt. /— — / Mulle paistis, et ta on suur idealist, kes usub, et maailma ja inimesi võib parandada kas või palja usuga sellesse» (Vahtra 1936:278). Semperi mälestustes oli Tarvel «...sõbraliku olemisega, jutukas, alati heatujuline, ühesõnaga tore seltsimees, kelle seltsis hea oli viibida. PEÜS-is juhatas ta sageli koos-

olekuid ja armastas ka ise arukalt sõna võtta kõige mitmekesisemates küsimustes, sest ühelgi alal ei puudunud tal teadmisi» (Semper 1978:209). Mõlemad autorid märgivad Tarveli huvi kirjanduse ja kunsti vastu: ta käinud teatris, kunstinäitustel, kinoõhtutel ja kuulus boheemlikku «Ritsikate ringi» (Vahtra 1936:278, 292; Semper 1978:209).

Poliitiliselt meelsuselt oli PEÜS küllaltki vasakpoolne organisatsioon. Seal liikus lisaks revolutsioonilise minevikuga Alma Ostrale ja Marta Lepale ka Viktor Kingissepp (Vahtra 1936:276jj; Tarvel 1941; Semper 1978:199jj). Nendega piirdumine oleks aga ühekülgne. Kogu palett, kellega Peeter Tarvel võis Peterburis veel kokku puutuda, on tähelepanuväärne: Jüri Uluots, Kustas Utuste, Ants Piip, Hans Roos, August Schmidt(-Torma), Arnold Susi, Oskar Suursööt, Karl Terras, Otto Tief, Rudolf Kuuskmaa, Johannes Käis, Nikolai Köstner, Teodor Lippmaa, Ernst Nurm ja kindlasti paljud teised. Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna tulevastest kolleegidest õppisid samal ajal Peterburis klassikaline filoloog Pärtel Bauman (-Haliste), arheoloog Marta Schmiedehelm ja koolivend gümnaasiumist, ajaloolane Richard Kleis. Peterburi seltskonnas, nii ülikoolis, PEÜS-is kui ka teistes õppeasutustes ja üliõpilasorganisatsioonides kujunes plejaad eesti mehi ja naisi, kes hiljem määrasid Eesti Vabariigi poliitilist, majanduslikku ja kultuurilist käekäiku.

Peeter Tarveli ideoloogilisele kujunemisele pidi mõjuma ka tema õpetaja Nikolai Karejevi poliitiline biograafia. Üliõpilasrahutustega seoses oli Karejev 1899. a kõrvaldatud Peterburi Ülikooli õppetööst ning sai alles 1906. a õppetooli tagasi (Treiberg 1931:215); kadettide partei liikmena jäi ta ometi opositsiooni tsaarivõimuga.

Ajaloolise uurimistöö suured kavad jäid Peeter Tarvelil paraku katki. Saabus 1917. aasta. «Enamlise revolutsiooni võidule pääsuga tekkis Peterburis teaduslikuks, rahulikuks uurimistööks lausa ebasoodus õhkkond ja sellepärast, loobudes kavatsetud riigieksamite tegemisest

asusin elama Rakverre, kus 1917—1918. a. talvel rahva-
 ülikooli aitasin ellu kutsuda ja ise seal kõige uuema aja
 üle seeria loenguid pidasin. Okupatsiooni ajal 1918. a.
 veebruari lõpul asusin maale ja töötasin maaüksilduses
 kuni 1918. a. sügiseni oma armsa aine — Prantsuse revo-
 lutsiooni ajaloo — kallal» (ENSV RAKA f 2100, n 2,
 s 1197, l 4). Pageda enamlise revolutsiooni eest, et süü-
 vida Prantsuse revolutsiooni ajalukku!

Peterburist lahkumine oli pöördepunkt Peeter Tarveli
 elus. Teisal meenutab ta: «Pidin küll õigupoolest Peter-
 buris elama oma õpinguid lõpetamas, kuid enamlaste
 valitsuse all ei tulnud ülikoolitööst enam midagi välja.
 Mul olid tegemata ainult mõned viimased ülikoolieksa-
 mid, mida senise korra järele oleks tulnud teha riikliku
 katsekomisjoni ees. Viimase tegevus aga katkes enamliku
 revolutsiooni tõttu, mispärast mul jäigi vene ülikool lõpe-
 tamata» (Tarvel 1937:149). Meil pole andmeid, millal
 Tarvel Eestisse tagasi tuli. 26. märtsil 1917 (vkj) on ta
 küll Tartus ja esineb I Eesti üliõpilaste kongressil ette-
 kandega «Üliõpilaskonna ja ühiskonna vahekorrast» ning
 osaleb diskussioonis (Treiberg 1916/17). Kongressil peetud
 kõne oli radikaalne, Tarvel kutsus üles töötama «... meie
 tulevase Eesti, kõige laiemal demokraatilisil alusil seisva
 autonoomilise Eesti hääks» (Treiberg 1916/17:194).

Usutavalt tuli ta Tartu kongressile PEÜS-i esindajana
 ja lootis siiski Peterburi tagasi sõita, sest tema üliõpi-
 laspõlves kogutud raamatud ja kandidaaditöö materjalid
 olid jäänud pealinna. Seda arvamust toetab asjaolu, et
 lühemat aega viibis Tarvel Peterburis veel 1918. a. algul,
 naastes Eestisse vahetult enne Saksa okupatsiooni algust
 veebruaris. See oli kõhkluste aeg: «Viibisin enne seda
 Peterburis, kus kaalutlesin (sest okupatsioonivägede saa-
 bumine oli ette näha), kas jääda Venemaale või pöörduda
 kodumaale Saksa raudse rusika alla. Lõpuks otsustasin
 siiski asja kodumaa kasuks, sest mingi ebamäärane ins-
 tinkt rääkis selle poolt, et okupatsioonivõim Eestis peab
 varemini lõppema kui minule samavõrra vastuvõetamatu

enamlik režiim Venemaal» (Tarvel 1937:151). Kuid oma väikese, ent väärtusliku raamatukogu jättis ta ikkagi maha, pidades Peterburi momendil kindlamaks paigaks! Need materjalid ja raamatud läksid kaotsi.

1917. a suvel osales ta koos endiste kaasvõitlejate Julius Seljamaa ja Ado Anderkopiga Rakveres Virumaa poliitilise elu organiseerimises; samal ajal on ta Paides pidanud loenguseeria sotsialismi ajaloost. Sügisel oli ta koos Ado Anderkopi, matemaatik Villem Nano, kunstnik August Janseni jt-ga Rakvere rahvaülikooli lektoriks. 1918. a sügiseks kutsusid Nano ja Anderkopp ta Rakvere haridusseltsi naisgümnaasiumi ajaloo ja prantsuse keele õpetajaks (Tarvel 1937:152). Ent seegi töö jäi lühiajaliseks, algas Vabadussõda. Tallinna kaitsepataljoni sõdurina (kooliõpetajate roodus) tegi ta kaasa sõjakäigu Tartust Alüksneni ja vabastati väeteenistusest kui õpetaja 1919. a aprillis. Pärast paari lühemat katsetust õpetajaametis Tallinnas (märtsist kuni maini Tallinna reaalkoolis ja poeglaste kaubanduskoolis) asus Tarvel 1919. a sügisel Tartu, kus ta oli valitud Tartu Õpetajate Seminari ajaloo, ühiskonnaõpetuse ja filosoofiliste ainete õpetajaks. Tartu jäigi ta koduks järgnevaiks veerandsajandiks.

Õpetajatöö kõrval seminaris (vt Tork 1929:371jj) tuli mõelda ka ülikooli lõpetamisele. Kuus aastat pärast Tartu Ülikoolist lahkumist, 1920. a veebruaris, sooritas Tarvel siin Peterburis tegemata jäänud riigieksamid: üldises ajaloos Hans Oldekopile ja Pärtel Bauman(-Halistele), vene kirjanduse ajaloos Leonhard Masingule (muide hindede «väga rahuldav» ehk 5) ning Vene, Slaavi ja Idamaade ajaloos taas Oldekopile ja Baumanile (ENSV RAKA f 2100, n 1, s 16 078, l 52p). Kuid sellest ei piisanud ülikooli lõpetamiseks. 25. veebruaril 1920 avaldas ta teaduskonnale soovi oma kandidaaditöö sisse anda, lootuses sellega ühe kuu jooksul valmis saada. Peterburi ajast säilinud materjali põhjal esitas Tarvel 1920. a mais filosoofiateaduskonnale pikema käsikirja «Jakobiinid ja jakobinism tähtsamate Prantsuse revolutsiooni uurijate valgustusel»

(käsikiri Tartu Ülikooli Teaduslikus Raamatukogus; 310 lk). Kandidaaditöö juures leiduvast autori kirjast (19. V 1920) ilmneb, et selle nn historiograafiline osa oli tal olemas ka venekeelse mustandkäsikirjana (150 lk). Kandidaaditöö läbivaatamine aga venis. Hans Oldekopi kirjalik arvamus on dateeritud alles 12. maiga 1921. a (ENSV RAKA f 2100, n 1, s 16078, l 60—61). Oldekopi hinnangust kõlavad läbi kriitilised noodid: liialt olevat rõhutatud radikaalseid Jean Jaurèsi ja Alphonse Aulard'i seisukohti, Sybeli ja Taine'i hoopiski kõrvale jättes (samas, l 60). Autor ei kahelnud töö kompilatiivsuses, sest paremat vastava kirjanduse puudusel Tartus ei saavatkan koostada. Lühendatud ja ümbertöötatud kujul avaldas Tarvel oma kandidaaditöö 1925. aastal «Ajaloolises Ajakirjas» artiklina (Treiberg 1925).

Pärast Hans Oldekopi kirjalikku arvamust anti Peeter Tarvelile 24. mail 1921. a veneaegsete määruste kohaselt *candidatus historiae* teaduslik kraad. Sellele oli veidi varem eelnenud esimese järgu diplom ülikooli lõpetamise kohta (ENSV RAKA f 2100, n 1, s 16078, l 62, 65). Nädal pärast teadusliku kraadi saamist valiti Peeter Tarvel Tartu Ülikooli stipendiaadiks üleüldises ajaloos (selleks oli ta aastail 1921—23) ja talle tehti ülesandeks lugeda nädalas kaks tundi loenguid 19. sajandi ajaloost, alustades Prantsuse revolutsioonist. See valik polnud juhuslik. Juba 1919. ja 1920. aasta suvel oli ta ülikooli juures korraldatud keskkooliõpetajate ettevalmistamise kursustel lugenud loenguid Prantsuse revolutsioonist, Saksamaa ajaloost 19. sajandil, ajaloo metodoloogiast jm. Nende põhjal asus Tarvel kirjutama kolmeosalist käsiraamatut «Kõige uuem aeg», mille esimene osa, mis hõlmas ajajärku 1789—1815, ilmus «Varraku» kirjastusel 1921. aastal.

Kaks Peeter Tarveli kirja kodustele 1921. aasta suvest aitavad mõista tema argipäeva. Ta kurdab töökoormuse üle, sest õppetöö seminaris kestnud juuni keskpaigani ja lõpuks teinud ta koos õpilastega ekskursiooni Peipsi peale ja Alatskivile, kus külastati Juhan Liivi ja Laksi Tõnise

haudu. Suve veetis ta Nõo lähedal Luke mõisas, mille süda kuulus tuttavale Vabadusristi kavalerile kapten Idamile. Suvi kulus aga pea täiesti trükkimisel oleva ajaloo käsiraamatu korrektuurile. Ta teatab ka, et on võtnud endale loenguid ülikoolis ja olevat väga võimalik, et ta varsti täielikult ülikooli üle läheb. Lukel olevat ta ka kosunud, sest «...kevadest talise üleliigse töö mõjul kõhnem olin kui kunagi enne» (Peeter Tarvel kodustele 16. VI 1921, 13. VII 1921).

Värske õppejõu tulevikuplaanidest tulvab optimismi. Keskkoolele mõeldud ajaloolugemiku jaoks tellib ta uuemaid materjale Saksamaalt ja ajaloo käsiraamatu trükkimise teise osa honorari eest loodab 1922. a suvel sõita Pariisi, et seal *Archives Nationales*'is jätkata uurimistööd Prantsuse revolutsiooni aegsete agrarolude üle. See kava aga luhtub, sest loodetud raha ei tule — kirjastus «Varrak» kuulutab end maksujõuetuks. Ehkki 1923. a ilmus käsiraamatu «Kõige uuem aeg» II osa (1815—1848), jäi kolmas osa (1848—1914) avaldamata.

Õppetöö ja agar seltskondline (= ühiskondlik) tegevus ülikooli juures ja Tartus haaravad Tarveli täielikult. Tartu Õpetajate Seminari ajaloo, ühiskonnaõpetuse ja filosoofiliste ainete õpetajana oli ta tegev kevadeni 1921 ja kahe esimese aine tunniandjana 1925. aastani. Ülikoolis käsitlevad tema semestriti vahelduvad loengukursused esimestel aastatel Prantsuse, Saksa ja Inglise ajalugu Prantsuse revolutsioonist Esimese maailmasõjani (ENSV RAKA f 2100, n 2, s 1197, l 10—31). 1925. a kevadsemestril tuli sellesse vaheldust — Tarvel pidas siis proseminari Thomas More'ist ja tema «Utoopiast». Sama aasta sügissemestril luges ta loenguid Itaalia humanismist ja pidas proseminari Niccolò Machiavellist ja tema «Il principe'st». 1925. a mais valiti Tarvel õppeülesandetäitjast üldise ajaloo dotsendi kohustetäitjaks (samal, l 36). Tema seisund Tartu Ülikooli õppejõuna oli seega kindlustunud. 1923. a rajas ta perekonna, abielludes Adele Lepikuga (sünd. Burg).

Noil rahvusliku teaduselu ülesehitamise aastail ei jäänud Tarvel kõrvale ühestki suuremast ajaloo uurimise ja õpetamise ettevõtmisest. 11. märtsil 1920. aastal võttis ta osa prof. Arno Rafael Cederbergi juhatusel toimunud Akadeemilise Ajaloo Seltsi asutamisest. 1922. a kevadest oli ta seltsi abiesimees (kuni 1928) ja ühtlasi seltsi tähtsaima väljaande, «Ajaloolise Ajakirja» peatoimetaja kuni 1931. aastani. 1924. a veebruarist kuulus ta seltsi suurettevõtmise, «Eesti Biograafilise Leksikoni» (I—IV, 1926—1929) toimetusse (1940. a täiendusköite peatoimetaja) ja oli lisaks ajaloo-alase oskussõnastiku komisjoni liige. Eesti Kirjanduse Seltsis oli ta aastail 1923—1925 koolikirjanduse toimkonnas ja 1920. aastast ajalootoimkonna ning 1928. aastast eestseisuse (hiljem juhatuse) liige. 1923—1925 oli ta lisaks ülikooli juures tegutseva didaktilis-metoodilise seminari ajaloo ja ühiskonnaõpetuse osakonna juhataja ning seminari sekretär.

1920. aastal oli Peeter Tarvel ka «Üliõpilaslehe» vastutav toimetaja. Ta kuulus Tartu Koolinoorsoo Liidu Vilistlaskogu juhatusse ja oli 1922. a detsembrist 1924. a kevadeni Eesti Koolinoorsoo Keskliidu ajakirja «Uudismaa» ja 1926—27 selle jätku, Kultuuritahtelise Noorpõlve Koondise ajakirja «Uudismaa» vastutav toimetaja. 1920. aastast oli Tarvel Tartu Rahvaülikooli Seltsi esimees (aastani 1931) ja osales ka ajakirja «Rahvaülikool» (1927—29) väljaandmisel. Ta tegutses aktiivselt eugeenikaseltsis «Tõutervis» (mh juhatusliikmena), Eesti Vabamõtlejate Ühingus «Humanitas», Kultuuritahtelise Noorpõlve Koondises, lühemat aega (1923) ka Eesti Karskusliidus.

Tartu Rahvaülikoolis pidas ta järjepanu loenguid — 1919. a sügisel klassivõitlusest Vanas Kreekas, 1920. a kevadel Prantsuse revolutsiooni ajaloost, 1921—1922 «uuemast» ja «kõige uuemast» ajast, 1923 riigi ja kiriku vahekorra ajaloolisest arenemisest, 1926. a M. Bakunini elust ja maailmavaatest ning 1927 Bakuninist ja Esimesest Internatsionaalist (vt Audova 1928: 111—114). Üli-

kooli juures korraldatud õpetajate edasiharimise kursustel luges ta 1925. a loenguid renessansist, 1926. a aga Eesti- ja Liivimaa agraarseadusandlusest Rootsi ja Vene ajal ning 1927. a Eesti ajaloo aastail 1896—1905. Sekka 1923. a sügissemestril loenguid Inglise 18. ja 19. sajandi ajaloo Tallinna kolledžis ja 1925. a kevadsemestril 19. sajandi ajaloo Tondil kõrgematel sõjaväelistel kursustel. See loetelu pole ammendav.

Tarvel kuulus 1923. a lõpul Tartus peetud ajalooõpetajate I kongressi korraldavasse toimkonda ja oli üks kongressi juhatajaid. 1927. a Tallinnas peetud II kongressil valiti ta juba Ajaloo Õppekorralduse Toimkonna (algul Ajaloo Õpetamise Komisjoni) liikmeks (1927—39). Tema juhtimisel koostati Eesti algkoolidele esimene ajaloo õppekava ja ajutised ajaloo õppekavad keskkoolile (Tork 1929:409jj; ENSV RAKA f 2100, n 2, s 1197, l 108—109).

Üsna varakult — aga mitte kunagi peaasjalikult — oli Tarvel ka poliitiliselt angažeeritud. 1917. aastal kuulus ta veel Peterburis asutatud Eesti Vabariiklaste Liitu (vt sellest Graf 1982:96jj) ja oli Ajutise Maanõukogu volimehiks Virumaal ning sama aasta suvel Tallinnas peetud Eesti Rahvuskongressi liikmeks. Ta kuulus Eesti Sotsiaaldemokraatlikku Tööliste Parteisse (1925. aastast Eesti Sotsialistlik Tööliste Partei), olles 1921—1940 Tartu linnavolikogu liige (1930—38 volikogu esimehe asetäitja) ja 1922. a I Riigikogus. II Riigikogus (1923—24) kuulus ta mõnda aega hariduskomisjoni, oli õpetajate seminaride ja muinsuskaitse seaduse celnõu aruandjaks ning viimati nimetatud seaduseelnõu lõpliku redaktsiooni koostajaks.

Et PEÜS oli likvideerunud 1918. aastal (Tarvel kuulus küll PEÜS-i liikmete ühingu asutajate hulka ja oli 1938. aastast selle abiesimees), liitus Tarvel 1920. aastal Tartus loodud «Veljestoga», mille vilistlaskogu esimehiks ta oli 1925. aastast kuni seltsi likvideerimiseni 1940. a.

Peeter Tarveli loengute, ettekannete ja kohustuste hulk 1920. aastatel oli väga suur. Kust leidis ta aega oma

teaduslike huvide rahuldamiseks — uute erialaste raamatute lugemiseks ja iseseisvaks uurimistööks? Kodumaa ajaloo uurimise ülesanded toovad kaasa veel ühe muutuse. Hiljemalt 1925. a on Peeter Tarvel valinud uueks uurimisteemaks Tartu linna majanduselu 17. ja 18. sajandil. Järgneval paaril aastal töötas Tarvel innukalt nii Tartu Linna Arhiivis kui ka Riigi Keskarhiivis. Sel tööil oli kaks eesmärki. Tartu linnauurimise toimkonna liikmena (1923—1927) kuulus ta ühtaegu koguteose «Tartu» toimetusse. 1927. a trükist ilmunud raamatus on Tarveli sulest mahukad 17. ja 18. sajandi ajaloo käsitlused. Selle kõrval asus Tarvel koostama doktoriväitekirja teemal «Tartu linna ajalugu asehalduskorra ajal», mille lõpuleviimiseks ta korduvalt palus vähendada loengukoormust ülikoolis 6 tunnilt 4 tunnile nädalas (ENSV RAKA f 2100, n 2, s 1197, l 51, 57, 65, 68p).

Loengud ülikoolis, Tartu Rahvaülikoolis, kooliõpetajate suvekursustel jm ning palju tähelepanu ja aega nõudev seltskondlik tegevus neelasid aastaid. Kohustusi tuli üha juurde. Pärast prof. A. R. Cederbergi lahkumist Soome 1928. a saab Tarvelist Akadeemilise Ajaloo Seltsi esimees kuni seltsi likvideerimiseni (vt Kivimäe, Rosenberg 1985).

1930. a valiti Peeter Tarvel üldise ajaloo professori kohustetäitjaks ja 1936. a üldise ajaloo korraliseks professoriks; sisuliselt käsitati teda uusaja ajaloo professorina (ENSV RAKA f 2100, n 2, s 1197, l 102, 133). Professoritoolile oli Tarvel kõigiti soliidne ja sobiv kandidaat. Ta oli näidanud end võimeka ja nobeda sulega teadlasena, andeka õppejõuna ning oli juhtivalt tegev peaaegu kõigis tähtsamais ajalooteaduslikes üritustes. Puudu jäi vaid doktoriväitekirja, mida ta veel 1929. a sügistelvel ütleb lõpetamisel olevat (samas, l 110). Millises valmimisjärgus oli see töö, mis hävis koos ta raamatukoguga sõja ajal Tartus, ei ole siinkirjutajale teada. Jaan Roos on märkinud, et tules hukkus ulatuslik trükivalmis käsikiri «Imperialismi ajastu» ja suurem käsikiri kodumaa ajaloost «Ase-

Peeter Tarveli elu ja töö

haldamisaeg Tartus», viitamata siiski, et tegemist oli väitekirjaga (Roos 1989: 286—287).

1931. aasta oli Tartu Ülikooli ajaloolastele saagirikas. Ühel aastal kaitsesid doktoriväitekirju Hendrik Sepp, Juhan Vasar ja Hans Kruus. Peeter Tarvel nende hulka ei kuulunud. See polnud sisuliseks või formaalseks piiranguks. Professoritiitel hoopis suurendas niigi rohkeid seltskondlisi ameteid ja esindusfunktsioone. Nimetatule lisaks valiti ta 1930. a ülikooli nõukogusse ja 1931 teaduskonna esindajaks «Eesti ajaloo kapitali» komiteesse. Juba 1929. aastast oli ta «1905. a. Seltsi» asutajaid ja abiesimees (esimees a-st 1938) ning Prantsuse Teadusliku Instituudi juhatuse liige, aastail 1930—1940 «Eesti Entsüklopeedia» ja selle täiendusköite redaktsioonitoimkonna liige ning üldise ajaloo osakonna toimetaja, aastast 1932 «Elava Teaduse» toimetuse liige, Ülikooli esindajana Hariduse- ja Sotsiaalministeeriumi Koolivalitsuse juures asuva Rahvakultuuri ja Rahvahariduse Nõukogu esimees 1935—38, lisaks esindas 1931—38 sihtasutise «Eesti Rahva Muuseum» hoolekogus Tartu Ülikooli. Haridusministeeriumi esindajana oli ta a-st 1936 «Pallase» kuratooriumis ja ühtlasi selle abiesimees; Eesti Kultuurisõprade Koondivise asutajaid ja juhatuse liige (1931), Eesti Üliõpilasseltside Vilistlaskogude Liidu juhatuse ja nõukogu liige.

Ka oli ta aastail 1925—1931 filosoofiateaduskonna sekretär, täitis ajuti filosoofiateaduskonna dekaani kohuseid (septembrist 1936—1937. a lõpuni), oli üliõpilaskonna kuraatori abi 1939—1940. Prof. Harri Moorat tuli tema äraolekul asendada arheoloogia kabineti juhatajana. Enamik nimetatuid polnud pelgalt auametid või -kohused, vaid nõudsid pidevat ja intensiivset lisatööd (nt «Eesti Entsüklopeedia»), keskendumist ning väärtuslikku, tagasi-pöördumatut aega.

Häädele raamatutele lisaks vajas eesti ajaloolaste noor põlvkond sidemeid välismaa kolleegidega. Peeter Tarvel oli siingi esimeste hulgas. 1928. a augustis võttis ta Tartu Ülikooli esindajana osa Oslos toimunud VI rah-

vusvahelisest ajaloolaste kongressist. Samast aastast oli ta ühtlasi Ajalooliste Teaduste Rahvusvahelise Komitee eesti osakonna esimees. 1933. a osales ta koos Pärtel Halistega ajaloolaste kongressil Varssavis ja Krakovis ning samas ühtaegu peetud Ida-Euroopa ajalooseltside föderatsiooni kongressil. Varssavi kongressil pidas Peeter Tarvel ettekande Balti küsimusest XVII sajandil seoses Lääne-Euroopa konfessionaalsete ja teiste konfliktidega (vt Treiberg, Haliste 1933). Akadeemilise Ajaloo Seltsi esimehena oli Peeter Tarvel I Soome—Eesti ajaloolaste päeva korraldajaid Tartus 4.—5. juunil 1933 ja 30. maist 1. juunini 1936 Helsingis peetud teise kokkutuleku Eesti-poolne juhataja (Sorgsep 1933; Blumfeldt 1936).

1937. aastal täitus lõpuks Peeter Tarveli ammune unistus. Koos Gustav Suitsu, Ludvig Puusepa ja August Annistiga võttis ta juulis osa Pariisis toimunud Vaimse Koostöö II ülemaailmsest kongressist. Sorbonne'is, Guizot' loengusaalis (*Amphithéâtre Guizot*) toimunud Eesti—Prantsuse õhtul pidas ta loengu prantsuse mõjust eesti kultuuri arengule (kongressist vt Tarvel 1938b). Kongressi jätkuks oli meeldiv ringreis Lõuna-Prantsusmaal. Seegi osalemine polnud juhuslik. Tarvel oli juba varem Vaimse Koostöö Komisjoni Eesti Rahvuskomitee liige ja aitas korraldada 1936. aasta novembris Tartus peetud II Balti riikide Vaimse Koostöö kongressi, millel esines ettekandega.

1938. a suve lõpul reisis Tarvel Zürichisse, kus toimus VIII rahvusvaheline ajaloolaste kongress. Sellele järgnes ringsõit Šveitsis ja tagasireis läbi Saksamaa (vt Tarvel 1938a). Zürichis valiti Peeter Tarvel ka Ida-Euroopa ajalooteaduslike organisatsioonide föderatsiooni juhatuse liikmeks. Ta on teinud kaastööd selle organisatsiooni bülletäänile. Kõrge teadusliku taseme ja võõrkeelte valdamisega olid Eesti ajaloolased sillutamas teed rahvusvahelisele areenile.

Ja ometi jätkus Tarvelil aega sõnastada keerukaid, üldajaloolise ja sotsiaalpoliitilise küsimuseasetusega

artikleid, ülevaateid, järelsõnu ja raamatuid. Uute põlvkondade pealetulekuga pidi kasvama loengukursuste nõudlikkus. 1930. aastate teisel poolel koonduvad ta loengud uusaja probleemistikku — Inglise ajalugu tööstusliku revolutsiooni ajastul, 19. sajandi poliitilised ja sotsiaalsed ideed, Esimese maailmasõja eellugu. Toonane üliõpilane Evald Uustalu meenutab, et «Tarvel oli hiilgav loengupidaja, mis oli seda imetlusväärsem, et ta nähtavasti mingist kroonilisest ninahaigusest tingituna kõneles ühetoonilise nasaalse häälega. Sellest hoolimata jätsid tema loengud võimsa mulje. Millest see tulenes on raskelt analüseeritav, kuid tõenäoliselt seletub see prantsuskeelse sõnaga «esprit». Seda vaimukust oli Tarvelil kahtlemata ebatavalisel määral. Aga muidugi käsitlesid tema loengud ka huvitavaid ajajärke, milleks olid Inglise suurvõimuks kujunemine, siis tööstuslik revolutsioon ja seejärel Inglise sisepoliitiline kriis XVIII sajandil koos Põhja-Ameerika vabadussõjaga. Viimane professor Tarveli loengutesari, mida minul veel võimalus oli kuulata, käsitles «Esimese maailmasõja eellugu» (1982:94). Muidugi oli ka neid, kellele Tarveli loengud, eriti Prantsuse revolutsioonist, kas maailmavaatelistel või muudel põhjustel olid vastuvõtmatud. Oskar Rütli järgi öelnud üliõpilasedki: «Ah, Tarvel või midagi! Ta loeb alati Prantsuse revolutsiooni ajalugu. Muuks tal aega ei ole. Sellega ta alustab aasta algul oma loenguid ja sellega ta lõpetab...» (1964:305). Kindel osa selliste arvamuste levikul oli Tarveli pahempoolsusel.

Mitmekülgse ja sügavalt haritud ajaloolasena ning haridustegelasena kuulus Peeter Tarvelile noil sõjaeelsetel aastail kindel koht Eesti kultuuripildis ja akadeemilises seltskonnas. See aeg kujunes Tarveli vaimseks apogeeks.

Jõudis 1940. aasta. Bolševistliku revolutsiooni eest Peterburist pagenud Prantsuse revolutsiooni ajaloo sügavtundja pidi selgelt mõistma, et 1940. a suvel Eestis toimunu põlnud ei revolutsioon ega töörahva võimuletulek,

vaid ühe suurriigi relvadele tuginev riigipööre ja okupatsioon. Väliselt ei tohtinuks pahempoolse hoiaku ja meelusega professorile 1940. aasta aga olulist tagasilööki tähendada. Tõepoolest, ta nimetati 1940. a detsembrist üldise (uue) ajaloo kateedri juhatajaks — professoriks — ja 19. jaanuarist 1941 ka ajaloo-keeleteaduskonna dekaaniks. Juba varem (juunis 1940) sai Tarvelist Tartu Riikliku Ülikooli juures asuva Pedagoogilise Instituudi direktor. See oli haridusministeeriumi asutusena ülikooli juures töötava didaktilis-metoodilise seminari nimi juba 1940. a aprillist (Tarvel 1940b).

Marksismi ja marksistliku ajalookäsitluse parima tundjana Eestis pidi Tarvel olema aastail 1940/1941 otsitud autor. Sügisest 1940 pidas ta nt loenguid ka Tartu kultuurimajas. Tolle aja publikatsioonidest paistavad silma tema artiklid Friedrich Engelsist, eriti 1941. a «Ajaloo Ajakirjas» avaldatud pikk käsitlus «Friedrich Engels ajaloolasena» — tänini ainulaadne kirjutis eesti ajaloo-teaduses (Tarvel 1941a; vt ka Tarvel 1940c). Need tööd polnud mitte lipitsevad silmategemised uuele võimule, vaid põhinesid Marxi ja Engelsi tööde põhjalikul tundmisel originaalkeeles. Hoopis iseküsimus on, kui palju Tarveli marksismialaseid teadmisi vajati. Juba 1940. a sügisest ujutati Eesti perioodika üle ametlike tõlkeartiklitega vene keelest. Ülikooli avaaktuse kõnes 30. septembril 1940 rõhutas Hans Kruus korduvalt marksismi-leninismi omandamise esmajärgulist tähtsust õppe- ja kasvatus-töös. Tollastest publikatsioonidest tekitab tänapäeval võõristust Tarveli artikkel «Martin Luther, rõhujate käsik» (1940a), mis teenib ateistliku propaganda huve, ilmunud ajalehe «Tartu Kommunist» erileheküljel «Usk on oopium rahvale», kuid siin võib tunda juba ka kõrvalise ümber-tegija kätt.

Mitu mainekat eesti ajaloolast olid 1940. a juunipöörde järel aktiivselt tegevad. Hans Kruusist sai Vares valitsuse liige ja TRÜ rektor; Peeter Tarveli käes oli poliitiliselt ja ideoloogiliselt tähtsa teaduskonna juhti-

mine, pedagoogide koolitamise suunamine ning uue aja ajaloo õpetamine. Nende kahe mehe suhted üldse ja eriti aastail 1940/41 ja 1944/45 pakuvad tõsist huvi. Tundub, et nende vahekord 1940/41 polnud kuigi südamlilik. Hans Kruus suundus 1941. a juuli algul tagalasse, Peeter Tarvel jäi koos perega Tartu.

Sõda tabas Peeter Tarvelit parimas loomeeas, 47. eluaastal. Sõja algul talle osaks saanud löök oli raske. 1941. a juulis, mil rinne seisis Emajõel paigal, tegi kahjutuli Tartus laastamistööd. 12. juulil süttis süütepommist ka maja Päeva tänaval, kus Tarvelid elasid. 27. detsembril 1941 kirjutas ta sellest õele: «Saime suuri vaevu päästa riidekraami ja pesu, mis oli varem maa sisse maetud või pampudeks seotud ja veidi ka mööblit, kuna kõik muu hukkus tules, muuseas ka kogu mu raamatukogu, umbes 5000 köidet, nende hulgas terve rida väärtuslikke ja ainulaadseid asju. Raamatukogu oli küll kinnitatud 7000 krooni, s. t. umbes $\frac{1}{4}$ tegeliku väärtuse eest; et ta aga hukkus sõja tõttu, siis ei saanud me kindlustussummat kätte» (Peeter Tarvel Madlena Tarvelile 27. XII 1941; vt ka Roos 1989: 285—287). Lisaks kodule oli sõjatuli seega hävitanud ajaloolase jaoks nii tähtsa eluosise — raamatukogu (vt sellest: Suuremat... 1935). Head inimesed töid Raadi väljadelt paar kõrbenud tiitellehte tuntud professori sissekirjutusega. Tema lähimaid sõpru, ajaloolane Julius Madisson säilitas hoolikalt Tarveli signatuuriga Karl Mannheimi teost «Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus» (Leiden, 1935), mis säilis tänu sellele, et oli kolleegile välja laenutatud.

Küüditamiste hirmust ja sõjaõudustest veel toibumata eesti rahvast ootasid uued katsumused. Vahetunud võimeestel polnud põhjust veendunud sotsiaaldemokraati ja marksismi asjatundjasse professorisse hästi suhtuda. Inno Aareti meenutuste järgi leidnud 29. juulil 1941. a ülikooli kantseleis aset konflikt Julius Margi ja Peeter Tarveli vahel. Mark rünnanud Tarvelit teravalt, nimetanud irooniliselt punaseks professoriks jne. Tarvel vastas leebelt,

et «eks me kõik töötanud nõukogude ajal». (TÜ KHO, 1984/12, l 12a.) 2. augustil 1941 vabastati ta Pedagoogilise Instituudi direktori kohustest ning 29. augustil arvati ajutise rektori poolt alates 1. septembrist koos mitme teise õppejõuga välja ka Tartu Ülikooli koosseisust «kuni korralduseni keskvõimult hariduslikul alal» (ENSV RAKA f 2100, n 2, s 1197, l 223). 29. augustil 1941 Tarvel vangistati ja saadeti Tartu Kastani tänava koonduslaagrisse. Süüdistus: «Tartu ülikooli ajaloo professor. Aktiivne kom. propagandist. Töötanud kogu energiaga rahvussotsialismile vastu. Parteitu kommunist.» Julgeolekupolitsei otsus 26. septembrist 1941 on napp: «3 k. KZ» (ENSV ORKA f R-64, n 1, s 89, l 107p—108; vt ka Kõrgvee 1945). Ohkkond Tartus pidi olema jätkuvalt ärev. Ka Tarveli vastu tõstetud süüdistus oli raske. Kahtlemata mängisid oma osa insinuatsioonid.

Millal täpselt Tarvel vabanes, pole teada, oletatavasti novembri keskpaiku 1941. Tsiteeritud kirjas öele mainib ta järgmist: «Lisaks sellele tuli mul umbes kaks ja pool kuud kodust eemal viibida, mille tõttu mu tervis mõnevõrra kannatas. /— — —/ Nüüd on need sekeldused küll õnneks möödud, kuid selle eest jälle uued raskused esile kerkinud. Eriti on praegu raske mõnd sobivat teenistust leida, sest sõja tõttu pole elu saanud veel õiget hoogu sisse» (Peeter Tarvel Madlena Tarvelile 27. XII 1941). See oli pelk lootus, õiget tööd Tarvel neil aastail ei leidnudki. Ootamatult tekkinud vaba aega kasutas ta enesetäiendamiseks. «Olen seda muuseas kulutanud hispaania keele õppimiseks ja loen praegu juba Don Quijote't algkeeles. Millegagi peab ju inimene ometi vabal ajal tegelema» (samal). Kõrvuti hispaania keelega õppinud ta innukalt ka portugali keelt ja tõlkinud suure huviga Goethet (Enn Tarvel: isiklik teade). «Tartu Eesti Kirjastuse» paberitest selgub, et Tarvelil oli kirjastusega leping Goethe romaani «Wilhelm Meisters Wanderjahre» tõlkimiseks eesti keelde (tähtajaga 1. X 1944); 3. mail 1944 oli käsikirjast esitatud $\frac{1}{3}$. Veelgi tõsisem töö oli

Goethe autobiograafilise teose «Dichtung und Wahrheit» tõlkimine eesti keelde; selle, u 50-poognalise käsikirja oli Peeter Tarvel kirjastusele lõplikult üle andnud 20. detsembril 1943 ning $\frac{1}{6}$ käsikirjast on 1944. a juba laotud (KM KO F 248, m 8 : 1, l 8p, 14p; m 7 : 10, l 1). Tõlkehonorarid võimaldasid sõja-aastail vaevu elatist.

Muidugi oleks Peeter Tarvel leidnud võimaluse oma perega emigreerida. Tartu langemise eelõhtul 1944. aasta augustis läinud ta jala Metsikule kodutallu, kus vend tal soovitanud Läände minna, kuid ta vaikinud. Siis tulnud septembri lõpul või oktoobri algul Nigol Andresen talle järele; Peeter Tarvel justkui elavnenud ja sõitnud koos viimasega kohe Tallinna (Enn Tarvel: isiklik teade).

4. oktoobril võttis Peeter Tarvel end taas arvele Tartu Ülikooli kaadriosakonnas. 17. oktoobril määras rektor ta Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo-keeleteaduskonna dekaani kohustetäitjaks (alates juba 1. oktoobrist) ning ta ennistati ka üldajaloo kateedri juhatajaks. Karl Taevi meenutuste järgi olnud 1944. a sügisel, pärast Hans Kruusi nimetamist välisministriks, Tartus arutusel kaks rektori kandidaati — Peeter Tarvel ja Alfred Koort. Hans Kruus pidanud Tarvelit siiski iseloomult sobimatuks ja soovitanud Alfred Koorti (TÜ Rmtk KHO 1984/12, lk 8/).

Ülikooli taaskrakendamine ei olnud kerge. Oppejõude oli algul napilt, üldajaloo kateedris lisaks Tarvelile veel dotsent Julius Madisson (TÜ arhiiv n 5, s 6, l 5; vt Moosberg 1979). 1945. a kevadsemestril hakkas õppetöö hoogu sisse saama. Ülikooli juures asutati lektorium populaarteaduslike loengute pidamiseks ja Peeter Tarvel oli seal nõus lugema neljaloengulise seeria Prantsuse revolutsiooni kohta, samuti teemadel «Pariisi Kommuun töölisvalitsusena», «Friedrich Engelsi osa töölisliikumises» ja «Friedrich Engels ajaloolasena» (Moosberg 1979 : 137). Põhikursusena luges Tarvel uusaja ajalugu ning sõltuvate ja koloniaalmaade ajalugu (TÜ arhiiv n 5, s 3, l 61). Suuri probleeme oli õppekirjandusega, seda tuli hakata kiirkorras tõlkima vene keelest.

Taas võis mõelda uutele publikatsioonidele. Vastuseks ülikooli ringkirjale 15. detsembrist 1944 teatas Tarvel, et tal on trükivalmis mitu käsikirja: Goethe teose «Luule ja tõde» osaliselt laotud tõlge ja «Wilhelm Meisteri rännuaastate» tõlge, mis 20 trükipoogna ulatuses valmiks lõplikult 1945. a detsembris (TÜ arhiiv n 5, s 4, l 15—16). Samas märgib ta, et pooleli on uurimus «Tartu linna kasvamine aastail 1840—1940 ja muutused ta kodanikkonnas», milleks olevat kogutud ulatuslik arhiiviaines, see osaliselt juba läbi töötatud ning et töö ligikaudne maht on 15 trükipoognat (samas).

Nende teadete najal tajume Peeter Tarveli jäägitut pühendumist oma tööle kõigi saatuselööride kiuste. Uus algus osutus paraku lühiajaliseks. Vaevalt võis Tarvel midagi halba oodata, oli ta ju kannatanud Saksa ajal ja olnud alati põhimõtteline natsionaalsotsialismi ning fašismi vastane. Paraku ei sobi see loogika järgnenud sündmustega.

1945. a mais sagesid Eestis ülikooli õppejõudude, üliõpilaste jt humanitaarharitlaste vangistamised. Paljud neist kuulusid «Veljestosse» (vt Orav 1988:55—56). 14./15. mai ööl vangistati ka Peeter Tarvel (TÜ Rmtk KHO f 90, s 31, l 56). 18. mail dateeritud ülikooli ametlikus teatises on märgitud, et Peeter Tarvel on töölt eemaldatud 15. maist 1945 (ENSV RAKA f 2100, n 2, s 1197, l 232).

Julius Madissoni suuliste mälestuste põhjal kahtlustatud (ilmselt ka süüdistatud) Tarvelit liiga innukates ülikooli ja teaduskonna reformimise plaanides. See liitub tõsiasjaga, et Peeter Tarvel oli 1944. a üks TRÜ rektori kandidaate. Ülikoolis liikuva pajatuse järgi ta olnud nõus seda ametit isegi vastu võtma, kuid esitanud hulga (15?) nõudmisi, mida tuleb sel juhul ülikoolis muuta. Hakatud siis neid nõudmisi uurima ja leitud olevat sisult sotsialistlikud — see raske süüdistus viinudki ta Siberisse.

Veel olla Harald Haberman kõnelnud, nagu solvanuks Tarvel loengutes Leninit, nimetades Lenini ainsaks

teaduslikuks tööks «Kapitalismi arenemist Venemaal». See põhjustanud arreteerimise (Ain Kaalep: isiklik teade Mart Oravale; vt ka TÜ Rmtk KHO f 77, s 39, l 92p). Peeter Tarveli poolt Paul Aristele vanglas kõneldu järgi pärinenud ta põhiline süüdistusmaterjal tolleaegselt Lääne-Euroopa rahvaste filoloogiate kateedri vanemõpetajalt Elvine Keskküla-Eritsalt (Paul Ariste Mart Oravale 8. VIII 1989). Osutatud on ka ühe Peeter Tarveli kauase tuttava ja kolleegi «seletuskirjale» (Voldemar Vaga Mart Oravale 11. VIII 1989). Richard Kleis asus ajaloo-keeleteaduskonna dekaani kohuseid täitma 18. maist.

Mööname, et nimetatud pole ainuvõimalikud versioonid. Pärast vintsutusi Läände lastud Tartu Ülikooli prantslasest romaani keelte õppejõu Léon Vaganay intervjuus ajalehele «Stockholms-Tidningen Eestlastele» 19. jaanuaril 1949 on kirjeldatud Peeter Tarveli süüdistamist ja vangistamist seoses «Veljesto» vastu suunatud aktsiooniga (Mägiste 1975 : 26; intervjuu jäi siinkirjutajale kättesaamatuks). «Veljestosse» koondunud n-õ kolmandat teed otsinud ehk anglofiilseid haritlasi jälitati juba Saksa ajal. «Veljesto» Eestisse jäänud liikmete omavaheline suhtlemine ja võimalikud kinnised kooskäimised (nt 1945. a veebruaris) võisid kasvõi seoses nn Ajaloomuuseumi «süüasjaga» põhjustada repressioone.

Eeluurimise all viibis Peeter Tarvel aastail 1945—1946. Eestist saadeti ta ära alles 1946. a detsembris. Tollest ajast pärineb ka Erinõupidamise määrus (dateeritud 6. detsembriga 1946) VNFSV kriminaalkoodeksi § 7 ja § 35 alusel, millega talle määrati 5 aastat vabadusekaotust kodanikuõiguste kaotuseta ja elukoha kitsenduseta. 1947—1950 oli Peeter Tarvel Komi ANSV-s Vorkuta vangilaagris.

1949. a märtsis küüditati Siberisse ka Peeter Tarveli abikaasa Adele ja noorem tütar Eetel. Pärast koonduslaagrist vabanemist 1950. a mais siirdus Tarvel pere juurde Siberisse, Omski oblasti Tšerlaki rajooni Tšerlaki asundusse. Taas algasid töökohaotsingud. Ta soovinuks

võõrkeelte (ladina, saksa või prantsuse keele) õpetaja kohta või anda eratunde. Tartust nõutatud dokumendid hariduse kohta saabusid aga hilinemisega ja 1950/1951. õppeaastaks kohta enam ei õnnestunud saada. 6. septembril 1951 suri Tšerlakis abikaasa Adele. Alles 1952. a augustis sai Peeter Tarvel Tšerlaki õhtukeskkooli VIII ja IX klassis saksa keele tunde ja andis ka eratunde. Ehkki 5-aastane karistus oli kantud, ei olnud veel vabanemislootust. Ta kirjutab: «Minu paragrahvid kuuluvad ilmselt amnesteerimisele, nii et selles suhtes pole vähimatki kahtlust, kuid amnesteerimise küsimused otsustatakse nähtavasti mitte lihtsalt *en bloc*, vaid ikkagi individuaalses korras, iga vastava isiku kohta eraldi. See võtab aga palju aega ja otsus ei tarvitse igakord jaatav olla. Mai kuus oli siingi selle küsimuse ümber palju juttu, nüüd on aga kõik jälle vaiksemaks jäänud. Elame — näeme!» (Peeter Tarveli kirjad ... 1989: 1391).

Suurivaevu õnnestus Peeter Tarvelil koos tütreaga 1953. a augustis asuda Omski, kus ta sügisest sai raudteetranspordi ehitustehnikumis täiskoormusega saksa keele õpetaja koha. See oli veelkordne algus, mis jäi eelmistest lühemaks. Peeter Tarvel haigestus samal sügisel ja suri pärast operatsiooni 19. oktoobril 1953. aastal Omskis kõhukelmepõletikku. Ta maeti 20. oktoobril ja hauale asetati valge värvitud rist Peeter Tarveli nime, sünni- ja surma-aastaga. Tütar Eetel naasis Eestisse alles 1956. a veebruaris; Peeter Tarvel on aga tänini rehabiliteerimata.

(Jäab pooleli)

Kirjandus

- Audova, Aleksander 1928. Tartu Rahvaülikool 1919—1927. — Rahvaülikool, nr 3, lk 103—117
 «Bergmanni abiraha» aruanne. 1916/1917. — Cliõpilaste Leht, nr 7/8, lk 236—239

Peeter Tarveli elu ja töö

Blumfeldt, Evald 1936. Teised Eesti—Soome ajaloolaste päevad. — Ajalooline Ajakiri, nr 2, lk 90—94

Grafi, Mati 1982. Poliitilised parteid Eestis 1917—1920. Tallinn, Eesti Raamat

Grönberg, Artur 1985. Eesti Üliõpilaste Seltsi ajalugu II: Iseseisvuse eelvoitluses (1906—1917). Omariikluse saavutustes (1918—1940). Montreal, Eesti Üliõpilaste Seltsi Vanematekogu Kirjastus

Gustav-Adolfi Gümnaasiumi Spordiring 1913—1938, 1938. Toim. J. Green ja K. Tammiste. Tallinn, Gustav-Adolfi Gümnaasiumi Vilistlaskogu kirjastus

Gustav-Adolfi Gümnaasiumi Vilistlaskogu liikmete nimestik (kuni 1. VII 1934. a.). 1934. Tallinn

Eesti avalikud tegelased. 1932. Toim. Richard Kleis. Tartu, Eesti Kirjanduse Selts

Jensen, Jaan 1931. Tallinna Linna Poeglaste Humanitaargümnaasium 1631—1931. Tallinn, Tallinna Linna Poeglaste Humanitaargümnaasiumi väljaanne

Kivimäe, Jüri, Tiit Rosenberg 1985. Akadeemilise Ajaloo Seltsi tegevusest. — Tartu ülikooli ajaloo küsimusi XVI. Tartu, Tartu Riiklik Ülikool, lk 122—133

Kivimäe, Sirje, Jüri Kivimäe 1987. Estnische Geschichtsforschung an der Universität Tartu 1920—1940: Ziele und Ergebnisse. — Die Universitäten Dorpat/Tartu, Riga und Wilna/Vilnius 1579—1979: Beiträge zu ihrer Geschichte und ihrer Wirkung im Grenzbereich zwischen West und Ost. (Quellen und Studien zur baltischen Geschichte 9.) Hrsg von Gert von Pistohlkors, Toivo U. Raun, Paul Kaegbein. Köln-Wien, Böhlau Verlag, S 277—292

Kleis, Richard 1980. Mälestuskilde endises Nikolai gümnaasiumis õppimise ajast (1907—1915). Tartu. (Käikiri ETA Teaduslikus Raamatukogus.)

Kruus, Hans 1979. Ajaratta uutes ringides: Mälestusi 1907—1917. Toim. Karl Siilivask. Tallinn, Eesti Raamat

Kõrgvee, Eduard 1945. Tartu koonduslaager: Mälestusi aastast 1941—1944. — Looming, nr 2, lk 187—200

Moosberg, Hilda 1979. TRÜ ajaloo-osakonna nõukogulikud kujunemine 1944—1946: Mälestuskilde ja mõtisklusi. — Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi VII. Tartu, Tartu Riiklik Ülikool, lk 134—151

Mägiste, Julius 1975. EYS «Veljesto» viiskymmend viis aastat. — EÜS Veljesto 1920—1975: Koguteos 55-nda aastapäeva tähistamiseks. (EÜS Veljesto väljaanne V.) Lund, lk 9—33

Orav, Mart 1988. «Mina suren vee peal...»: Heiti Talviku biograafiat aastast 1940—1947. — Vikerkaar, nr 7, lk 45—57

Peeter Tarveli kirjad Siberist. — Looming, nr 10, 1989, lk 1378—1398

Pullat, Raimo 1981. Peterburi eestlased: Ajaloolis-demograafiline käsitus XVIII sajandi algusest kuni 1917. aastani. Tallinn, Eesti Raamat

R. S. 1932. «Lindanisa» — Nikolai gümnaasiumi põrandaalune ring eesti keele ja meele kaitseks. — Kaitse Kodu, nr 4, lk 114—116

Roos, Jaan 1989. Ülikooli õppejõudude kultuurivarad sõjatules ///. — Akadeemia, nr 2, lk 280—292

Rütli, Oskar 1964. Mälestusi ühe eesti sugupõlve tööst ja võitlusest (1871—1949). Redig. ja toim. Jüri Remmelgas. New York, Korp! Sakala U. S. A. Koondise Kirjastus

Saha, Hillar 1978. Keiser Nikolai I Gümnaasiumis aastail 1909—1917: Mälestusi. Tallinn. (Käsikiri ETA Teaduslikus Raamatukogus.)

Semper, Johannes 1978. Mälestused. Tallinn, Eesti Raamat

Sorgsep, Marta 1933. I Soome-Eesti ajaloolaste päev. — Ajalooline Ajakiri, nr 3, lk 165—168

Suuremat ajalooramatute kogu külastamas. 1935. — Uus Eesti, nr 19, 6. X, lk 9

Tallinna I. Keskkool 1631—1981: NSV Liidu vanima keskkooli minevik ja tänapäev. 1981. Koost. Endel Laul. Tallinn, Valgus

Tarvel, Peeter 1937. Mälestusvisandeid elust Rakveres 1917. ja 1918. aastal. — Rakvere gümnaasium ja keskkool 1912—1937. Tartu, Eesti Kirjanduse Selts, lk 147—154

Tarvel, Peeter 1938a. Ajalooliste teaduste VIII rahvusvaheline kongress. — Ajalooline Ajakiri, nr 4, lk 161—170

Tarvel, Peeter 1938b. Vaimse koostöö ülesanded nüüdisajal. — Looming, nr 5, lk 3—11

Tarvel, Peeter 1940a. Martin Luther, rõhujate käsik. — Tartu Kommunist, nr 31, 2. XI, lk 5

Tarvel, Peeter 1940b. Pedagoogiline Instituut. — Tartu Kommunist, nr 38, 12. XI, lk 4

Tarvel, Peeter 1940c. Friedrich Engelsi maailmavaate kujunemine: Engelsi 120. sünnipäeva puhul. — Looming, nr 9, lk 968—984

Tarvel, Peeter 1941a. Friedrich Engels ajaloolasena. — Ajaloo Ajakiri, nr 1, lk 10—16; nr 2, lk 69—81; nr 3, lk 117—130

Tarvel, Peeter 1941b. Mälestuskilde Viktor Kingissepa üliõpilasaastaist. — Rahva Hääl, nr 102, 4. V, lk 4

Tork, Juhan 1929. Tartu seminar Eesti iseseisvuse päevil. — Tartu Opetajate Seminar 1828—1928. Tartu, (Tartu Opetajate Seminari Vilistlaskogu väljaanne), lk 371—498

Treiberg (Tarvel), Peeter 1916/1917. Üliõpilaskonna ja ühiskonna vahekord. — Üliõpilaste Leht, nr 7/8, lk 179—194

Treiberg (Tarvel), Peeter 1925. Prantsuse revolutsiooni historiograafia ülevaade. — Ajalooline Ajakiri, nr 1, lk 24—36; nr 3, lk 106—116; nr 4, lk 148—160

Treiberg (Tarvel), Peeter 1931. Jooni N. I. Karejevi elust ja ajalooteaduslikust tegevusest. — Ajalooline Ajakiri, nr 4, lk 213—226

Treiberg (Tarvel), Peeter, Pärtel Haliste 1933. Ajalooliste teaduste VII rahvusvaheline kongress. — Ajalooline Ajakiri, nr 4, lk 219—234

Treiberg (Tarvel), Peeter 1934. Mälestusvisandeid «Üliõpilastelehe» algusaegadest. — Üliõpilasteleht, nr 1, lk 8—10

Uustalu, Evald 1982. Tagurpidi sõudes: Mälestusi ajavahe-
mikult 1913—1943. Stockholm, Teataja

Vahtra, Jaan 1936. Minu noorusmaalt III: Autobiograafilisi pilte ja jutustusi aastail 1909—1918. Tartu, Noor-Eesti Kirjastus

Кареев, Николай 1982. Возвращение в университет. — Ленинградский университет в воспоминаниях современников. Т II: 1895—1917. Ленинград, Издательство Ленинградского университета

Юхнёва, Наталья 1984. Этнический состав и этносоциальная структура населения Петербурга. Вторая половина XIX — начало XX века: Статистический анализ. Под ред. К. Чистова. Ленинград, Издательство «Наука», Ленинградское отделение

...

REFORMAATOR, KELLEL OLI RAUDA VERES

Pidukõne Jaan Tõnissoni auks

Konstantin Päts

Saksa luuletaja ütles, et jumal, kes on loonud raua, ei salli orja. Seepärast andis ta inimesele mõõga, oda, kilbi, andis julguse, et ta võiks võidelda oma vabaduse eest viimase veretilgani. Sellel jumalal, kes orja ei salli, pidi olema hea meel Eesti rahvast, kes võitles orjusest vabanemiseks ja selle jumala kingitus oli, et ta saatis meie rahvale mehe, kes juhiks rahvast vabaks võitlemise ja enese sirguajamise töös.

Meie rahvas ärkas lauluhelinate saatel. Laulikud laulsid rahvale ilusast ärkamise kevadest. See oli tõepoolest ilus kevade. Kuid kevadel on tarvis saata välja külvajaid isamaa töö põldudele. Vanu kogenud külvajaid meil ei olnud ja nii pidid noored ette astuma, ja võtma oma õlgadele rasked rahvajahi kohustused. Need oleksid olnud hulkadelegi rasked, seda raskemad olid nad aga üksikule.

Nendest külvajatest sammub esirinnas meie tänane juubilar.

See aeg, mil meie juubilar Jaan Tõnisson hakkas tegutsema, on nii tähtis, nii kaugele ulatava mõjuga, et niisugust suurt ajajärku Eesti rahvas ei näe enam kunagi. Rahvas tuli luua ümber, tuli kasvatada ümber. Kõike, mida meil polnud, tuli luua.

Niisuguseid ajajärke on olnud ka teistel rahvastel. Niisuguste ajajärkude suuremat tegelast on igal pool rahvas austanud aunimega «Suur». Ka meie rahvas oskab austada oma suuremat tegelast.

Reformaatorid on olnud kõik suured isikud. Asutada tähendab ka vana ja kõlbmatut eest ära koristada, rämps üle parda heita. Selle asemel aga tulevad luua uued aated.

Kui Jaan Tõnisson algab oma tegevust, siis Eesti rahval polnud veel oma keelt, oma kirjandust, ega muud vaimlist vundamenti. Häbeneti rääkida oma keelt isegi oma kodudes. Niisuguses lootusetus olukorras tuli tõesti hakata peale selle vihaga, mida Saksa luuletaja nimetab rauaks. Siin pidi raudse käega puistama ja lõhkuma ja selle asemele looma uut.

Kõik, mis on kaunis, on ka raske, nii ütleb üks muistne Greeka luuletaja. See ajajärk oli raske, kuid ka kaunis. Siis tuli virgutada rahvast kindlasihilisele tööle, luua aateid. Ning sellel alal juubilar on teinud töö, mis jääb kestma igaveseks.

Juubilar on Eesti rahva elus olnud tegutsemas igal alal. Ta on tunginud igale poole, kus on käimas ülesehitav töö. Meie hädavajalik ja kiire rahvatöö ei lasknud meestel spetsialiseeruda kitsamale alale. Ainult inimesed, kellele loodus annud nii suure tagavara tööjõudu, võis püsida kõige tublimana kõikide algatuste eesotsas.

Meie tunneme seda ajajärku. Tuli lüüa kibedaid haavu. Ükski suur mees pole teinud suurt tööd, kui tal pole olnud rauda veres. Seda rauda oli ka siin vaja.

Selle suure töö järele ei saa soovida muud, kui et nüüd, kui juubilar oma elusügisesse astub, tema päevad

oleksid päiksepaistelised, ja et ta õnnetundega võiks tagasi vaadata, mis tema loodud rahvast on saanud.

Avalikkude tegelaste töö ei saa kunagi õiglase tänu osaliseks. Kuid avalikud tegelased ei lähegi tänu järele välja. Neid sunnib rasketele, kuid suurtele tegudele ainult see suur sisemine soojus, seesama suur tuli, mis sunnib loomisele iga suurt kirjanikku, kunstnikku ja kauni loojat. Nad võivad tunda rõõmu ainult oma tööst.

Üks suur Saksa luuletaja laseb oma meisterteose tegelasel dr. Faustil käia läbi kõik maailma õnned, laseb tal maitsta kõik, mida siin ilmas õnneks peetakse, kuid ikkagi otsija ei leia ühtki rõõmu, mis oleks püsiv, mis kestaks igavesti. See kestab, kui ta leiab maanurga, kus inimesed elavad õnnes ja rõõmus teineteise kõrval. See silmapilk oli otsijale kõige suurem ja ainult selles nägi ta kestvut õnne. Ja selle õnnega ta võis surra.

See on ainus õnn juubilaril tagasi vaadata oma töö viljale. Ta on suutnud uueks luua kogu rahva, on suutnud anda rahvale seda, mis kõige kõrgem — viinud rahva vabadusele. Arvan, et kõik minuga koos tunnistavad, et seesugune hinnang on juubilari poolt täiesti ära teenitud.

KONSTANTIN PÄTS 60-AASTANE

Jaan Tõnisson

Riigivanema k. t. Konstantin P ä t s pühitseb 23. veebr. oma sünnipäeva erakordsetes oludes.

Elulised tähtpäevad, nagu 60-aastane sünnipäev vanamehe ikka astumisel peaksid õieti olema teesambaks, kus sa hetkeks peatades võiksid tagasi vaadata käidud teele ja edasi silmata tuleviku võimalustele, et endale aru anda oma senistest püüetest ja tulevastest sihtidest. Teised aga kasutavad juhust, et hinnata sinu olemist ja tegutsemist eriti üldsuse seisukohalt.

K. Pätsi 60. sünnipäeva kasutatakse aga nüüd riigivanema valimiste puhul näiliselt ära meeoleu loomiseks tema kandidatuuri huvides. Loomulikult ei saa sarnasel korral juttu olla ajaloolise vaatluse objektiivsusest, vaid esile nihkub just subjektiivne hinnang otstarbe juhtimisel.

Ei ole siis nüüd kerge avalikult sõna võtta K. Pätsi isiku- ja töö valgustamiseks. Mis sa ka ütled, ikka sele-tatakse su sõnu teatava sihilikkuse seisukohalt.

Seda raskem oleks nende ridade kirjutajal sel puhul K. Pätsi ja ta tegevuse ligemaks hindamiseks, sest meil on aastakümnete jooksul tulnud enamasti ikka vastuolus seista K. Pätsiga ja tema püüetega.

Et neist vastuoludest õieti aru saada, tuleks selgitada palju asjaolusid, lähtekohti ja ideelisi põhivaateid, mis aga praegu võimata.

Kuna aga käesoleval puhul ajaleht ei tohi vaikida, siis olgu lühidalt rõhutatud, et K. Pätsi 60-aastane sünnipäev tema elu kõrge konjunktuuri oludes on tema isiklikele sõpradele ja lähemaile kaastöölisile annud võimaluse tõsta tema osa eriti Eesti iseseisvuse võitluseloos heledasse valgusesse.

K. Pätsil on olnud võimalik suure Vene revolutsiooni keerises eriti meie rahvuslike väeosade organiseerimisest juhtivalt osa võtta. Maanõukogu rühmituste kokuleppel Maavalitsuse etteotsa seatud, tohtis K. Päts ühes Päästekomitee liikmetega, Jüri Vilmsiga ja Konstantin Konikuga ning teiste juhtivate meestega Eesti iseseisvuse väljakuulutamisel ja Saksa okupatsiooni-võimude vastu võitlemisel tegutseda esirinnas. Vabadussõja lahtipuhkemisel Ajutise Valitsuse eesotsas seistes, avanes temal võimalus ilmutada vajalikku tahet ja võimist rahvajõudude organiseerimisel otsustavaks võitluseks.

Kuidas K. Päts on osanud ja suutnud ära kasutada neid ajaloolikke eeldusi, kui ka hilisemaid võimalusi mitme vabariigi valitsuse juhtimisel ja eriti ühelt poolt surutõustuse ja panganduse, teiselt poolt Eesti põllumeeste kihihuvi politika arendamisel, sellest siin ligemalt kõnelema hakata oleks võimata. Niipalju võib aga tähendada, et K. Päts ei ole kogu oma poliitilises tegevuses välja paistnud mitte nii väga ideeliste algatuste ja põhimõtteleliste püüete ehk organisatoorse haaravuse, kui just olupoliitiliste konjunktuuride ärakasutamise ja taktikaliste kombinatsioonide poolest.

See ühes egotsentrilise eluvaatega on temale võimaldanud ikka ära oodata vastavat silmapilku tegutsemiseks ja tegelikkude olukordade ärakasutamiseks. Kus aga oleks vaja olnud aktiivselt sündmustele vahele astuda, et ajalooliku arengu käiku kaugemate sihtide nimel mõjustada,

Konstantin Päts 60-aastane

seal on elutark realpolitiker katsunud ikka mööda pääseda nurkadest, et seda libedamalt ise edasi jõuda.

Sellelt vaatekohalt on K. Pätsi poliitiline tegevus eriti viimaste valitsuste päevil meie arust otse saatuslikku osa etendanud vabadussõjalaste liikumise arenemisel.

Kas ja kuidas meie rahvas ja riik nüüd tekkinud olukorrast vapustusteta üle saab, see otsustab tähtsal määral K. Pätsi kui politikeri ja inimese hinnangu üle ajaloo ja rahva tuleviku ees.

Ilma et käesoleva silmapilgu poliitilise võitluse iseloomulikud võtted ja esialgsed tulemused tohiksid ühekülgset mõjustada meie otsustamist, sooviksime nüüd, et K. Pätsil läheks korda oma elu kõrge konjunktuuri oludes anda endast paremat meie üldise asja huvides, nagu seda nõuab ajaloolik silmapilk, täis avaraid võimalusi ja ohte!

22. 2. 1934.

KOODI JAAN

Kuidas tekivad kangelasmüüdid

Oskar Loorits

Üks maailma vanimaid kiilkirju, mis säilitatakse Stambuli muuseumis, sisaldab ainult nukrameelse hüüu: ah, kui halvad on ajad praegu ja kui närused on inimesed meil! See on inimkonna igivana nutulaul: oma olevik näikse suhteliselt ikka nagu haledam, kuna kõik kauges ja võõras nii ajas kui ruumis meelitab ikka hõlpsamini idealiseerivale luulele (sõna «luule» ise tähendabki ju algselt ainult ebakindlat arvamist, oletust, aimdust, mille tõelikkuse eest «luuletaja» ei saa ega tarvitse vastutav olla). Praeguse ja siinse alahindamine, endise ja sealse ülehindamine — see eelarvamuslik «luule» on eluline alati. Kas me vähe kuuleme hädaldamist vanult ja väsinuilt, kes omaenda liginevat lõppu aimates kardavad otsekui mingi üldise lõpu liginemist: nooremad, need «uued inimesed» olevat päris rikked ja käest ära, aga vaat vanasti, kus siis olnud alles ajad, kui nemad veel olnud noored ja sangarlikud elujuhid! Või kas vähe lüüakse noortegi poolt vanemate kaasaegsete kohta käega küll kurvalt, kibedalt, pettunult või pilkeks: mis mehed need ka on! mis kangelasi meil üldse enam on!

Jah, vanasti olid küll vägimehed ja kalevid — kuhu need on kadunud nüüd kõik?

Aga kas te ei tunne ometi kangelasi tänapäevalgi ja otse oma kaasaegsete hulgas? Kas te ei tunne isegi siinsamas koduse reaalelu väikeses ja täitsa loomulikus miljões üht nii-öelda «vägimeest» ehk «kangelast», kelle isemoodi suurus on paisunud koguni üle loomulikkude piiride hoopis muinasjutuliseks ja kellel on oma isemoodi nimigi — Koodi Jaan või lihtsalt Vana Jaan? Olid kunagi ajad, kus näiteks Vana Jaani asemel oli väga kuulus keegi Suur Tõll ja veelgi varem mingid Kalevi pojad, keda imeteldi, kellest jutusteldi, kellele taheti isegi sarnaneda. Nüüd Kalevipoja tegusid paljut enam ei tunta ega loetagi, kuid Koodi Jaani tunneb nüüd igaüks ja palju, õige palju on neid, kes püüavad olla kah jõudu mõõda Koodi Jaanid küll kõnes ja kirjas, küll mõtlemises ja teotsemises, küll eluviisis ja välimuseski.

Kes on siis see mehe ideaalkujuks pretendeeriv Koodi Jaan? Te vastate muidugi kohe, et kes keegi muu kui Jaan Tõnisson, ja osalt on teil muidugi õigus. Kuid siiski ainult osalt. Sest Koodi Jaan on hoopis enam kui ainult Jaan Tõnisson. Kuna Tõnisson Jaan on täitsa reaalne ajalooline isik, siis Koodi Jaan sellevastu siirdub ikka enam ja enam rahvaluulesse ja on klassiliseks näiteks üliloomulikkude kujude, muistendite ja müütide tekkimisest tänapäeva ja kõikide aegade kohta: üliloomulik võrsub loomulikust cost. Inimfantaasia näikse küll ääretu rikas ja vaba, kuid tõeliselt siiski üsna kitsast tegelikkusest välja kasvanud. Ajaloo ja luule vahe on selles, et «lugu» on fakt sellisena, nagu ta tõepoolest juhtus, kuna luule on sama «lugu» sellisena, nagu teda tahetakse näha.

Aga kes teab, kus on kunagi kord loo ja luule piirid?! Siinsamas on inimene, keda arvame tundvat ja teadvat läbi ja lõhki, aga näe milliseid muinasjutte kõneldakse ja usutakse temast juba tõe pähe! Ja nii võib

olla iga vähegi schabloonist erineva isikuga. Siinsamas on fakt, mida arvame kirjeldada ja seletada võivat täielikult, aga näe mida sellest juba kõike fantaseeritakse! Ning nõnda võib olla iga vähegi erineva faktiga. Kui erinev ja «luulesse» kalduv on sellepärast iga «tõesti sündinud» ajaloo kõide vastavalt sellele, kuidas keegi eri-autor isikuid ja sündmusi on tahtnud näha! Jätkem siis ka nn. ajalooline Jaan Tõnisson nn. ajaloolaste käsitella ja hinnata ning vaadelgem nüüd Koodi Jaani, nagu tahab teda käsitella ja hinnata rahvas ise, see suur luuletaja, kelle oma algupärane looming pole kaugeltki lõpnud, vaid jätkub igavesti, kristalliseerides kuuldustest ja kõmüst päris kindlavormilisi nägemuspilte ja luulekujusid, mis clavavad põlvest põlve.

Kust, kudas, kuidas Tõnisson on saanud omale Koodi Jaani nime, juba sellestki pajatatakse ajaloolise fakti «mälestuste» pähe mitmeid väga erinevaid «müüte». Mulgimaal on säilinud teoorjuse aegu kajastav «koodimees», kellega hirmutatakse lapsi: «koodimees, koodivana tuleb, annab valu, pistab kotti!» Selle lastehirmutise nimega hakanud siis Mulgimaalt päritolev Tõnissoni vihavaenlane H. Pöögelmann hirmutama kogu Eesti rahvast: Koodi Jaan ajavat meid kõiki kotti! Võru-Setumaal jällegi tuntakse Koodi Jaani kohaliku naljahamba nimetusena: «olõs Koodi Jaan siin — saass naarda.» Tõnisson olevat kah üks «tsirkuse mees» ja seepärast hakatud tedagi Koodi Jaaniks narrima. Tallinna töölised mäletavad, kuidas Tõnisson pidanud neile 1905. aastal kõnet kuskil palkonil või trepil. Teda mindud kotti ajama. Tõnisson põgenenud üle rõdu ja karjunud: «Kooti rahvale vajaja!» Sealt saanudki ta omale selle sõimunime. Keegi Tõnissoni austaja Virumaalt on saatnud E. Rahvaluule Arhiivile järgmise kirjelduse nimesaamisest:

Ei mäleta täpselt, mis aastal see oli, aga arvan, et enne 1900. a., pärast kuulsat Jaan Tõnissoni «kahevõitlust» (muidugi sulega) «Düna Zeitungis» Scrafimiga, kui

vastane Vana-Jaanile ütles õige haavavalt. Arvati kindlasti, et Vana-Jaani tõeliseks vastaseks oli keegi Liivi-maad juhtiv parun, kuna Serafim oli ainult suitsukatteks. Vana-Jaan seletas väga ärritatult, et niisuguste haavamiste eest lähete teie, rüütlid, mõökade ja püstolitega välja, mina aga ei näe oma varjatud vastast kohe tappa, vaid mina, eesti talupojarahva kaitsjana, tarvitan oma rahva tööriista ja annan «koodiga koonu alla», nii et laimaja suu lukku jääb.

Seda Vana-Jaani ütelist tarvitasi Jaani ja terve Eesti rahva ja tema iseolemise sõbrad kaua võitlushüdena: «parunile koodiga koonu alla». Alles siis kui K. Päts, Teemant, Vilde, J. V. Veski ja Ko asutasid Tallinna «Teataja» ning Peeter Speek Tartu «Uudised» ning need lehed oma pühaks kohuseks pidasid sotsialistlikule internatsionaalsele alusele asudes kõike maha kiskuda, naeruks teha, mis Eesti nime kannab, — siis vast muudeti rahvuslaste võiduhüüd Vana-Jaanile sõimunimeks.

Sellel lihtsal põhjusel ei taha «Koodi Jaani» nime veel tänapäevanigi vanad rahvuslased, kes Jaaniga 1897—1907 ühel rindel võitlesid, talle sõimunimeks lugeda. Ka «Vana Jaani» katsuti kord sõimunimeks muuta, kuid jäi ometi — aunimeks.

Eriti õnnestunult on tabanud Tõnissoni nime ja isiku müütiliseks muutmist juba Jaani enda noores eas L. Kenn siinsamas «Päevalehe» veergudel viie aasta eest Tõnissoni 60 a. juubeli numbris, maalides värvika pildi Tartu miljööst ja huvide keerlusest sajandi vahetusel:

Juttude ja vaidluste keskpunktiks oli alati Vana-Jaan. Tema tegude, tema kirjutuste, tema mõtteavalduste ümber keerles kõik. Ta oli kui hiilgav meeteor, mis kuskilt ilmaruumist meie rahuliku olemise sekka oli heidetud ja kellega kõigil tegemist oli ja kellel endal ka kõigega tegemist oli. Kõigile puutus ta ette ja kõik puutusid talle ette. Nii algas ta elukäik ja nii on ta ka püsima jäänud.

161 Rahvas andis talle uue nime — Vana-Jaan. Imestusest ja austusest. Selles sõnakeses «vana» on eestlase silmis nii palju patriarhaalsust, poolehoiu ja austuse avaldust. Jaan Tõnissonile sai see osaks juba siis, kui veel ei olnud kolmekümmendki vana! On sellisena ainuke meie silmapaistvamate inimeste hulgas. Oli omal ajal ja võib-olla leidub praegugi veel inimesi, kes Jaan Tõnissonist midagi ei olnud kuulnud, kuid Vana-Jaani tundsid ja teadsid väga hästi.

177 Seitsme-aastase lehelugejana ja vaidluste pealtkuulajana tekkis palav tahtmine ise oma silmaga Vana-Jaani, seda meelte ja mõtete tüliõuna näha. Ja kust seda mujalt ikka leida võis, kui sealt, kus lehte välja antakse. Ja siis ühel ilusal õhtupoolikul, kui jälle lehe järele läksin ja lehtede väljaandjale oma kaardi ulatasin, küsisin otsekohe: «Kus on Vana-Jaan?» Küsiti: «Mis sa poiss tast tahad?» Ütlesin, et tahan näha. Vastati, et ei ole siin. Mulle see vastus ei meeldinud ja mu lapsehinges nagu kihvatas midagi, millest osa sai peale vastuse andja ka Vana-Jaan.

178 Juhus tahtis, et siiski mõne aja pärast pidin Vana-Jaani ikkagi nägema. Läksin korra isa käe kõrval uulitsat pidi, kui ta korraga ütles: «Näe, Vana-Jaan tuleb.» «Kus?» — «Näe seal!» Nägin teisel pool uulitsat vastu tulevat pikka kõhetut kolaskit. «Ah see ongi Vana-Jaan?» — «Jah,» oli isa vastus. See mees mulle nii väga ei imponeerinudki ja kui pärast kuulsin, et ta pärisnimi on Tõnisson, siis ei hoolinud tast enam palju midagi.

180 Selles kirjelduses kajastub suurepäraselt laste ja samuti massigi hinges alalõpmata läbielatav illusioonide kokkuvarisemine ja pettumus tõelisuse ees: oma soovide ja tungide kohaselt loodud fantaasiakujud kaotavad üliloomulikkuse helgi ja sellega ühtlasi ka oma köitvuse ning huvi otsekohe, kui tegelikkuses satutakse vastu ootust kokku sootu tavalise inimesega hoopis tavalises situatsioonis. Kui paljudest aga selliseid kokkupuuteid tegelikult siis juhtub! Mitte asjata pole kõikide aegade

juhid, kuningad ja jumaladki hoidnud ikka teatud distantsini eemale oma austajaist ja alamaist — et massis saaks sigeneda seda enam austust ja illusioone nende kohta. Ja kui nad tulevad välja mõnikord oma «rahva» ette, siis ikka mingis rabavas poosis, suurelise shestiga, erakordses aupaistes, ikka nii-öelda sensatsiooniliselt.

Nõnda teevad ju meiegi «härtsogid» ja kindralid, «riigivanad», «landratid» ja kuidas neid pühadusi rahvale kunagi kord tituleeritakse. Eriti veel Koodi Jaan on oma esinemistega ju ülemaaliselt kuulus ja on muutunud just sellepoolest ammu juba igasugu müütide allikaks. Üleminekut tõelusest luulesse paljastab siingi jälle kõige paremini lapse hing. — Prof. P. pisike pojuke jutustanud kunagi oma armsale klaveripreilile otsekui mingist ime-teost: neil olnud eile mitukümmend külalist koos jutu-suminal isa sünnipäeva kohvitamas, kui äkki astunud saali Vana Jaan... — kus kõik publikum... nagu nõelapistest... kõik korruga... kõik aupaklikult... kõik haudvaikselt... kõik — püsti! Eks tundu selline erandlik situatsioon lapsele ennekõike lihtsalt mõistatuslik: tulevad teised — ei tehta suurt väljagi, tuleb aga see kummaline Koodi Jaan — magnetiseerib, sugereerib, hüpnotiseerib, okupeerib silmapilkselt kõik, ilma et ise midagi teekski!

Siin tundub lapsele otsekui midagi üliloomulikku jõudu, midagi maagilist selle mehe man. Aga kas arvate tõesti, et nõnda ainult lapsed tunnevad? Kas tahate salata Koodi Jaani nii-öelda maagilist mõju või «külgetõmbejõudu» kogu meie massile ja isegi nn. «seltskonnale»?! Rabava näite sellestki on toredaks kangelassaagaks sõnastanud L. Kenn oma äsjamainitud artiklis, kus ta kirjeldab üht iseendast üsna tühist sündmust, mis aga tolele ajale ja oludele iseloomustavalt pööraselt põnevaid kuulujutte tekitas ja peagu niisama palju laineid lõi nagu kahe presidendi vahel valik praegu:

Oli vist 1912. aastal, kui Gustav Suits suure numbriga välja tuli — korraldas avaliku kõnekoosoleku «Vane-

muises» aine üle «Jaan Tõnisson». Kõne oli paar nädalat enne välja kuulutatud, vist müürilehtedelgi, ja ekspressid jagasid uulitsanurkadel vastavaid kuulutuslehti. Saal oli rahvast tungil täis. Suits oma abitu ettekandega (luges maha) ja nõrga häälega ei jõudnud suure kuulajaskonna tähelepanu kõita. Kuulasid ja võisid kuulata ainult paar esimest rida; tagumised sõelused niisama ringi ja askeldasid. Kõne oli kestnud juba tugevasti üle poole tunni. Suits oli jõudnud paarkümmend lehekülge maha lugeda, hulk pealtkuulajaid saalist lahkuda, kui korraga saali poodiumipoolne uks lahti läks ja... sisse astus Jaan Tõnissoni sirge kaju, pea rohkemgi seljas kui harilikult, ja aeglaselt mõõdetud sammul otse kõneleja puldi ette siirdus ja toolile istus (mis talle vist sõprade poolt aegsasti seal oli reserveeritud). Ilus shest nagu seda heita mõistab ainult Jaan Tõnisson, mõjus võrratult. «Vana-Jaan ise». «Jaan» kuuldus üle saali äreva sosinana ja siis jäi kõik äkki vaht, kui tormi ootel. Poole sõna peal jäi suu kinni või lahti, ei mäleta kindlasti enam, ka Suitsul. Igatahes ta vaikis tükk aega ja see vaikus oli Tõnissoni võit. Siis rabas end, hakkas oma käsikirja korraldama, hulk lehti lendas maha, haaras siit ja sealt, pööras siis käsikirja edasi, nii et mõned lehed vahele jäid, ja mis seal kirjutatud oli, rahva kõrvu ei pääsnud. Seda askeldust pani kuulajaskond hoolega tähele ja arvati, et küllap Suits ei julgenud Tõnissoni pale ees kõik ette kanda, mis ta kirjutanud oli.

Edasi läks kõne õige loiuult ja Tõnissonilegi ei pakunud ta ka suuremat huvi; lahkus varsti. Rahvas ka. Järgmisel pühapäeval oli kõne jätkamine, aga see kukkus päris läbi. Vana-Jaan võitis ilma et ta suudki lahti oleks teinud.

*

Kas võib veel hiilgavamad näidet olla nn. üliloomulikkude sangarilugude ja -müütide tekkimise loomuliku tagapõhja tajumiseks! Kui vähegi antud situatsiooni läbi mõtelda ja ümber ütelda, siis oleme ju klassikalises hee-

roste miljöö: kuulake, lapsed ja vanad, mehed ja naised, kunagi ennemuiste (juba enne meie iseseisvustki!) elasid kord kaks vägevast kangelas, kes ei sallinud teineteist silmaotsas (nagu kangelased ikka!); üks tahtis hävitada teist oma sõnade mõjuga, mida ta terve rahva ees teise pihta posises ja sortsis, kuna teine ise oli kusagil eemal; seal aga järsku (otsekui maa alt!) kerkis majesteetlikus rahu (heroiliselt!) pusija ette teise vägimehe uhke ja võimas (kuninglik!) kuju, et rahvas läks heitunult ärevaks ja kartis kohutavat kokkupõrget... aga mis te mõtlete — isegi lehed ehmatasid teise käes sassi ja pude-nesid maha, sõnad surid tal suhu ja keha vajus jõuetult kõssi... — vaadake vanad ja lapsed, «Vana-Jaan võitis, ilma et ta suudki lahti oleks teinud!» — Noh, kas siis tõesti ainult Vana Jaan nõnda võitis! Eks võitnud nii ja analoogiliselt ka Suured Tõllud orduajal, Kalevipojad viikingiajal ja kes teab, millised kõik kanged mehed rauaajal, kiviajal jne., kelle nimesidki me enam ei mäleta.

Ning nõnda ikka edasi jutustellakse (ehk moodsalt ka kirjutellakse!) ja kuulatellakse erilise huviga Koodi Jaani ja teiste temataoliste müüte: ta sõuab (kas paadiga või aurikuga, see on juba arkaiseerimise või moderniseerimise probleem) Rootsi kuningale külla — isegi meri on aukartusest ta vastu peegelsile ja päikesekullas; ta sõidab (kas ratsa või autol, see on juba aklimatiseerimise või lokaliseerumise probleem) läbi võõra pealinna — kuhu ilmub, seal ihaletakse, kuhu heidab oma pilgu, seal võidab kõik südamed, kuhu paneb oma pärja pühasse surnutehiide, sinna puhkeb uus elu hingeõites ja vaimu-vartes, — kõik otsekui ehtsas ja juba põlvest põlve korru-tatud muinasjutus kunagi, mille on avaldanud nüüd keegi «vanavarakoguja» (alias «reporter»!) kuski ajalehes uuesti anno Domini 1928. Mis see siis lõppude lõpuks muud on kui moodne mütoloogia!

Erakordne isik, idealiseeritav ja otse jumalda-tav juht kütkestab massi tavaliselt enamgi veel kui abstraktne idee, mida ta jutlustab. Sest juhti kaldutakse ikka

idee konkreetseks kehtusteks pidama, ideaalkujuks, keda ümbritseb imetelu ja ihaluse koloriit ja kelle juures iga tühisemgi asi saab erakordse värvingu. Igaüks joob kohvi ja sööb putru, aga kui kõmuliselt ja otse ebaloomulikult («eba» on ikka «üli»-loomuliku algus!) mõjub ja kulutulena levineb ülemaaliselt teade, et ka Koodi Jaan sööb hommikuti kõrti (võrreldgem Suure Tõllu kapsasöömisi!) ja joob lihtsat viljakohvi — otse eriskummaline! Ja järeldus sellest peab olema paratamatult: sellepärast ta võtvat hoolimata oma aastaist iga nooremaga võistluse vastu töös ja vastupidavuses — nagu normaalne vägimees teisiti ei saagi. Keegi vaestemaja-vanake jutustas muude ilmaimede hulgas ääretu hardusega, kuidas lapsed talle «Kampasist» (s. t. Kampmannist) lugenud, et Koodi Jaan hakanud kõnelema alles seitsme-aastaselt (võrreldgem kas või näiteks vastavaid Ilja-lugusid Setus!) Ja järeldus sellest peab olema paratamatult: ega see Koodi Jaan ikka päris õige inimene või olla! Kes teab, milleks Jumal tema maailma on loonud — kas lunastuseks või viimsepäeva-eelseks nuhtluseks? Ja kui ajalehed juubeldasid, et Vana Jaan on künnud oma juhtkirjade-sulega 800-kilomeetrilise piiri ümber Eesti kuivamaa (võrreldgem taas Kalevipojagi kündmise-lugusid!) siis kurtsid jälle kohvikute-vaesekesed: oh häda, mis saab veel siis, kui ta künnab ka merepiirid kinni!

Viimases õhkes peitub kahtlemata opositsioonilist pilget ja nalja. Nalja-elementi kohtame kangelaslugudes sageli, sest see pakub eriti meelitatavat kompensatsiooni tavalise ja oma väetisust tundva inimese hingele, kui isegi kõikvõimsa suuruse üle kuidagi naerda või veidikese muheldagi saaks. Aga see ei vähenda iseendast veel kuigi palju aupaistet suuruse enda ümber. — Noorsõdureile näidatud kunagi Eesti juhtivate tegelaste pilte ja küsitud nende nimesid; kellegilt kohtlasemalt päritud Vana Jaani; poiss pole teadnud ja vastanud etteütlemise järgi: Liidia Koidula, härra leitnant! Kus noorsõdur muutunud kah omamoodi kangelaseks: vaat ometi leidis veel mees, kes

ei tunne Koodi Jaani! Meisterlikult on osanud markeerida sellist huumori-elementi seginemist ja sulamist imetelu ja ihaluse hulka Rasmus Kangro-Pool oma laulupeokirjutuses siinsamas «Päevalehes» suvel:

Väikene igapäevane elu Tartus siis (enne maailmasõda) oli iseäralise maiguga. Rahva suuruseks oli siis Jaan Tõnisson, kes käis pikas pruunis põõnaga palitus ja mapp kaenlas. Ta oli kui vibu — sirguses peagu loogas tahapoole. Astus poosiga nii, et see olen mina!

Tema andis värvi Tartule, mis mitmeti kauaks jääb meelde. Tema ei sallinud noorestlust võib-olla selle kultuurilise uudsuse harjumatusel, palju aga ka sellest, et temale vististi kunagi pole meeldinud, et tuleb inimesi, kes ka mõtlevad ja pealegi teisiti kui tema.

Rahvuslikeks suursündmusiks ta arendas siis eesti põllumeeste seltsi näitused. Tõnisson käis seal torukübaras ja sai vägevalt kõnelda! Rahvas taganes kaares, kui tema tuli. Seltsi abiesimees Eisenschmidt ka vahel oli silindris. Rahvasuu jutustab, et Tõnissonile ei olewat see väga meeldinud.

Need näitused olid peagu samuti ülevad nagu laulupeod. Hindrek Laas kõneles lehmadest, Tõnisson koorelahutajast, lehmast, rahvuslikust aatest, kultuurist kui väikerahvaste peamisest jõuvarandusest, kunstväetisest ja kunstist ning kõigest, kõigest.

Kui siis tuli muusikapäev (vististi oli see 1909 ja oli õieti samane ülemaaline laulupidu, nagu need ülemaalisedki), siis oli see samuti loomulikult põllumeeste seltsi aias. Rahvast oli murruna koos ja muidugi lauldi vägevalt. J. Tõnisson sai siis jällegi kõnelda. Vihma pistis sadama, aga J. Tõnissonil on ju ikka väga pikalt vaja rahvale midagi öelda. Vihma tuli kahinal, rahvas lainetas jooksma. Tõnisson kõneles, ja hõikas siis jooksjaile: egas meie suhkrust ei ole ega ära sula! Kuulati siis ja muidugi ei sulatud ära.

Sümpaatia ja antipaatia — mõlemad teevad ärevaks meeled, ajavad lõkkele kired. Tänapäeval see

kulmineerub peamiselt poliitiliseks võitluseks, kuid sellist kirgede-poliitikat ja meelte-ärevust on olnud alati inimelus. Hitler, Mussolini, Lenin, Marx — need on tänapäeva poliitilised usuisad nagu Muhamed jt. varem. Ka Koodi Jaani isiku ümber on kontsentreerunud meie oma koduseis oludes enam fanaatilisid sümpaatiat ja sama fanaatilisid antipaatiat kui vaevalt kellegi teise meie reaalelu kangelase ümber. Tema isiku erakordseks paisumine on paisutanud erakordseks ka suhtumise temasse: austajad ülistavad ja jumaldavad nii pimesi, et kaotavad igasugu mõõdu ja piiri, just niisama üle mõõdu ja piiri aga ka vihatakse ja mustatakse teda vastaste poolt. Tuleb rõhutada eriti, et rahvakangelast ei tõsta üliloomulikkude paistesse sugugi mitte ainult tema austajad üksi, vaid samuti ka tema verivaenlased oma üleloomuliku vihaga, mis igatahes siiski ka tema suuruse tunnustust paljastab. Just suurus üle mõõdu ja piiri aga ongi ehtsa rahvakangelase põhitunnus: suured roimarid ja röövlid on rahvale sama idealiseeritavad kangelased nagu prohvetid ja väejuhidki, isegi siis kui nende tegusid ei pooldata. Olgu see Koodi Jaangi kas ülihea või kolehalb ühele või teisele, kuid mees on ta ikka igale — ja sellega on tunrustatud ka tema üleloomulik sangarlus.

Koodi Jaanisse ja igasse teisesse õigesse rahvakangelasse suhtumisel tüüpiline on ennekõike pöörase liialduse ja ääretu ägeduse element: keegi ei saa jääda tema vastu erapooletuks nagu mõne muu isikupärata liidri või kindrali puhul, vaid tema puhul saab olla ainult kas tuliselt «poolt» või sama tuliselt «vastu» — *tertium non datur!* Mitte niivõrd asja või põhimõtte pärast ei talitata nii või risti selle vastu, vaid pigem sellepärast või just selle kiuste, et tema seda nii tahab või teeb, et tema seda nii käseb või keelab. See on selgesti ja puhtal kujul juba isiku-kultus, otse isiku apoteoos, võiks öelda. Kõige iseloomustavam sõna tema puhul on «ainult»: ainult tema on meie tõeline hukatusest

päästja, ütlevad ühed, — ainult tema on meie rahvuse ja riigi õige ja päris kirstunael, ütlevad teised. Ja mõlemad ütlevad on vastuvaidlematult kõige ägedusega veendunud, et ainult nendel on tõeline õigus!

Ehtsale rahvakangelasele nii tüüpiline on edasi, et ta peale tegude algatab ka igasugu jutumotiive, puistab lentsõnu ja ütlushi, mida mäletatakse kaua-kaudu edastagasi, kuni nad kristalliseeruvad otse vana-sõnalisteks, nagu see suhkruliste sulamine vihma käes. Juba aastakümneid keerlevad huultel näiteks: Koodi Jaani kõrgepaatoslikud «aated» ja «paleused», isetege-mine, iseolemine, iseteadvus, iseseisvus ja kõiksugu muud temale nii omased «ised», siis rahva, rahvuse, rahvusliku jne. alalõpmatu korrumine, kuulsad «põhihelid», «plaks ja sorr», «vana hunt» jne. Kui riigikogus kardetud, et seda ja seda (näe, asja ennast tavaliselt ei mäletatagi!) on meil raske läbi viia, siis hüüdnud Vana Jaan vahele: «Aga miks peaks see meil ker ge olema?!» Sellest vahele-hüüust kõneldakse üle maa ja seda tõlgitsetakse tavaliselt ikka kahest äärmisest vaatevinklist, kas teravalt poolt või vastu, niisama nagu äsjaseidki kõnekäände «mida keerulisem, seda huvitavam», «vanas vaimus edasi» j. m. Mis vastasele näikse meeletus, see tunnukse pooldajale kanooniline pühadus ja seisukorra võti.

Kuid ehtsale rahvakangelasele nii omane on isegi see, et tema isik suudab koondada enda nime ümber kõiksugu võimatust võimatumaidki kuulduisi ja kas või tõelisi fakte, mil aga temaga tegelikult midagi ühist pole, vaid mida teistelt väiksemalt ja ilmetu-maalt nimedelt temale üle kantakse ja mille ette siis muidugi ka teda vastutavaks tehakse. — Oli kord vagunis üldine vestlus praegusest kriisiajast ja järjekordne kurtmine, et kõik läheb järjest halvemaks. Keegi maakaupmees tegi lõpuks kokkuvõtte, et ega ikka muud väljapääsu pole, kui Vana Jaan peab ohjad jälle omakätte võtma, sõimatagu teda kuipalju tahtes: teist

temataolist meest siin vekslivabariigis siiski ei olevat! — «Ei ole jah, egä tetä kah enämb!» toetas keegi maamees rõhuga ja jatkas siis omalt poolt: riigikogus keegi öelnud ikaldusaastal, et pole sel põllumehel viga veel midagi, — kus siis Vana Jaan pannud koha pealt kohe kärtsti vastu, et «poig, istu maha ja ooda palgapäiväl!» Kae, Vana Jaanil ikka olevat õigus: ilma põllumeheta oleme me kõik vaesed. — Muidugi vaesed, aga kes toda näeb ja aru saab, haarab nüüd jutu keegi kolmas: Vana Jaan see ainus arukas mees veel on seal riigikogus ja on alati tark mees olnud, nagu näiteks 1905. aastalgi. Jutustaja ise olnud kah saadikuks seal Tartus, kui «Temat» ja teised tahtnud Koodi Jaani kotti ajada, kõik maa paljaks põletada ja rahva Siberisse saata lasta. Aga Vana Jaan käratanud vastu: «Kas te hullud olete, et põletate! Terve Venemaa ei tee mässu ja teie tahate teha!» — Ja kas te näete nüüd, et ainult temale jäi õigus — nagu alati ja ikka!

Seal aga hakkasid sädistama naised ja karjusid varsti Jaani austajate hääled üle. Nagu harilikult ikka, läks naiste jutuaaine kohe palju intiimsemaks. Vana Jaan pidanud Elvas kunagi valimiskõnet ja julgenud isegi noomida maarahvast, et see ülejõu elab, naised edvistavat liiga ja kulutavat raha rumalasti siidsukkade ja ehete peale. Ai-ai, kuidas see sütitas kohe naisi erutuses ja ärituses kallaletungidele, et vaat' kus veel noomija ja asjatundja sukkade alal, et vaat' mis ta ise õige teeb — vovoo, mis ta ise teeb! Nojah, sealsamas Elvas pärast koosolekut, Vana Koot pannud kasuka selga, — kus endal olnud — mis te mõtlete — mis maksvat — mis te arvate? — tervelt miljon senti! Ja kust ta selle raha õige kokku on ajanud? — aa! Ning nüüd alles pääsevad naiste keelepaelad valla: Koodi Jaan võib osta endale linnunahkse kasuka, nemad aga ei saavat oma tütardele karusnahkseidki mitte! Ja selsamal Koodil olevat rahvalt saadud terved majad ja mõisad, välismaal Daanis ja Rootsis ja kuskil lõunamaa kaardipõrgus, kus ta kord riigivane-

mana suvitamas käinud, iga kuu viis miljonit teeninud, aga vaat', Ameerikas olles teeninud kord kümme miljonit kuus — «no vat kus kurat ikka neelab alles raha!»

Nõnda siis näeme, et rahvaluuleline ja otsaga koguni mütoloogiline Koodi Jaan tuleb juba eraldada ikkagi ajaloolisest Jaan Tõnissonist, kes minu teada küll kunagi kaardipõrgus ega Ameerikas pole käinud või nii kohutavaid palku saanud. Aga rahva fabuleerimisiha «luuletab» temast tõesti sündinud lugude pähe üha uusi ja hullemaid muinasjutte juure. Kõmu, klatschi ja liialdamise nõrkus suurendab aina loomulikku järjest üleloomulikumaks. Tema kerkib massile nagu lemmiknimeks, moesõnaks, kes koondab ja sulatab endasse jumal teab kelle kõigi teod, nii positiivsed kui ka negatiivsed — ükskõik, peaasi, et aga suured teod, suured sõnad, suured shestid.

Aga kas vähe on olnud selliseid Vanu Jaane juba varemmailgi aegadel, kas vähe on neist jutusteldud, liialdatud või lõpuks juba lausa fantaseeritud! Ning sisult ja vormilt elujõulisemad motiivid nendest on kristalliseerunudki n.-n. muistendeiks, mis on pärandunud põlvest põlve vägilas- ja kangelassaagadena. Koodi Jaanid, Rummu Jürid, Lurichid, Maltsvetid ja Järva Jaanid — need on meie mitmetüübilised ja erinüanssilised rahvakangelased uuemal ajal, kelle kujudes võime selgesti näha vägilaste ja kangelaste, hiidude ja sangarite prototüüpe üldse (vägilasmüütidel on muidugi ka mitmeid muid lähtekohti, mida ma siin ligemalt ei puuduta) ja projitseerida neid meie kaugemagi mineviku eriilmelistesse ajastutesse. Katsugem vähegi mõtelda, millisena võiksime kujutella Koodi Jaani näiteks 1000 aastat tagasi viikingite lõhkuvas ja rabelevas, uljas ja hoolimatus, jõudu mõttetultki pillavas ja osalt otse põikpäises elutundes ja kultuurimiljões, — kas me ei aima siin midagi kalevipojalikku, midagi kullervolikku, midagi otse tõuliselt rahvuslikku, millele olgem ikkagi uhked — isegi siis, kui me seda paratamatult arvustama peame!

Templittuli

Jah, vägilasi on igal ajal ja iga aeg on oma vägilasi väärt — nõnda võime vast ehk üleminekuvormeli sõnastada. Ei tarvitse sugugi haletseda, et meie aeg degeneerub järjest allapoole, et ainult varem olid suured mehed ja suured teod. Ja kui meie pörkame tänase ja olevasega kokku, siis arvustagem kõige ägedusega halba ja nõrka, kas või lõhkugem ja purustagem seda, kuid mitte mingi dekadentsiidee pärast, vaid oma jõu teadvusest, et meie võime, suudame ja peamegi aina paremat, enamat ja suuremat saavutama!

Ja jätkugu edasi ka rahva luulelooming, mis annab igast ajast oma peegelduse. Kurioosumina lõpetagem siis «raadio-naljaga» käesoleva artikli kohta, mille «Nool» on trükinud ära juba mitu aastat varem kui see artikkel ise on jõudnud avalikkuse ette:

«Folklorist O. Loorits kõneles hiljuti Tartu ringhäälingus läti mõjust eesti keeles. Muuseas seletas ta, et meie Mulgimaa nimetus olevat lätist laenatud, kus mulk tähendavat lolli. Varsti pärast seda helistanud kindral Soots ringhäälingule ja pärinud ägedalt aru, kuidas Loorits tohtivat mulke lollideks sõimata, sest tema, kindral olevat ka eht mulk.

Sama Loorits tahtnud kõnelda ringhäälingus ka Kalevipojast ja Vana Jaanist. Kuid ringhäälingu mehed palunud enne telefoni teel J. Tõnissonilt luba. See käratanud vastuseks: «Kuidas Loorits tohib mind Kalevipojaga võrrelda! Ma kaeban ringhäälingu kohtusse, kui teie mind seal alandate!»

Ja kaks rahvakangelast jäidki raadios võrdlemata.

ARVUSTUS

Eesti vabadusvõitlejad Teises maailmasõjas. Koostanud August Jurs. Toronto, Sihtasutus «Võitleja» Raamatu Toimkond, 1987. XVI + 621 lk.

Allakirjutanu lapsepõlvest on kõige mõjuvamana meeles sõja-aastad: pommitamine, evakuatsioon, võõraste soldatite vägivalletoed, toiduainete puudus, sõdurid, sõjavangid jms. Eriti valdava mulje jätsid siiski eesti sõdurid, keda võis sageli näha tänavail marssimas võimsa lauluga «Saa vabaks Eesti meri, saa vabaks Eesti pind...». Need omad, kuigi võõras mundris sõdurid olid poisikese jaoks välimuselt ja käitumiselt väga sõjamehelikud ning uljad. Rahvas teadis, et nad mitte ainult ei marssinud sõjamehelikult, vaid tõestasid paljudel lahinguväljadel oma vaprust ning valmisolekut Eesti eest surra.

Järgnenud aastakümnete jooksul tehti Eestis kõik, et mälestust neist meestest kaotada või paremal juhul nad maha vaikida. Sellepärast teatakse eestlastest, kes viimases sõjas võitlesid Saksa (ja Soome) väes, üsna vähe. Ometi on see tõsiasi meie rahva 20. sajandi ajaloos üks tähtsamaid, sest selles avaldub eesti rahva suhtumine, tema seisukohavõtt Nõukogude—Saksa sõja suhtes.

Meile seni kättesaadav olnud kirjandus, mis käsitleb Teist maailmasõda Eestis ning eestlaste tegevust selles sõjas, on enamasti väga madala tasemega. Väliseestlased on siiski üsna palju korda saatnud. Juba 1950. aastail ilmus väga arvestatav 10-kõiteline koguteos «Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas» (1954—1962). Eelkõige mälestustel põhineva väljaande väärtuseks on asjaolu, et ta pandi kirja siis, kui sündmused olid neist osavõtnuil veel värskest meeles. Ka oli tol ajal elus palju neid, kes kirjeldatavast juhtivalt osa võtsid ning võisid seetõttu kompetentse ülevaate anda. Praegu-seks on olukord palju ebasoodsam. Arvestades seda, et järjest vähemaks jääb 1941.—1944. a võitlustes osalenud inimesi, on August Jursi koostatud raamat väga tervitatav. Põhiliselt mälestustest koosnevas teoses käsitletakse pikemalt või lühemalt kõigi eestlastest koosnevate väeosade tegevust, kes on võidelnud Nõukogude vägede vastu.

Eessõnas ütleb koostaja välja olulise probleemi, mida teos üsnagi veenvalt tõestab: «Aastasadade jooksul olid balti parunid oma ülbusega tekitanud Eestis viha sakslaste vastu ning poleks olnud mõeldav, et eestlane oleks ühinenud saksa sõduriga Teises maailmasõjas, kui vene kommunism poleks näidanud varem oma verist, alatut, valelikku nägu ning oleks rahule jättnud meie rahva ja riigi» (lk III). A. Jurs rõhutab ka sakslaste sihilikke takistusi suuremate üksuste loomisele eestlastest ja eesti väeosade varustamisele.

Et raamat tugineb peamiselt mälestustele, ei saa kõik tema osad olla võrdsel tasemel. Erinev on inimeste kirjutamisoskus, samuti mälu valikulisus ja maht. Samuti tuleb arvestada, et mõne väeosa sõjateest võis informatsiooni anda rohkem inimesi, mõne üksuse suhtes (näiteks 4. piirikaitserügement) tuli aga ilmselt piirduda vaid kaudse materjaliga. Allakirjutanu arvates on raamatu tugevamaks osaks siiski need, kus on esitatud dokumente, mis annavad sündmused kõige usaldusväärsema ülevaate. Nii tuuakse lk 223—230 ürikuid, mis käsitlevad Eesti piirikaitserügementide mobiliseerimist, lahinguid ja kaotusi ning, mis eriti huvitav, nende relvastust ja varustust. Lugeja võib veenduda, et Saksa võimud varustasid neile kahtlasi eestlasi vananenud, väga kirju ja viletsa relvastusega. Kahjuks jääb Saksa vägedes eestlaste arvult kõige suuremate piirikaitserügementide võitlustegevuse kirjeldus siiski liiga üldiseks. Olnuks ka vajalik mingi ülevaade deserteerimise kohta neist üksustest; on teada, et see oli 1944. aastal kaunis sage. Tõenäoliselt koostajal need andmed lihtsalt puuduvad. See nõuab probleemi uurimist Eestis.

Raamatus on mälestuste alusel hoopis rohkem ning paremini käsitletud Eesti Leegioni ning 20. Eesti SS-diviisi võitlusi. See on arvatavasti tulenenud asjaolust, et nendest üksustest pääses Läände palju rohkem inimesi kui piirikaitserügementidest ning sellepärast on koostajal olnud ka rohkem informatsiooni. See ei ole aga kahjuks tulnud, sest nimetatud üksustel oli peaosas eestlaste võitluses stalinistliku Venemaa vastu. Nende võitluste kirjeldus on edasi antud niivõrd veenvalt, et ei saa tekkida kahtlust tõepära suhtes. Ei hoiduta oma-poolsete kaotuste äramärkimisest. See erineb «nõukogulikest» lahingukirjeldustest, kus seni on vohanud tõeline *kozma krjutškovlus*. (Kozma Krjutškov oli kasakas Esimeses maailmasõjas, tsaariideoloogide poolt ülespuhutud «kangelastüüp», keda veeti mõõda rindeid, et soldateis «kõikvene» patriotismi õhutada.) Kirjeldused lahingutest Izjumi ja Hadnitsa all, Tšerkassõ (Korsun-Sevtšenkovski) kotis, Narva jõel ja Siinimägedes ei saa kedagi ükskõikseks jätta. Nendes on ajaloole jäädvustatud ka hulk vapraid eesti sõdureid, kes kartmatult surma läksid (leitnant Ralf Fiskar, kapral Trel, veltveebel Oskar Männik, leitnant Martin Hunt, kaptan Georg Sooden jt).

Väga hästi on esitatud lahing Meerapalus 1944. a veebruaris, kus eesti pataljon paiskas vastase tagasi üle Peipsi. Sama huvitav on augusti lõpul 1944 toimunud Kärevere lahingu kirjeldus, milles eestlastest koosnenud «soomepoiste» pataljon ja politseipataljonid nr 37 ja 38 löid Nõukogude väed vasturünnakuga taas üle Emajõe, saades saagiks kümneid suurtükke ja tanke. Näeme ühtlasi, et nimetus «politseipataljon» ei tähendanud alati karistusüksust, vaid tegemist oli meestega, kes võitlesid edukalt vastase parimate ja sealjuures väga ülekaalukate vägedega. Samast leiame tõsiasja, et Kärevere maantee-silla juures osales lahingus ühe Saksa parima lahingulenduri ooberst Rudeli (kes muide uputas 1941. a Kroonlinna sadamas lahingulaeva «Marat») sõõstpommitajate eskaader. Ka Kärevere lahing, eesti sõdurite katse vastast lausa viimasel minutil tagasi lüüa, vajab täiendavat uurimist Eesti arhiivide põhjal, sest säilinud on sellekohast allikainest, sh ühe Kärevere vasturünnakust osavõtnu päevik.

Veel on «Eesti vabadusvõitlejates» huvitavaid osi, mis käsitlevad Eestis peaaegu tundmatuid sündmusi: eestlaste võitlusi Saksamaal 1944—1945, eesti lennuüksusi Saksa väes, raadioluuret jm.

Koostajat tuleb kiita selle eest, et ta ei ole hoidunud näitamast Saksa võimude eesti rahva vastast poliitikat, nt nende poolt tehtud takistusi suuremate eesti väekoondiste loomiseks Eesti kaitseks, eesti üksuste rakendamist Eestist kaugel jne. Opetlik on lugeda ka paljude Saksa ohvitseride ülbest suhtumisest eestlasisse. Raamat näitab selgesti tõsiasja, et eesti rahval oli viimases sõjas kaks vaenlast, kellest ühega võis mingile koostööle minna, kuid teisega ei olnud see mõeldav.

«Eesti vabadusvõitlejad Teises maailmasõjas» on väärtuslik teos, mis võib Eestis oluliselt kaasa aidata teadusliku, arhiivmaterjalile tugineva üldteose koostamisele eestlastest Teises maailmasõjas.

Evald Laasi

VÄITLUS

Hannes Walter. Kodu kaitseks. — Akadeemia, nr 3, 1989, lk 600—609.

Margus Laidre, Tõnu Tannberg:

Viimastel aastatel on olnud taas võimalik korralikult harida Eesti sõjaajaloo põldu, mis möödunud poole sajandi jooksul kasvatas peamiselt kiduraid või siis üleväetatud «kodusõja» ja Punaarmee uuri-
mise vilju. Et tahtmist ja väge on palju, Eesti Vabariigi aegne kontinuiteet aga katkenud, siis tuleb paratamatult ette tormamist ja liigjulgeid passaaže. Seetõttu sooviksid allkirjutanud osutada mõnele põhimõttelise tähtsusega ebatäpsusele Hannes Walteri väga hoogsalt ja jõuliselt kirjutatud essees. Tegelikult pole aktusekõnesid kombeks arvustada, kuid et H. Walter on samu seisukohti avaldanud ka varem (Eesti Vabadussõda 1918—1920. — Vikerkaar, nr 5, 1989, lk 66—76), siis lubatagu Eesti vanema sõjaajaloo vääriti tõlgendamise vältimiseks ikkagi mõnele seigale viidata.

1. Kõigepealt vajab selgitamist termin «sõjaajalugu». H. Walteri järgi «Eesti sõjaajalugu on kogu see värvikas ja põnev võitluste ahel, mis Eesti pinnal aset leidnud» (Eesti..., lk 65). Antud juhul on tegemist siiski sõdade ajaloo, mitte sõjaajaloo — need ei ole ju ühtivad mõisted. Sõdade ajalugu on osa sõjaajaloost, viimane sisaldab aga ka sõdadevahelise perioodi sõjandusega seotu (nt relvajõudude ja sõjaväeteenistuse areng, sõjalised koormised jms). Samuti peaks rahvuslikku sõjaajalukku kuuluma eestlaste osavõtt sõjalistest sündmustest väljaspool kodumaad ning teenimine teiste riikide sõjaväes.

2. Ei saa nõustuda väitega, et «aadlilipkondade näol sündisid ka eesti rahvuslikud väeosad. /— —/ Kunagi kuulusid sinna tõesti rüütlid, kuid 17. sajandil aadel üksnes finantseeris neid kohalikke väeosi, kus teenisid talupojad» (lk 607). Aadli ratsateenistus e aadlilipkond on tõepoolest üks vanemaid Baltimail moodustatud püsivama iseloomuga väeosasid. Kuid aadel mitte üksnes ei finantseerinud neid väeosi, vaid oli ka nii Eesti- kui Liivimaa aadliratsaväe ohvitserkonna

põhijõuks. See, et aadlik pidi vastavalt ta valduses olevate adramaade arvule välja panema kindla koguse täies relvastuses ratsamehi, ei tähenda veel, et viimased pidanuksid pärinema tema enda talupoegade hulgast. Jah, aadlilipkonnas teenis eesti talupoegi, kuid suhteliselt vähe. Põhiosa moodustasid siiski saksa, rootsi jm päritoluga mehed.

3. Nimetada Põhjasõja ajal Rootsi võimude toetuseks mobiliseeritud u 10 000 eesti talupoega reservatsioonita kohalikuks armeeks on siiski vaid ilus liialdus. Tegemist oli ju maamiilitsaga, s.t väljaõppimata ajutise iseloomuga maakaitsevägega, kes, lösi küll, näitas kohati üles suurt vaprust (nt 1704. a Tartu kaitsmisel). Seostada eesti talupoegade mittevõtmist Vene sõjaväkke pärast Põhjasõda nende vastupanuga tsaarivõimule on leebelt öeldes küsitav. Pigem arvestati kohaliku aadli tahet ja soove, kes püüdis iga hinna eest mõisates töökäsi säilitada.

4. Probleemaatiline on ka H. Walteri seisukoht, et «võõrastus ja kõrvalehoidmine relvakandmisest eestlaste hulgas kujunes nimelt tsariajal» (lk 608). Vaadeldes Jüriöö ülestõusu järgseid ajaloosündmusi, võib väita, et enamik eestlasi on püüdnud vältida teenistust võõrvõimude vägedes. Selline suhtumine pole arguse ilming, vaid ilmikas talupojamentaliteedi peegeldus. Ükski maaharija ei soovinud oma majapidamist jätta ja uisapäisa sõjaväkke tormata, mis tähendaks täielikku sideme kaotamist endise eluga (nt 17. saj. Rootsi armees kestis sõjaväeteenistus ametlikult 20 aastat). Mis rääkida eestlastest, kui soome talupojad, kellel oli õige varane kogemus oma rahvusarmeest, ei kippunud minema kaitsma Rootsi krooni huve kaugetes Liivimaa garnisonides, vaid eelistasid palgata asemiku. Muidugi polnud vähe erandeid, kuid üldine suhtumine avaldus sõjaväest eemalehoidmises.

5. Ei saa nõustuda H. Walteri väitega, et «Vene ajal katkes meie rahvuslik sõjaajalugu» (lk 608). Kelle sõjaajalukku peaksid siis kuumuma kasvõi järgmised aspektid Vene ajast:

a) Eesti ala lülitamine Venemaa sõjaväesüsteemi, mis ei olnud ühekordne akt, vaid järkjärguline protsess. Esimeseks etapiks on aastad 1710—1796, mil Eesti ala oli küll ametlikult ülevenemaalisest sõjaväekohustusest vabastatud, kuid sellegipoolest pidi elanikkond kandma kaudseid sõjalisi koormisi (vägede majutamine, sõjaliste objektide ehitamine jms). Pealegi teenis ka sel ajal Vene armees eestlasi, eelkõige need talupojad, keda mõisnikud olid karistuseks sõjaväeteenistusse andnud. 18. sajandi lõpul aga olukord muutus. 1796. a kehtestas Paul I Balti kubermangudes nekrutivärbamise, hoolimata kohaliku aadli ägedast vastuseisust. Algas nekrutikohustuse ajajärk, mis kestis kuni 1874. aastani. Nekrutikohustuse-alane seadusandlus Eestis (tervikuna Balti kubermangudes) erines oluliselt üle-

Väitlus

riiklikest nekrutieskirjadest, nii et võime rääkida nekrutikohustuse Balti variandist. Eesti ala integreeriti lõplikult Venemaa sõjaväesüsteemi üldise sõjaväekohustuse ajal (1874—1917) — varasemad nekrutikohustuseaegsed eripärad kaotati ning sõjaväeteenistuse aluseks sai 1874. a sõjaväeseadus ja selle hilisemad teisendid.

b) Maakaitseväe ajalugu Vene ajal. 1806. a lõpul formeeriti Venemaal enneolematu, 612 000-meheline ajutine maakaitseväge e miilits, kuhu Eesti- ja Liivimaalt kuulus 28 000 meest. 1807. a reorganiseeriti ajutine miilits mobiilseks maamiilitsaks, millesse Eesti- ja Liivimaalt värvati üle 6500 mehe. Ka 1812. a formeeriti Balti kubermangudes mitu maakaitseväelaadset väeüksust, kus teenis u 2500 eestlast ja lätlast. Krimmi sõja ajal moodustatud Riia meremiilitsasse mobiliseeriti üle 400 eestlast.

c) Sõjaväeteenistuse ja sõdade demograafilised, majanduslikud ja sotsiaalsed tagajärjed Eesti rahvale. Nekrutikohustuse ajal võeti Eestist tsaararmeele u 100 000 meest, kellest ränkade teenimistingimuste ja rohkete sõdade tõttu üle $\frac{2}{3}$ ei pöördunud kodumaale tagasi. Üldise sõjaväekohustuse kestel läks iga aasta teenima 1200—2200 noorsõdurit. Eriti rasked olid just sõja-aastad, kui väeteenistusse nõuti tavalisest suuremas normis nekruteid, hiljem noorsõdureid. See rikkus rahvastiku tasakaalustatud demograafilist käitumist, tööjõuliste meeste äravool mõjutas põllumajanduse arengut. Olulised on samuti sõjaväeteenistuse sotsiaalsed tagajärjed. 19. saj. tekkisid Eesti külla uued sotsiaalsed rühmad — erusoldatid, soldatinaised, kantonistid.

d) Kohalikul elanikkonnal lasunud sõjalised koormised, sõjaväeteenistuse korralduse areng, rahvusliku ohvitserikaadri kujunemine Vene ajal jms.

6. Mis puutub eestlaste võitlejamentaliteeti Vene armees, siis ei olnud see sugugi madal. Eestlased ei tahtnud loomulikult kroonuteenistusse minna ja nendega võis nekruti- või noorsõduripõlves tõepoolest raskusi olla. Juba soldatina armees teenides ei jäänud aga eestlasest sõjamees sugugi hätta. Pigem vastupidi. Rikkalik arhiivimaterjal (ka Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis Tartus) tõendab veenvalt, et eesti sõjamehed on silma paistnud kõigis 19. sajandi suuremates sõdades. Samuti Vene—Jaapani sõjas ja Esimeses maailmasõjas.

Ärgem unustagem vana hea Leopold von Ranke sõnu, et ajalugu tuleb kirjutada «wie es eigentlich gewesen».

Hannes Walter:

Tegelikult puudub eriline vajadus teie repliigile vastata, sest ma ei eita ühtki vastuväites esitatud fakti. Teie mainitud «põhimõttelise tähtsusega ebatäpsused» leiduvad pidulikult koosolekul peetud kõnes ja «Vikerkaare» artiklisarja sissejuhatuses, mis hõlmab pool masinakirjalehekülge u 120-leheküljelisest artiklist. Allakirjutanu ei ole kunagi tegelnud Eesti (sõja)ajaloo enne Esimese maailmasõja perioodi. Nii

on vastavad faktid pärit eestiaegsetest publikatsioonidest, eeskätt Hendrik Sepa töödest. Viimane on ilmselt seni kõige autoriteetsem Põhjasõja perioodi uurija, mistõttu talle tuginemine on päris loomulik. Arusaadav peaks olema ka see, et pidukõne ja pooleleheküljelise ajaloolise tagasisaate tarvis ei tehta põhjalikku eriuurimust.

Kasutan mulle antud võimalust selleks, et arutleda mõne teie repliigis leiduva tõlgenduse ümber. P 5-s ei nõustu te minu seisukohaga, et «Vene ajal katkes meie rahvuslik sõjaajalugu» ja esitate tõendusena üldtuntud fakte eestlaste arvust ja kaotustest Vene armees ning viitate koormistele, mida kandis Eesti maa ja rahvas Vene impeeriumi sõjapoliitika huvides. Mina ei näe selles vastuargumenti oma väitele. Mõiste «rahvuslik» tähendab mulle seda, ja ainult seda, mis leiab aset rahvuse algatusel ja huvides või vähemalt rahvuse huvides. Kui eestlased kaitsevad oma maad, kodu ja vara, siis on see rahvuse huvides. Kui eestlasi sunnitakse kaitsma Eestit okupeeriva riigi huve kas Krimmis, Kaug-Idas või Afganistanis, siis ei ole see rahvuse huvides ega kuulu meie rahvuslikku ajalukku, sh sõjaajalukku. Meie rahvuslik sõjaajalugu ei ole ka see, kui meie maa kannab sedalaadi sõdade pidamise koormisi. Lühidalt — eestlaste sundosalus vaenlase sõjalistes üritustes on antirahvuslik sõjaajalugu. Tolle perioodi rahvuslik sõjaajalugu on pigem kõrvalehoidmine sõjaväeteenistusest, mis oli õige laialdane, ja mitte üksnes eestlaste juures. Mainite ju repliigiski, et sõjaväeteenistus oli Venemaal üks karistuse liike.

Rootsi ajal oli olukord teine, mille vastu te ilmselt ei vaidle. «Vana hea rootsi aeg» kinnistus meie rahva teadvuses ju seepärast, et Rootsi riigi kaitsmine tähendas ka Eesti maa ja rahva kaitsmist idavaenlase rüüste vastu. Sama kehtib orduaja kohta. Ja selles mõttes on nimetatud perioodide sõjaajalugu ka rahvuslik. Mis puutub Napoleoni sõdade ajajärku, siis olnuks eestlaste, nagu ka teiste feodaalimpeeriumide ikke alla surutud rahvaste elulistes huvides, kui Napoleoni armee oleks saavutanud võidu. Eriti kehtib see Venemaa vastu peetud sõja kohta. Tolle perioodi maakaitsevägi küll eestlaste huve ei väljendanud, kaitstes maailma kõige tagurlikuma ja väikerahvastele vaenulikuma riigi huvisid.

Niisiis, me võime seda uurida ja selle ümber vaielda, kui palju eestlasi mingis väeühikus teenis; kas oli mingil perioodil ka eestlasist ohvitseri; milline oli mingi väeosa väljaõpe ja relvastuse tase jne. Minu veendumuse kohaselt ei saa aga kahtluse alla seada tõika, et ükskõik millise võõrvõimuga tegemist on, eestlaste jaoks on kriteeriumiks see, kas too võim (kasvõi osaliselt) teotseb Eesti maa ja rahva huvides või meie huvide vastu. Nn talupojatarkus on meil seda alati taibata aidanud ja selle järgi on meie rahvas ka käitunud: kas haaranud relva kodu kaitseks või hoidnud end relvast nii kaugele kui võimalik — samuti kodu kaitseks.

Väitlus

Jäävad veel p 1 ja 6. Termin «sõjaajalugu» on teie repliigis korrektselt avatud akadeemilises mõttes. Minu pidukõne ei olnud akadeemiline ettekanne ja igapäevases kõnepruugis tähendab sõjaajalugu nimelt sõdade ajalugu. See on muidugi vaid isiklik tähelepanek, mida teaduslikult saaks põhjendada üksnes keeleteadlaste ja sotsioloogide tööga. Eestlaste osavõtu uurimine sõdadest väljaspool kodumaad on Eesti Akadeemilise Sõjaajaloo Seltsi üks tegevusharu ja loomulikult ei välista ma EASS-i liikmena seda aspekti. Meenutan siiski, et piduliku koosoleku teema oli «Kodu kaitseks!» Teie tsiteeritud lause mõte oli muus. N'melt selles, et kodu kaitseks peetud sõjad nagu Põhjasõda on *meie* sõjaajalugu ja mitte Rootsi—Vene (või varasemal perioodil nt Ordu ja Moskva) omavaheline arvete klaarimine meie kodupinnal, kus võitlevate poolte edu või ebaedu meile korda ei lähe.

Viimase punkti mõte jääb mulle selgusetuks. Ütlesin oma kõnes, et «eesti rahva võitlejamentaliteet ei kadunud, see üksnes uinus» jne. Minu arust ei ole siin väidetud (kuivõrd üldse pidukõnet nii saab analüüsida?!), et eesti rahva hulgas poleks olnud vapraid sõjamehi üksikisikutena. Et aga rahvas tervikuna ei tahtnud võõrastes huvides sõdida, seda kinnitate ju ise.

Koos paljude teiste meeldivate nähtustega on meie viimaste aastate elus taastumas ka üks läänemaise kultuuri põhialuseid — tõeline väitlus, milles ei püüta igal juhul leida vaidluspartneri juures madalaid omadusi ja isiklike ambitsioone. Nii on M. Laidre ja T. Tannbergi repliik väga tervitav. Kuid tõhusa väitluse vältimatu eeldus on professionaalsus. Allakirjutanu ei ole professionaal neis küsimustes, mida vastuväites on puudutatud. Olnuks mõistagi parem, kui repliigi autorid ise oleksid nt kõnealusel aktusel rääkinud meie varasemast sõjaajaloost. Loodetavasti teevad nad seda tulevikus, publitseerides oma teadustöö tulemusi üh'lasi populaarseis väljaandeis. See vabastaks allakirjutanu ja teised vähesed ajaloolased, kes rahva ajaloonälja kustutamiseks on pidanud tegelema kõigega, sellest raskest koormast ja võimaldaks meil süveneda neisse probleemidesse, mis on n-ö meie pärismaa.

EDITORIAL NOTE

With the present issue the first volume of re-established *Akadeemia* comes to an end. Hando Runnel, the deputy editor-in-chief, discusses in his *Defence speech* several problems that have cropped up during the year, thus giving an original chronicle of the initial stage of our journal.

Two essays by Madis Kõiv, an author who appreciates associative effects, disclose the philosophical backgrounds of life phenomena; the second of his essays is at the same time an analysis of a well-known poem by Lydia Koidula (1843—1886), a classic Estonian poetess.

The art historian Jaak Kangilaski has given a survey about Norwegian national romantic art which has had its reception in Estonia as well.

Karl Aun's treatment of the nation state, especially of the problems of cultural autonomy, which began in the previous issue, ends now. The article is supplemented by the law of the Estonian Republic on the cultural autonomy of ethnic minorities from 1925. By the way, this law has been considered the most democratic of all the analogical ones in the world.

Ernst Mayr, a scientist from the USA, whose article we publish in translation deals with cause and effect in biology explaining the difference between mechanics and biology; this difference does not mean a contradiction, although cause and effect in biology can be prognosti-

Editorial note

cated at best only statistically. The scholar considers the vitalist and finalist viewpoints unscientific.

In 1989 we commemorated with great respect the 250th anniversary of the first full translation of the Bible into Estonian. On this occasion our journal publishes an article by Rudolf Kiviranna, an Estonian theologian living in the USA, on the importance of Christianity in the world at present and in future, and Ülle Rannut's philological survey of the translation which was so successfully completed in the 18th century by Anton Thor Helle, a pastor of Baltic-German extraction. The poems of one of the most outstanding 20th-century Spanish poets, Jorge Guillén translated by Ain Kaalep also deal with biblical themes.

Jüri Kivimäe has given a thorough survey about the life and work of Peeter Tarvel (1894—1953), a merited professor of history at Tartu University. One of P. Tarvel's writings was published in the first issue of our journal this year.

One of the characteristic features in the history of the Estonian Republic certainly is continuous rivalry between the two most popular statesmen, the conservative Konstantin Päts (1874—1956) and the liberal Jaan Tõnisson (1868—?). It is especially interesting to read the articles that these men mutually wrote on each other's 60th birthdays, on the one hand expressing their respect, on the other hand not hiding their critical attitudes. In addition to the reprint of these articles we publish a writing by the well-known Estonian folklorist Oskar Loorits (1900—1961). From the viewpoint of his speciality he describes how Jaan Tõnisson became a *sui generis* mythological figure during his lifetime already.

In the section of criticism Evald Laasi reviews a collection published in Toronto in 1987 which gives a survey about the Estonian troops who took part in World War II. We also publish some polemics: the his-

torians Margus Laidre and Tõnu Tannberg are discontented with some statements in Hannes Walter's article in *Akadeemia* No. 3. The author replies to them in a tolerant manner.

Nikolai Berdyayev's treatment of the sources of Russian Communism continues in the present issue and will go on next year as well.

Summaries

250 years from the first translation of the Bible into Estonian

Olle Rannut

In this article the historical and linguistic aspects concerning the first Estonian rendering of the Bible are observed. The so-called Thor Helle's version of the Bible (issued in 1739) was preceded by translations of several books and minor excerpts of the Bible, the translation of the New Testament in 1715 among them. Several Baltic-German pastors — Anton Thor Helle, Heinrich Gutsleff and Heinrich Christoph Wrede — participated in the translation of the Bible; the technical and economic problems were solved by A. A. Vierorth.

Linguistically, the Estonian rendering was influenced by several other languages: we can see the Hebrew influence both on vocabulary and grammar, the German language has influenced mainly the lexis, syntax and orthography, the influence of the western branches of the North Estonian dialects appears mainly in the usage of grammar and vocabulary.

A special observation is devoted to phraseology and terms. Phraseological units have been translated into Estonian according to the traditional principles of sacral translation. As to the translation of terms,

certain regularities, different from the conception of Martin Luther, appear.

The first translation of the Bible into Estonian greatly influenced the formation of the common literary language that was based on the Old System of Spelling and that way, indirectly, the rise of the Estonians' self-consciousness, their cultural development and the formation of the Estonian nation.

Life and work of Peeter Tarvel

Jüri Kivimäe

In this article the first attempt is made to compile a biography of Peeter Tarvel (11 July 1894 — 19 Oct. 1953; until 1935 Treiberg), the former Professor of General History at Tartu University. He was born at Metsiku village in Virumaa, in a peasant family. He graduated from the Nikolai I Gymnasium in Tallinn (now the Tallinn Secondary School No. 1) and studied at Tartu (Yuryev) and St. Petersburg Universities in 1913—1917. He was active in the Estonian student movement in St. Petersburg and headed the St. Petersburg Estonian Students Society in 1916—1917. Attending the lectures of the best professors of Tsarist Russia he got a splendid education as an historian. Under

the supervision of Professor Nikolai Kareyev he began to do research on the history of the French Revolution, but could not finish his thesis and pass the state examinations as the revolution broke out in St. Petersburg.

In 1921, working at the same time as a teacher at the Tartu Teachers Seminar, he graduated from Tartu University with a *candidatus historiae* degree and was employed at the university as a lecturer of general history. He was elected docent in 1925 and full professor of Tartu University in 1936. From the first years of Estonian independence Tarvel was active in organizing teaching and research of history. He was one of the founders of the Academic Historical Society in 1920 and headed it from 1928 until the liquidation of the society; in 1922—1931 he was simultaneously the editor-in-chief of *Ajalooline Ajakiri* (Historical Journal). As Professor of General History he lectured mostly on French, German and English history from the French Revolution to the First World War. His favourite subject was still the history and the historiography of the French Revolution, although he never finished his doctoral dissertation on these problems. He was equally competent in the history of the Industrial Revolution in England and of the Bismarck Era, in the nature of Imperialism

and the events that led to the First World War as well as in the history of the Reformation (Th. Müntzer) and the Counter-Reformation (I. Loyola). He had a great number of various public duties and positions. He was an active contributor to several important publications (Estonian Biographical Lexicon, Estonian Encyclopaedia). He represented Tartu University and the AHS on several international congresses of historians.

After the coup d'état in 1940 he remained Professor at Tartu University, besides this he was appointed Dean of the Faculty of History and Philology and in January 1941 Director of the Teachers Training Institute. As for his political convictions, he was a social democrat and an expert in Marxism. At the beginning of the Nazi occupation in August 1941 he was dismissed from the university and sent to a concentration camp for two and a half months. During the German occupation and the Second World War he was translating the works of J. W. Goethe into Estonian.

On October 1944 he was appointed Dean and Professor — Head of the Department of General History again and he was even a candidate for Rector of the university. His activities for restoring the academic life in the university were of short duration. He was

Summaries

arrested by the NKVD in May 1945, probably in connection with the repressions against the members of the Estonian Students Society Veljesto who aimed at festoring Estonian independence.

In December 1946 he was sentenced to five years of imprisonment. In 1947—1950 Peeter Tarvel was at the Vorkuta hard-labour camp in the

Komi ASSR. In 1950 he left for Omsk Region, Siberia, where his wife and younger daughter had been deported. With great difficulties he managed to find work in Siberia as a teacher of German. After the death of his wife in 1953 he moved to the city of Omsk and died there on Oct. 19, 1953. Professor Peeter Tarvel has not been rehabilitated to this day. (Continued.)

ОТ РЕДАКЦИИ

Последний номер этого года возобновленного журнала «Академия» открывается статьей заместителя главного редактора Хандо Руннела, который дает характеристику журнала на первом этапе его существования.

Философским проблемам обыденных явлений посвящены два эссе Мадиса Кыйва. Второе из них является одновременно и анализом известного стихотворения классика эстонской поэзии Лидии Койдула (1843—1886).

Тема исследования искусствоведа Яака Кангиласки — вопросы истории норвежского романтического искусства, воздействие которого испытали и эстонские художники.

В журнале публикуется и окончание работы Карла Ауна, в которой затрагиваются политические аспекты функционирования национального государства (в частности — проблемы культурной автономии). К статье прилагается текст Закона 1925 года о культурном самоуправлении национальных меньшинств Эстонской Республики, который принято считать наиболее демократическим в ряду аналогичных законов.

В центре исследования американского ученого Эрнста Майра, перевод работы которого опубликован в номере, — проблема причинности в биологии. Автор объясняет различие между проявлениями причинности в механике и биологии и приходит к выводу, что причинность в биологии в лучшем случае подлежит статистическому прогнозу. Американский исследователь считает ненаучными виталистические и финалистские концепции причинности.

В 1989 году в Эстонии широко отмечалось 250-летие

первого полного перевода Библии на эстонский язык. В связи с этим событием журнал публикует статью проживающего в США эстонского теолога Рудольфа Кивиранна, в которой говорится о значении христианства для нынешних и последующих поколений. К этой публикации примыкает филологический обзор Юлле Раннут, касающийся вопросов перевода Библии, который был успешно завершен в XVIII веке пастором из прибалтийских немцев Антоном Тор Хелле. С библейской тематикой связаны и «Маргиналии» одного из крупнейших испанских поэтов XX века Жоржа Гильена. Автор перевода стихотворений — Айн Каалеп.

Исследование Юри Кивимяэ включает в себе описание биографии, а также научной и общественной деятельности заслуженного ученого, профессора истории Тартуского университета Пеэтера Тарвеля (1894—1953). Впрочем, одна статья П. Тарвеля была опубликована в первом номере нашего журнала.

Одним из любопытных эпизодов политической истории Эстонской Республики является постоянное соперничество между двумя известными политическими деятелями — «консерватором» Константином Пятсом (1874—1956) и «либералом» Яном Тыниссоном (1868—?). Особый интерес представляют статьи, написанные Пятсом и Тыниссоном по поводу 60-летнего юбилея своего политического опонента. В них, с одной стороны, выражается уважение к сопернику, а с другой — содержатся критические замечания в его адрес. К публикациям этих статей прилагается работа известного эстонского фольклориста Оскара Лооритса (1900—1961), написанная в 1938 году. Автор статьи ставит своей целью проследить, как Ян Тыниссон уже при жизни превратился в восприятии современников в своеобразную мифологическую фигуру.

В разделе критики публикуется рецензия Эвальда Лааса на сборник воспоминаний, изданный в 1987 в Торонто и посвященный истории участия эстонских воин-

ских частей во второй мировой войне. Авторы полемической заметки — историки Маргус Лайдре и Тьну Таинберг — выражают свое несогласие с некоторыми утверждениями Ханнеса Вальтера (его статья была опубликована в третьем номере «Академии»).

Продолжается публикация работы Николая Бердяева об истоках русского коммунизма.

Резюме

250 лет первого перевода библии на эстонский язык

Юлле Раннут

Статья посвящена рассмотрению исторических обстоятельств, связанных с переводом библии на эстонский язык, а также анализу лингвистических особенностей переводного библейского текста.

Полному переводу Священного писания, опубликованному в 1739 году, предшествовал ряд переводов отдельных его частей, в том числе — перевод Нового завета в 1715 году.

Переводчиками библии были пасторы из прибалтийских немцев: Антон Тор Хелле, Гейнрих Гутслефф и Гейнрих Кристоф Вреде. Техническими и экономическими вопросами, связанными с изданием библии, занимался А. А. Фийрорт.

В языке перевода отразились особенности древнееврейского оригинала (лексические и грамматические конструкции), немецкого перевода библии (лексика, синтаксис и орфография), а также особенности говоров западной части северной Эстонии (лексика и грамматические особенности).

Отдельное внимание в статье уделяется рассмотрению перевода фразеологизмов и специальной терминологии. В первом эстоноязычном тексте библии перевод фразеологизмов осуществлен с соблюдением традиционных правил перевода

сакрального текста. Техника перевода терминов значительно отличается от традиционной.

Первый перевод библии на эстонский язык оказал большое влияние на образование единого эстонского литературного языка, а также на подъем духовного самосознания эстонцев, их культурное развитие и образование этноса.

Жизнь и деятельность Пеэтера Тарвеля

Юри Кивимяэ

В статье впервые предпринимается попытка описания биографии профессора всеобщей истории Тартуского университета Пеэтера Тарвеля (11. VII 1894 — 19. X 1953; до 1935 г. Трейберг). Он родился в деревне Метсику Вирумасского уезда в крестьянской семье; закончил в Таллине гимназию им. Николая I-го (ныне Таллиннская 1-ая средняя школа) и продолжил обучение в 1913—1917 гг. сначала в Тартуском (Юрьевском), а затем Петербургском университетах, специализируясь по истории. В Петербурге он активно участвовал в эстонском студенческом движении и возглавил в 1916—1917 гг. Петербургское эстонское студенческое общество. П. Тарвель посещал лекции и семинарии лучших профессоров царской России, и в результате получил

блестящую подготовку как историк. Под руководством профессора Николая Кареева он начал заниматься историей Великой Французской революции, но события 1917 года в Петербурге явились причиной, помешавшей ему закончить диссертацию, а также сдать государственные экзамены.

В 1921 г. П. Тарвель, работавший тогда учителем в Тартуском учительском семинарии, закончил Тартуский университет со степенью кандидата истории и был оставлен при университете в качестве лектора всеобщей истории. В 1925 г. его избрали доцентом, а в 1936 г. ординарным профессором Тартуского университета. С первых лет национальной независимости Тарвель активно участвовал в организации обучения истории и научно-исследовательской работы. В 1920 г. он был одним из основателей Академического Исторического Общества (АИО), начиная с 1828 г., до ликвидации общества, его председателем, а с 1922 г. по 1931 г. — главным редактором журнала «Аялоолине Аякири» («Исторический Журнал»). Как профессор истории нового времени он преимущественно читал лекции по истории Франции, Германии и Англии, начиная от Великой Французской революции, и кончая Первой мировой войны. Его излюбленной темой оставалась по-прежнему история и историография Великой Фран-

цузской революции, хотя ему не удалось закончить докторскую диссертацию по этим проблемам. Он был одинаково компетентным в вопросах промышленной революции Англии, сущности империализма, истории эпохи Бисмарка и предистории Первой мировой войны, а также в истории Реформации (Т. Мюнцер) и контрреформации (Я. Лойола). Он занимал несколько общественных должностей и выполнял множество разных общественных обязанностей, являясь активным сотрудником нескольких крупных изданий («Эстонский Биографический Лексикон», «Эстонская Энциклопедия»). Он неоднократно представлял Тартуский университет на международных съездах историков.

После государственного переворота 1940 г. он продолжил свою деятельность как профессор Тартуского университета, был назначен деканом Историко-филологического факультета, а в январе 1941 г. и директором Педагогического института. По политическим убеждениям он был социал-демократом и являлся глубоким знатоком марксизма. С приходом к власти нацистов в августе 1941 г., Тарвель был устранен от учебной работы и брошен на два с половиной месяца в концентрационный лагерь. В годы немецкой оккупации и мировой войны он занимался переводом сочинений Я. В. Гете на эстонский язык.

Резюме

В октябре 1944 г. П. Тарвеля восстановили на должности декана и в звании профессора, а также на посту заведующего кафедрой всеобщей истории; он являлся даже кандидатом в ректоры университета. Его активность при реорганизации работы университета оказалась кратковременной. В мае 1945 г. он был арестован НКВД, по-видимому, в связи с репрессиями членов ЭСО «Вельесто», добивавшихся во время и после войны восстановления самостоятельности Эстонии. В декабре 1946 г. он был осуж-

ден на 5 лет лишения свободы. В 1947—1950 гг. Пезтер Тарвель находился в Коми АССР, в лагере Воркуты. Оттуда он в 1950 г. отправился в Сибирь, в Омскую область, куда были высланы его жена и младшая дочь. С большими трудностями ему удалось найти в Сибири работу — учителя немецкого языка. После смерти жены он переселился в 1953 г. в город Омск, но умер там 19 окт. этого же года. Профессор Пезтер Тарвель до сих пор не реабилитирован.

(Продолжение следует)

Nikolai Berdjajev

VEENE KOGMUNISMI LÄTTED JA TÄHENDUS

II

Tõlkinud Jaan Isotamm

Loominguliselt originaalsed filosoofilist ja religioosset mõtet ilmutasid slavofiilid. Nemad põhjendasid ära Venemaa missiooni erinevuse Lääne rahvaste omast. Slavofiilide originaalsus seisnes selles, et nad püüdsid mõtestada Venemaa ajaloo aluseks oleva õigeusklikku tüüpi idamaise kristluse omapära. Ehkki slavofiilid otsisid orgaanilisi algeid ja teid, olid nemadki raskolnikud, kes elasid ümbritsevast tegelikkusest lahus. Nad eitasid Peetri keiserlikku Venemaad, nad ei tundnud end kodus Nikolai I aja tegelikkuses, ja võim suhtus neisse õigeusklikkusest ja monarhismist hoolimata kahtlustavalt ning vaenulikult. Nikolai I ajal väljaarendatud ja võimu ideoloogiaks saanud ametlikul rahvalikkusel ning natsionalismil polnud midagi ühist slavofiilide arusaamaga rahvalikkusest. Ametliku rahvalikkuse süsteem oli rajatud kolmele printsiibile — õigeusk, isevalitsus, rahvas; ning slavofiilne süsteem tunnustas kõiki kolme. Kuid vaim oli vastupidine. Oli täiesti selge, et ametliku rahvalikkuse süsteemis kuulus eesõigus isevalitsusele ning õigeusk ja rahvas olid temale allutatud. Samuti oli selge, et rahvalikkuse mõiste ise on kahtlase väärtusega ja Läänest pärineva riikliku absolutismi halvimate külgede mõju all. Nikolai I oli preisi ohvitseri tüüp. Õigeusku selles valemis ei mõistatud vaimse nähtusena, vaid kasutati vahendina riiklikes huvides. Hoopis teises tähenduses võtsid neid printsiipe slavofiilid. Eelkõige tunnistasid nad usulise alge absoluutselt primaarseks ning otsisid puhastatud, ajaloolistest mõjudest moonutamata ja rikkumata õigeusku. Samas püüdsid nad välja selgitada tõelist rahvalikkust ja rahva tõelist hinge. Nad nägid vene rahvast vabastatuna moonutustest, mis nende arvates olid pärit Lääne ratsionalismist ja riiklikust absolutismist. Hoopiski erinev ametliku rahvalikkuse süsteemist oli nende suhtumine riiki. Slavofiilid olid

antietatistid, nende juures ilmnes koguni tugev anarhistlik element, riiki pidasid nad kurjuseks ja võimu patuks. Monarhia kaitsmist põhjendasid nad nii, et parem on, kui alati patuse ja räpase võimuga on määratud ainult üks inimene, kui et seda on terve rahvas.⁴ Tsaaril pole õigust võimule, nagu seda pole mitte kellelgi. Kuid ta peab kandma rahva poolt tema peale pandud võimukoorimat. Vene rahvast pidasid slavofiilid riigita rahvaks. Vene rahva kutsumus on vaimne ja usuline ning selle teostamiseks tahab ta olla vaba valitsemisest. Muidugi on see teooria vastuolus faktiga, et vene rahvas on maailma suurima territooriumiga riigi looja ning see tähendab mitte ainult Peetri, vaid ka Moskva suurvürstide traditsioonide eiramist. Ent slavofiilid väljendasid siin vene teadvuse ühte poolust, XI sajandi intelligentsile ja kogu vene kirjandusele iseloomulikku joont. Slavofiilid olid alusepanijaks toftele narodniklusele, mis on nii iseloomulik XIX sajandi vene mõtlemisele ning mis hiljem omandas usulise kuju. Slavofiilid uskusid rahvasse ja rahva tõesse, rahvaks aga olid neile eelkõige õigeusu ja rahvusliku elulaadi säilitanud talupojad. Nagu kõik narodnikud, kaitsesid slavofiilid ägedalt külakogukonda, mida pidasid talurahva orgaaniliseks ja originaalselt venepäraseks majandamisviisiks. Nad olid rooma õiguse omandit puudutavate sätete vihased vastased. Omandit ei pidanud nad pühaks ja puutumatuks, omanik oli nende arvates vaid haldaja. Nad eitasid Lääne kodanlikku ja kapitalistlikku tsivilisatsiooni. Ja kui nad arvasid, et Lääs kõduneb, siis sellepärast, et ta on asunud kodanliku tsivilisatsiooni teele ning minetanud tervikliku elu. Slavofiilid ennetasid toda vahetegemist kultuuri ja tsivilisatsiooni vahel, mis Läänes alates Spenglerist sai populaarseks. Oma maailmavaate mõningale konservatiivsusele vaatamata olid slavofiilid isiku-, südametunnistuse-, mõtte- ja sõnavabaduse tulised kaitsjad ning rahva ülemvõimu printsiipi

⁴ Eriti tugev on anarhistlik element K. Aksakovi juures.

tunnistavad omamoodi demokraadid. Homjakov paljastas oma luules Venemaa — ja mitte ainult Peetri-aegse, vaid ka Peetri-eelse Venemaa — ajaloolisi pahesid ning oli veel teravamgi kui läänemeelsed.

Slavofiilid ja läänemeelsed olid sõbervaelnased. Herzen ütles: «*Me sarnaneme kahenäolisele Janusele, meil on ühine, kuid mitte ühesugune armastus Venemaa vastu.*» Uhtedele oli Venemaa ennekõike emaks, teistele lapseks. 30. ja 40. aastate slavofiilid ning läänemeelsed pärinesid ühest ja samast ringkonnast ning vaidlesid omavahel nondessamades salongides, kus olid sõnasõdu pidanud Herzen ja Homjakov. Alles hiljem läksid nad lõplikult lahku. Sallimatu Belinski ei tahtnud enam kohtuda oma sõbra K. Aksakoviga. XIX sajandi Venemaa parimad, kulturseimad ja mõtlevaimad inimesed ei elanud olevikus — seda pidasid nad vastikuks —, nad elasid minevikus või tulevikus. Ühed neist, slavofiilid, unistasid Peetri-eelsest ideaalsest Venemaast, teised, läänemeelsed, unistasid ideaalsest Läänest. Kuid nii slavofiilide konservatiivne pöördumine kauge mineviku poole kui ka läänemeelsete pöördumine Lääne poole, mida nad halvasti tundsid, oli vaid utopia täiuslikust korrast ja täiuslikust elust. Paljud läänlased olid valgustajad ja tsiviliseerijad ning see pole eriti huvitav tüüp. Huvitavam on lääne, peamiselt prantsuse sotsiaalseid doktriine venepärasteks ümbertegeva läänemeelse tüüp. Kui Venemaal võeti Hegeli ja Schellingi õpetused vastu totalitaarselt, tervikuna ja maksimalistlikult, siis niisama maksimalistlik, terviklik ja totalitaarne oli Saint-Simoni ning Fourier' õpetuste vastuvõtt. Läänlaste radikaalses leeris olid tugevad prantsuse sotsialismi ja kirjanduse, eriti George Sand'i mõjud. George Sand avaldas kolossaalset mõju vene kultuurikihi emotsionaalse elu arenemisele, kujundades venepärast suhtumist vabadusse ja tundesiiruse ning venepärast protesti vägivalda, konventsionaalsuse ja ebasiiruse vastu. Sotsiaalse tõe teostamise plaane arendati aga Saint-

Simoni ja Fourier' põhjal. Ning loomulikult ei tundnud prantslased ise sellist vaimustust nende ideedest.

40. aastate lõpus kujunes vene mõisnik Petraševski juures ring, mis arutas sotsiaalseid küsimusi, inimkonna uue ja parema korralduse plaane. Suurem osa ringi liikmeid olid Saint-Simoni või Fourier' järgijad. Ideed olid inimkonna ümberkorraldamise koha pealt üliiradikaalsed, vestluste endi loomus kõige rahumeelsem ja süütum.⁵ Mingit revolutsioonilist tegevust petraševskilased ei harastanud — tollasel Venemaal ei olnud ega saanudki olla revolutsioonilist tegevust — kõik toimus mõtete sfääris. Muidugi taheti kõige rohkem talurahva vabastamist. Ringi liikmete utoopiline sotsialism oli idülliline. Sotsialistlike ideede arengus Venemaal täheldatakse kolme staadiumi: utoopilist sotsialismi, narodniklikku sotsialismi ja teaduslikku ehk marksistlikku sotsialismi. Petraševski oli tüüpiline utoopilise sotsialismi ideedest haaratud vene mõisnik. Ta ütles: «Leidmata kedagi, kellesse kiinduda — ei naiste ega meeste hulgas — pühendusin ma inimkonna teenimisele.» Selles väljendub vene revolutsioonilisele intelligentsile eriti iseloomulik suundumus — armastus «kaugeloleva», mitte «ligimese» vastu. Petraševski iha-
leb kauget — inimkonna õnne. Ta usub inimkonna õnnesse. Petraševski naiivne utopism leidis väljenduse selles, et ta rajas oma mõisas talupoegadele falansteeri Fourier' eeskuju järgi. Kuid talupojad põletasid selle falansteeri maha. See on sümbolne fakt. Ka 70. aastate talurahvas ei võta teda ennastohverdavalt teenima tulnud sotsialistlike intelligente omaks. Petraševski väitis ülekuulamisel sedagi, et falansteerid on pärisorisel ja isevalitsuslikul Venemaal täiesti võimalikud. Sotsialismi utoopilisele staadiumile iseloomulik arvamus.

Revolutsioonilist äärmust esindas Petraševski ringis N. Spešnev, kes nähtavasti oli ajendiks Stavrogini kujule Dostojevski «Sortsides». Spešnev oli ateist ja kommu-

⁵ Vt П. Сакулин. «Русская литература и социализм», 1922.

nist ning koguni marksismile lähedane. Petraševski ringist võttis osa Dostojevski, ehkki ta oli kõige skeptilisem Fourier' sotsiaalse utopia teostamise võimaluste suhtes. Petraševski ringi rahumeelsed koosolekud lõppesid kurvalt, nagu lõppes kurvalt kõik tolleaegsel Venemaal. Kõik ringi liikmed vangistati ja 21 neist mõisteti surma, mis asendati sunnitööga. Nende hulgas oli ka Dostojevski, kellel tuli läbi elada mahalaskmisele määratu viimaseid minuteid.

Petraševskilaste lugu tugevdas vene intelligentsi revolutsioonilist meelestatust. Edaspidi ei ole vene sotsialism enam nii idülliline. Nähtavale ilmuvad Netsšajevi ja Tkatšovi kujud. Väga huvitav on märkida, et maailma esimesed marksistid olid venelased. Vene marksism liikumisenä tekkis alles 80. aastate teisel poolel. Kuid üksikud vene marksistid olid olemas juba 40. aastate lõpul Pariisis. Nõnda oli esimene vene marksist ja võib-olla üldse üks esimene Marxi jünger 40. aastate lõpu Pariisis stepimõisnik N. Sazonov.⁶ Marx, kes Venemaad ja venelasi üldse ei sallinud, kirjutab imestusega Pariisist, et vene stepimõisnike hulgas on tekkinud talle järgijaid. Ta tundis mõningat umbusku nende liiga varajaste marksistide vastu. Pärast tuli Marxil suuri ebameeldivusi kogeda Bakuniniga ning lüüa temaga maha lahing I Internatsionaali pärast, ehkki näib, et Bakunin avaldas algusest peale mõju Marxi kontseptsioonile proletariaadi missiooni kohta.⁷ Igal juhul on see meie teema jaoks väga iseloomulik näide venelaste võimest ennastunustavalt vaimustuda sotsiaalsetest ideedest. Terve XIX sajandi vältel kaldusid venelased vastupandamatult sotsialismi poole. Ja kõik oli meil kommunismist innustumise ettevalmistuseks. Väga suurt huvi pakub vene eneseteadvuse, rahvuslike ja sotsiaalsete ideede ajaloos Herzeni saatus.

⁶ Vt Sakulini sama raamatut.

⁷ Vt Cornu' huvitavat raamatut: «Karl Marx: L'homme et l'oeuvre», 1934.

3.

Herzen oli läänemeelne ja vaidles slavofiilidega 40. aastate salongides. Ehkki läbi teinud Hegeli kooli, pöördus ta varsti Feuerbachi juurde. Põhiliseks polnud talle mitte saksa mõjud, vaid prantsuse sotsialistlik kirjandus. Herzeni sotsialistlik maailmavaade kujunes välja prantsuse sotsialistide mõjul. Talle jäi võõraks tollal tekkinud saksa sotsialism, s. t marksism. Herzen oli üks neid läänemeelseid venelasi, kes kirglikult unistasid Läänest ja idealiseerisid seda. Ta emigreerus ja oli üks esimesi vene pagulasi. Läänes sattus ta 1848 aasta revolutsioonilisse atmosfääri; algul oli ta sellest revolutsioonist vaimustuses ja pani sellele suuri lootusi. Kuid tal tuli kogeda kõrvetavaid pettumusi Läänes, 1848 a revolutsiooni tulemustes ja Lääne inimestes üldse. Herzeni vaimustumine Läänest oli tüüpiliselt venepärane ning samasugune oli ka tema pettumine. Analoogilise pettumuse elasid hiljem üle paljud venelased. Herzenit jahmatas ja haavas Lääne väikekodanlikkus. Sedasama väikekodanlikku vaimu nägi ta ka sotsialistide juures. Ühena esimestest nägi ta sotsialistliku kodanlikkuse võimalust. Rütli kuju oli asendunud väikekodanliku poemehe kujuga. Lääne kodanlikkuse paljastamine on traditsiooniline vene teema. Teistes terminites väljendasid seda ka slavofiilid. Väikekodanliku Lääne vastu tõstsid mässu nii reaktionäär K. Leontjev kui revolutsionäär Herzen.

Vasakpoolse leeri teistest esindajatest erinevalt ei usu Herzen optimistlikku progressiteooriasse, vaid kaitseb pessimistlikku ajaloo filosoofiat, ta ei usu ülima hüve poole pürgiva ajaloo protsessi arukusse ja headusse. Selles on Herzen originaalne ja huvitav. Ülimaks väärtuseks peab ta ajaloolise progressi poolt lõmastatavat inimisiksust. Herzen pani aluse omapärasele vene individualistlikule sotsialismile, mida 70. aastatel esindab N. Mihhailovski. Sotsialistlik individualism vastandub kodanlikule indivi-

Vene kommunismi lätted

dualismile. Herzen ei näe jõude, mis Lääne-Euroopas suudaksid väikekodanluse võimule vastu seista. Lääne-Euroopa tööline on ise väikekodanlane ja ta pole võimeline kedagi väikekodanlusest päästma. Pagulane Herzen, kellelt kuni surmani oli võetud võimalus füüsiliseks naasmiseks kodumaale, pöördub sinna tagasi vaimselt. Kui õudsed ka oleksid Nikolai I autokraatlik režiim, pärisorjus ja harimatus, ikkagi on just Venemaal, vene rahva seas peidus uue ja parema, nii kodanlusest kui väikekodanlusest vaba elu potentsiaal. Neid varjatud võimalusi näeb Herzen vene maamehes, tema hallis matsikasukas, külakogukonnas. Vene talurahva külakonnas on varjul isiksuseprintsibi harmoonilise ühtumise võimalus kogukonduse, sotsiaalsuse printsibiiga. Herzen oli humanist ja skeptik, religioossed tõesed jäid talle võõraks. Usk vene rahvasse, maamehesse kätketud tõesse, on talle viimaseks päästeankruks. Herzenist saab üks omapärase vene nähtuse narodnikluse rajajaid. Vene läänemeelsus segunes Herzenis mõningate slavofiilsuse joontega. Läänemeelsete leer lõhenes narodnikuteks-sotsialistideks ja liberaalideks. Herzen ja narodnikud uskusid Venemaa erilist teed, tema kutsumust panna Läänest varem ja paremini maksma sotsiaalne tõde, uskusid Venemaa võimalusse kapitalismi koledusi vältida. Läänemeelsed liberaalid arvasid, et Venemaa peab Lääne-Euroopaga ühte teed minema. Narodnikud suhtusid eitavalt poliitikasse, arvates, et poliitika tõukab Venemaa banaalsele Lääne arenguteele, nad tunnistasid sotsiaalse primaarsust poliitilise ees. See on tüüpiliselt venelik joon. Herzen, Bakunin ning isegi kurikuulsad revolutsionäärid Netšajev ja Tkotšov olid mõnes mõttes vene ideele lähemal kui läänemeelsed valgustajad ja liberaalid. Vene revolutsiooniliste sotsialistlike ja anarhistlike suundade sõjakas ateism oli pahupidi pööratud religioossus ja apokalüptilisus. Oluline on märkida, et liberaalsed ideed on Venemaal alati nõrgad olnud, et meil ei ole kunagi olnud moraalselt autoriteeti omavaid ja inspireerivaid liberaalseid ideoloogiaid. 60. aastate libe-

raalsed reformid on mõistagi tähtsad, kuid nende teostajate liberalism oli eranditult praktiline ja asjalik, sageli bürokraatlik, ning mingit ideoloogiat — mida vene intelligents alati vajab — nad välja ei pakkunud.

II peatükk

Vene sotsialism ja nihilism

1.

Vaatamata sellele, et Belinski oli 40. aastate inimene ja kuulus slavofiilide ning läänemeelsete põlvkonda, kehas ta võib-olla esimesena revolutsioonilise intelligendi tüüpi ning formuleeris oma elu lõpul selle maailmavaate põhiprintsiibid, mis hiljem, 60. ja 70. aastatel arenesid lõplikult välja. Kõigepealt ei olnud Belinski vene aadlimees, nagu olid kõik slavofiilid ja läänlased, nagu Herzen ja Bakunin, segaseisuslasena kuulus ta teise sotsiaalsesse kihti. Tema hingelaadis oli tüüpilisi intelligentlikke jooni: ta oli sektantlusse kalduv sallimatu fanaatik, kes ennastunustavalt vaimustus ideedest, kes lakkamatult kujundas endale maailmavaadet mitte puhta teadmise vajadusest, vaid põhjendamaks oma pürgimusi paremale ja õiglasemale ühiskonnakorraldusele. Belinski oli erakordselt andekas ja erakordselt vastuvõtlik ideedele, kuid tema haridustase oli madal, võõrkeeli ta peaaegu ei osanud ning innustavate ideedega tutvus teiste kaudu. Hegelit õppis ta tundma peamiselt Bakunini ümberjutustustest. Belinski läbis kõik tollase vene kultuurikihhi aateliste harrastuste staadiumid. Ta oli järgemööda Fichte, Schellingi ja Hegeli austaja, seejärel läks prantsuse kirjanduse ning sealsete sotsialistlike mõtete mõju ignoreerides üle Feuerbachi pool-dajaskonda. Eelkõige oli ta suurepärane kirjanduskriitik, kes esimesena on hinnanud Puškinit, Gogolit ja meie suurte romaanikirjanike loometee algust. Belinski ise oli

kunstitundlik ja esteetiliselt pädev, kuid temast sai alusepanija intelligentliku teadvuse ajaloos väga suurt osa etendama määratud ühiskonnakriitilisele publitsistikale. Belinski otsis venelikku, terviklikku maailmavaadet, mis annaks kõigile eluküsimustele vastuse, ühendaks teoreetilise mõistuse praktilisega, põhjendaks sotsiaalset ideaali filosoofiliselt. Terviklik tõde, nagu hiljem kirjutas samuti Belinskist lähtunud N. Mihhailovski, on üheaegselt tõene tõde ja õiglane tõde. Sellesama terviklikkuse, totalitaarsuse idee saab hiljem omaseks N. Fjodorovile religioosel pinnal ning ka marksismile-leninismile. Vene kirjanduskriitikuist publitsistid on alati jutlustamas terviklikku maailmavaadet, alati õpetamas, kuidas elada; ühendades tõde ja õiglust. Belinski oli selle tüübi esimene ja kõige andekam esindaja. Tema möönab juba kirjanduskriitiku sotsiaalset rolli. Vene sotsiaalne mõte peitus kirjandusliku kriitika vormi, sest tsensuuritingimuste tõttu tal teisi võimalusi end väljendada ei olnud.

Kõige huvitavam ja olulisem Belinski poolt läbitud ideelises evolutsioonis ja revolutsioonis oli hegeliaanluse kriis.⁸ Vene mõte elas üle kaks hegeliaanluse kriisi — usulise Homjakovi ning sotsiaalse Belinski juures. Hegelist vaimustatud 40. aastate vene inimeste põhiküsimuseks oli suhtumine «tegelikkusesse». Hegeli mõtet tegelikkuse mõistlikkusest, mille tähendus Hegelil endal oli panlogistlik ja üksnes mõistlikku tõeliselt tegelikuks pidav, elati Venemaal väga piinavalt ja pingeliselt läbi, kuid tõlgendati valesti. Teatavasti võib Hegelit mõista konservatiivselt ja revolutsiooniliselt — temast said alguse parem- ja vasakpoolne vool, ta oli Preisi riigifilosoof ning nägi selles riigis absoluutse vaimu kehastust, ja tema oli ka see, kes tõi mõtlemisse dialektika kaudu revolutsioonilise dünaamika ning tekitas Marxi.

⁸ Vt «Социализм Белинского: Статьи и письма.» Тоim. ja komment. P. Sakulin, 1925. Sellesse raamatusse on kogutud Belinski suurepärased kirjad Botkinile.

Vene 40. aastate hegeliaanid mõistsid Hegelit algul konservatiivselt ning tõlgitsesid «tegelikkuse mõistlikkust» nii, et neid ümbritseva Nikolai ajastu tegelikkusega tuleb olla rahul ja näha selles mõistuspärasust. Sellise konservatiivse hegeliaanluse elasid läbi Belinski ja Bakunin — hiljem revolutsioonilise maailmavaateni jõudnud revolutsioonilise temperamendiga mehed. Vene 40. aastate idealistid-romantikud põgenesid sotsiaalse tegelikkuse eest mõtete, fantaasia ja kirjanduse valda, ideede peegelmaailma. Ebardlikus ja valelikus tegelikkuses nad kannatasid, kuid olid võimetud seda muutma. Ebakõla reaalsusega muutis vene inimesed passiivseks, tekitas «ülearuste inimeste» tüübi. Nad olid küll võimelised tegelikkusega leppima, aga veel mitte selle vastu võitlema. Ent hegeliaanlus andis võimaluse suhtuda tegelikkusesse kahetiselt. Olemise ja mõtlemise samasus pole mitte ainult olemise ülekanne mõtlemisse, vaid ka mõtlemise ülekanne olemisse. Belinski tegi oma viimasel perioodil, 40. aastate lõpus, tormilise ja kirgliku pöörde sotsiaalse reaalsuse poole, kuid mitte sellega leppimiseks, vaid selle vastu võitlemiseks. Võitlus eeldab tegelikule reaalsusele otsavaatamist. Unistav ellusuhtumine teeb võitlemise võimatuks. Belinski jõudis selle pöörde kaudu hegeliaanluse kriisini; kogu vene vasakpoolne revolutsiooniline mõte teeb lõpu hegeliaanlusega kuni marksismi tekkimiseni Venemaal, et siis uuesti Hegeli juurde naasta tema dialektikat revolutsiooniliselt mõtestades. Oma viimasel perioodil jõuab Belinski välja revolutsioonilise sotsialismi ja sõjaka ateismini. See väljendub tema suurepärase kirjades Bakuninile, mida vanal Venemaal ei saadud avaldada. Mäss Hegeli vastu on mäss elava inimisiksuse nimel, aga võitlus elava inimisiksuse eest arenes võitluseks ühiskonna sotsialistliku ümberkorraldamise eest. Nõnda formuleerus venelik individualistliku sotsialismi ideoloogia.

Oma tavalise kirglikkusega tõuseb Belinski kõigepealt üles individuaalset, elavat inimisiksust üldisele, maailma-

vaimule ohvriks toova, konkreetsest elust kaugele jääva abstraktse idealismi vastu. «Subjekti, indiviidi, isiksuse saatus,» kirjutab Belinski, «on tähtsam kogu maailma saatusest ja Hiina keisri tervisest» (s. t Hegeli Allgemeinheit'ist). «Kummardan Teie filosoofimütsi ees,» pöördub Belinski Hegeli poole, «kuid kogu Teie filosoofilise filisterlusele kohase austusega on mul au Teile teatada, et kui mul õnnestukski ronida arenguredeli kõrgeimale pulgale, siis paluksin ka sealt anda mulle aru kõigi eluja ajalootingimuste, juhuste, ebausude, Felipe II inkvisitsiooni jne jne ohvrite kohta; muidu hüppan ma pea ees kõrgeimalt pulgalt alla. Ma ei ihka õnne ka muidu, kui ma ei saa olla rahulik iga minu lihase venna pärast, iga ühe pärast, kes on minu ihu ja minu veri. Õeldakse, et disharmonia on harmoonia eellingimuseks; see võib olla väga kasulik ja hurmav melomaanidele, kuid muidugi mitte neile, kes peavad disharmonia ideed väljendama oma saatusega.»

Need on edaspidise vene problemaatika jaoks väga olulised sõnad. Siin on tõstatatud teodiike — kannatuse õigustuse probleem, see põhiline vene probleem, ja vene ateismi alglaite, 80. aastate ühiskondlikus mõtlemises tähtsat osa etendav progressi hinna probleem. Belinski ennetab Dostojevskit, ta on juba elanud läbi Ivan Karamazovi lapsepisara-probleemi; temast sai alguse Dostojevski «Suurinkvisiitori legendi» dialektika. Vahel tundub, et Ivan Karamazovi mõtetega pidas Dostojevski silmas Belinskit, keda ta isiklikult hästi tundis ja kellega ta sageli vaidles. Belinski kogeb pärast idealismis pettumist ahastust ja kalesüst. Temast saab revolutsionäär, ateist ja sotsialist. On väga oluline, et vene revolutsiooniline sotsialism ühendub Belinskis emotsionaalselt ateismiga. See ateism sündis kaastundest inimeste vastu, leppimatusest Jumala ideega, seistes silmitsi elu ääretu kurjuse ja kannatustega. See ateism lähtub moraalsest paatosest, armastusest headuse ja õigluse vastu. Seda omapärasest usulist psühholoogiat ja ideelist dialektikat hakkab lah-

kama Dostojevski. Kaastunne inimese vastu ja mäss elavad inimest rõhuva üldise (idee, mõistuse, vaimu, Jumala) vastu teevad Belinskist sotsialisti. Ta on suurepärane näide vene sotsialismi moraalpsühholoogilisest lähteist. Mäss isiksuse nimel üldise vastu muutub tal võitluseks uue üldise, inimkonna ja selle sotsiaalse organiseerimise eest. Belinski ei märka, et hüljates tolle seni inimesi rõhunud «üldise», allutab ta isiksuse kähku uuele «üldisele». Ja talle näib, et seda uut «üldist», mida ta kummardab — aga ilma midagi kummardamata venelane olla ei saa — kummardab ta isiksuse nimel. Sama kordub 60. aastail. «Sotsiaalsus, sotsiaalsus — või surm!» hüüab Belinski: «Mis on mul sellest, et üldine elab, kui isiksus kannatab.» «Eitamine on minu jumalus.»

40. aastate lõpu Venemaal oli juba olemas toosama dialektiline mõtlemisprotsess, mis Saksamaal toimus vasakpoolsete hegeliaanide, Feuerbachi ja Marxi juures. Lüüakse abstraktsest idealismist lahku ning minnakse konkreetse tegelikkuse juurde. Belinski enda sõnutsi haaranud teda marat'lik inimkonnaarmastus. «Ma olen kohutav inimene,» kirjutab Belinski, «kui mulle lööb pähe mõni müstiline totrus.» Selline on venelane üldse, sest ta pähe «lööb mõni müstiline totrus» tihti. Belinski sõnad on väga tähelepanuväärsed. Kaastundest inimeste vastu on Belinski valmis kuulutama türanniat ja julmust. On vaja verd. Selleks, et suuremat osa inimkonnast õnnelikuks teha, tohib kasvõi sadadel tuhandetel pea maha võtta. Belinski on bolševistliku moraali eelkäija. Ta väidab inimesed olevat nii rumalad, et neid tuleb vägisi õnne manu tuua. Belinski tunnistab üles, et tsaarina oleks ta türann õigluse nimel. Ta kaldub diktaatorlusse. Ta usub, et saabub aeg, mil pole ei rikkaid ega vaeseid.

Belinskist saab alguse väide, et vene rahvas on ateistlik rahvas, kuid tal on veel säilinud armastus vaeste ja õnnetute Kristuse vastu. Belinski kirjutab nõrдинud kirja Gogolile tema raamatu «Kirjavahetus sõpradega» puhul. Muidugi ei saadud kirja avaldada ning see käis

käest kätte. Belinski häbistab Gogolit kui reeturit ja orjuse jutlustajat. Usuliselt ei olnud tal õigus, kuid sotsiaalselt oli. Belinski on keskne kuju vene XIX sajandi mõtlemise ja eneseteadvuse ajaloos. Ning teistest enam väärib ta ühe eelkäijana paigutamist vene kommunismi ideelisse genealoogiasse, palju enam kui Herzen ja teised 40. ning koguni 60. aastate inimesed. Kommunismile pole lähedal mitte ainult tema moraal, vaid ka vaated ühiskonnale. Belinski ei ole tüüpiline narodnik, sest ta tunnustab tööstusliku arengu positiivsust ning on valmis tunnustama isegi kodanlust, keda ta ei suuda taluda täpselt samuti nagu hiljem vene marksistid.

Belinski põhjal saab õppida tundma noid sisemisi motiive, mis tekitasid vene revolutsioonilise intelligentsi maailmavaate — pikka aega valitseva ning lõpuks uues ajaloolises situatsioonis kommunismi sünnitanud maailmavaate. Eelkõige tuleb neid motiive näha kirglikus ja nõrдинud protestis elu kurjuse, õnnetuste ning kannatuste vastu, kaasatundmises õnnetuile, vaestele ja rõhutuile. Ent haletsus, kaastunne ja võimetus kannatusi taluda tegi venelased ateistideks. Neist saavad ateistid, sest nad ei suuda tunnistada kurja, ebatäiusliku, kannatusrohke maailma Loojat. Nad tahavad ise luua parema maailma, kus poleks sellist ebaõiglust ja kannatusi. Vene ateismis on Markionile lähedasi motiive. Kuid Markion arvas maailma Looja olevat kurja jumaluse, vene ateistid aga mõtlesid teistsuguse vaimsusega sajandil, et Jumalat pole üldse olemas ja kui oleks, siis oleks Ta kuri jumalus. See motiiv oli Belinskil. Bakuninist jääb mulje kui Jumala vastu võitlejast märkionismile lähedase motiveeringuga. Lõpule jõuab see Lenini juures. Vene ateismi algmed olid rajatud kõrgendatud, eksaltatsioonini viidud inimlikkustundele. Kuid vene ateismi lõppresultaadis, võimule pääsenud sõjakas jumalavastasuses, degenererus inimlikkus uueks ebainimlikkuseks. Dostojevski nägi seda ette.

Belinskis võib näha kahte teadvuse intentsiooni. Kõigepealt pöörab ta tähelepanu elavale inimisiksusele ja

selle kannatustele, tahab eelkõige jaatada tema väarikust ning õigust täiuslikule elule. Ta tõuseb tolle elava inimisiksuse nimel üles «üldise», maailma vaimu, idealismi vastu. Kuid tema tähelepanu suund muutub väga kiiresti ning isiksuse neelab endasse sotsiaalne tervik — ühiskond. Vaid see revolutsiooniliselt loodav uus ühiskond võib inimisiksuse päästa talumatuist piinadest ja alandustest. «Rahvast» moodustavale enamikule ühiskonnast langevadki osaks need ebaõiglased kannatused ja alandused. Kuid ainult ühiskonna ja selle radikaalse muutmise vajaduse teadvustamine paneb unustama inimisiksust ennast, tema õigust täiuslikule ja vaimselt sisukale elule. Inimprobleem asendub lõplikult ühiskonnaprobleemiga. Revolutsioon kukutab inimisiksust rõhuva «üldise», kuid surub ta uue «üldise», inimest täielikult endale allutava uue ühiskonna alla. See on revolutsioonilis-sotsialistliku ja ateistliku mõtte arengu saatuslik dialektika. Sotsialismiga seostatud vene ateism on usuline fenomen. Selle aluseks oli tõearmastus. Juba Belinski vaated olid läbi imbutatud vene revolutsioonilisele intelligentsile iseloomulikust sektantlikust vaimust.

Belinskit ei saa nimetada narodnikuks selle sõna täpses tähenduses. Tal puudus narodnikute usk «rahvasse». Kuid ta oli jõudnud formuleerida kaks narodnikliku sotsialismi põhiprintsiipi — inimisiksuse prioriteedi ja ühiskonna kogukondliku, sotsialistliku organisatsiooni printsiibid. Vene narodnikliku sotsialismi kaks põhiideed on isiksus ja rahvas. Palju tüüpilisem sotsialist-narodnik on Herzen. Läänes on Herzen tuntum kui Belinski, ta oli pagulane, andis Londonis välja ajakirja «Kolokol», oli seotud Lääne sotsialistliku liikumisega ning tema raamatuid on tõlgitud võõrkeeltesse. Ta oli Belinskit palju individualistlikum ja humanistlikum. Kuid, nagu juba öeldud, oli ta Läänes pettunud ning otsis lahendust vene maamehes, keda Belinski sugugi ei idealiseerinud. Belinski oli juba potentsiaalne marksist. Kõige hämmastavam on, et Herzen nägi pärisorises ja algelisima

hariduseta vene talupojas suuremat isiksuseprintsipi väljendust, suuremat individuaalset terviklikkust kui väikekodanlustunud eurooplases. Isiksuse printsiip ühendub vene rahvas kogukondlikkuse printsiibiga. Võõrsil olles paneb Herzen aluse narodniklikule sotsialismile, mis saavutab oma kõrgarengu 70. aastail. Herzen uskus, et Venemaal teostub sotsialism kergemini ja paremini kui Läänes ega muutu väikekodanlikuks. Nagu paljud narodnikud, on ka tema poliitilise revolutsiooni vastu, mis võiks Venemaa tõugata Lääne kodanlikule arenguteele. Sel ajal sotsialist olla tähendas majanduslike reformide nõudmist, liberalismi põlgamist, peamise pahe nägemist kapitalistliku tööstuse arengus, mis lõhkus kõrgemat tüüpi ühiskonna algeid talurahvalikus elulaadis. Sageli tähendas see diktatuuri, isegi monarhia pooldamist. Sotsialistidest narodnikud olid valmis toetama Venemaal monarhiat, kui see asub rahvast kaitsma aadlike ja kasvava kodanluse vastu. Emigratsioonist tervitas Herzen «Kolokolis» Aleksander Teist talurahva vabastamise eest. Kuid oma revolutsioonilis-sotsialistlikele ideedele ja pagulasseisundile vaatamata jäi Herzen 60. aastate põlvkonnale võõraks. Ta oli 40. aastaist pärit kultuurne vene härrasmees, humanist ja skeptik, kuid mitte nihilist. Ta pole tüüpiline revolutsiooniline intelligent, on seda palju vähem kui Belinski. Herzenile lähedasi narodnikliku sotsialismi ideid arendav Tšernõševski räägib põlastavalt, et Herzen on 40. aastate aadlik, kes ikka veel arvab end polemiseerivat salongides Homjakoviga. 60. aastail tulid intelligentsi hulka uued sotsiaalsed kihid, eelkõige seminaristid; aadlike valitsev seisund lõppes ning ilmus kalgim ja askeetlikum hinge-tüüp, realistlikum ja aktiivsem. 40. aastate idealistide epigoonidest «liigseid inimesi» peetakse eelmisest sajandist pärinevaks. Lavale tulevad nihilistid.

2.

Nihilism on omapärane vene nähtus ja sellisel kujul Lääne-Euroopale tundmatu. Kitsamas mõttes nimetatakse

nihilismiks 60. aastate emantsipatsioonilist vaimset liikumist ja selle peaideoloogiks peetakse Pissarevi. Vene nihilisti tüüpi on Turgenev kujutanud Bazarovis. Kuid tegelikult on nihilism pissarevlusest palju avaram nähtus, seda võib leida vene sotsiaalsete liikumiste aluspõhjas, ehkki nihilism ise ei olnud sotsiaalne liikumine. Nihilistlikud alused on Leninil, kuigi ta elab teisel ajajärgul. Kõik me oleme nihilistid, ütleb Dostojevski. Vene nihilism eitas Jumalat, vaimu, hinge, norme ja kõrgemaid väärtusi. Ning ometi tuleb pidada nihilismi usuliseks fenomeniks. Ta tekkis õigeusu vaimsel pinnal, ta saigi tekkida ainult õigeuskliku kujunduse saanud hinges. See on pahupidi pööratud õigeusklik askees, askees ilma taevase armuväeta. Puhtalt ja sügavuti võetud vene nihilismi aluseks on maailma õigeusklik eitamine ja maailma käsitamine kurjuseastjana, igasuguse rikkuse, luksuse, kunsti- ja mõttealase loomekülluse pidamine patuseks. Nihilism oli nagu õigeusklik askeetikagi individualistlik liikumine, ent suunatud ka inimindiivi elu loomingulise täiuse ja mitmekülguse vastu. Nihilism ei pea patuseks luksuseks mitte ainult kunsti, metafüüsikat, vaimseid väärtusi, vaid ka religiooni. Kogu jõud tuleb anda maise inimese emantsipeerimiseks, töörahva vabastamiseks ülemäärastest kannatustest, õnnelike elutingimuste loomiseks, inimest orjastavate ja tema õnne segavate ebauskude ning eelarvamuste, konventsionaalsete normide ja ülevate ideede hävitamiseks. Vaid see on kõigile kasulik, kõik muu aga on kurjast.

Vaimusfääris tuleb askeetlikult rahulduda vanu uskumusi purustavate ja eelarvamusi kukutavate loodusteadustega ning õiglasema ühiskonnakorra organiseerimist õpetava poliitökonoomiaga. Nihilism on vene apokalüptilisuse negatiiv. Ta on ülestõus ajaloo valskuse ja tsivilisatsiooni valede vastu, ta nõuab, et ajalugu lõpeks ja et algaks täiesti uus, ajalooväline või üleajalooline elu. Nihilism nõuab paljastumist, kõigi kultuurikatete rebimist endalt, muudab kõik ajaloolised traditsioonid eimil-

lekski, vabastab loomuliku inimese, keda enam mingeisse ahelaisse panna ei saa. Nihilismi askeetlik vaimsus leidis endale väljundi materialismis, igasugune rafineeritum filosoofia kuulutati patuks. 60. aastate vene nihilistid — ma ei pea silmas mitte ainult Pissarevi, vaid ka Tšernõševskit, Dobroljubovit ja teisi — olid Venemaa valgustajad, sõja kuulutajad kõigile ajaloolistele traditsioonidele, kes vastandasid kõigile mineviku uskumustele ja eelarvamustele «mõistuse», mille olemasolu nad materialistidena tunnista ei saanud. Kuid vene rahva maksimalistliku loomuse tõttu muutus valgustus Venemaal alati nihilismiks. Voltaire ja Diderot ei olnud nihilistid. Venemaal omandas materialism Lääne omast täiesti erineva iseloomu. Materialism muutus omamoodi dogmaatikaks ja teoloogiaks. Kommunistide materialismi puhul on see üllatav. Kuid sellise teoloogilise värvingu sai materialism juba 60. aastail, mil ta muutus moraalselt kohustuslikuks dogmaks ning tema varju peitus omapärane nihilistlik askees. Loodi materialistlik katekismus, mis vene vasakpoolse intelligentsi laialdaste kihtide poolt fanaatiliselt omaks võeti. Materialismist eemalejäämine kuulutati kõlbeliselt kahtlaseks. Kui te ei ole materialist, siis olete inimese ja rahva orjastamise pooldaja. Vene nihilistide suhtumine teadusse oli ebajumaldav. Teadus, mille all tollal mõisteti peamiselt loodusteadusi materialistlikus värvingus, sai usuobjektiks, muudeti iidoliks. Tolleaegsel Venemaal tegutsenud silmapaistvad teadlased kujutavad endast eriilmingut. Kuid valgustajatest nihilistid polnud teadusemehed. Nad olid usklikud ja dogmaatikud. Kõige vähem oli neile omane skeptitsism. Descartes'i kahtlemismeetod ei sobi nihilistidele ega üleüldse vene natuurile. Tüüpiline venelane ei suuda kaua kahelda, üpris kiiresti kaldub ta endale dogmat looma ning sellele täielikult, totaalselt anduma. Vene skeptik on Läänest pärinev tüüp Venemaal. Vene materialismis ei olnud midagi skeptilist, see oli religioosne.

Nihilismis kajastus väärustunult veel üks vene õige-

usu religioonitüübi jooni — kultuuriproblēemi lahendamatus õigeusu pinnal. Askeetlik õigeusk kahtles kultuuri õigustatuses ja kaldus nägema kultuuriloomingus pattu. See avaldub suurte vene kirjanike piinavais kahtluses oma kirjandusloomingu õigustatuse suhtes. Religioosne, moraalne ja sotsiaalne kahtlemine kultuuri õigustatuses on iseloomulik vene joon. Meil kaheldi pidevalt filosoofilise ja kunstilise loomingu õigustatuses. Sellest tuleneb ka võitlus metafüüsika ja esteetika vastu. Küsimus kultuuri eest makstavast hinnast saab 70. aastate ühiskondlikus mõtlemises valitsevaks. Vene nihilism tähendas lahkulöömist kurjuse küüsis olevast maailmast, eemaldumist perekonnast ja mis tahes traditsioonilistest oludest. Venelastel oli selline eemaldumine kergem kui Lääne inimestel. Riiki, õigust, traditsioonilist moraali peeti patuseks, sest nad õigustasid inimese ja rahva orjastamist. Kõige tähelepanuväärivam on see, et nihilistideks hakanud venelased tõid end kergesti ohvriks, läksid sunnitööle ja võllasse. Nende püüdlused olid suunatud tuievikku, kuid endale ei jätnud nad mingeid lootusi ei maises ega nende poolt ehitatud igaveses elus. Nad ei mõistnud Risti salapära, kuid olid eriti alid eneseohverdusiks ja loobumisiks. Erinedes selle poolest oma kaas-aegsetest, mitte eriti ohvrimeelsetest kristlastest, tekitasid nad kiusatust ristiusust lahkulöömiseks. Tõeliselt ennast-salgavat elu elav Tšernõševski ütles, et ta kuulutab küll vabadust, kuid ise ei kasuta seda iialgi, vältimaks arvamist, et ta taotleb vabadust egoistlikel eesmärkidel.⁹ Nihilistliku maailmavaatega inimeste imeteldav ohvrimeelsus tõendab, et nihilism oli isesugune religioosne fenomen.

Pole juhus, et vene nihilismis etendasid suurt osa seminaristid — vaimuliku seminari läbi teinud õigeusu preestrite pojad. Dobroljubov ja Tšernõševski olid mõlemad ülempreestrite pojad ja õppinud vaimulikus seminaris. Segaseisusliku «vasakpoolse» intelligentsi read täiene-

⁹ Vt andmete poolest väga huvitavat raamatut Tšernõševskist: «Любовь людей шестидесятих годов». *Academia*, 1929.

sid meil tugevasti vaimulikust seisusest tulnute arvel. Selle fakti tähendus on kahetine. Seminaristid said õigeuskliku koolituse kaudu hingelise vermingu, milles suurt osa mängib askeetlik maailmaeitamise motiiv. Samaaegselt küpses 50. aastate teise poole ja 60. aastate alguse seminari- nooruse hulgas tormiline protest XIX sajandil allakäinud õigeusu kiriku, vaimulikkonna näotute kommete, kiriklike õppeasutuste obskurantliku õhustiku vastu. Seminaristid hakkasid omandama valgustusaja vabastusideid, kuid vene moodi, s. t ekstremistlikult ja nihilistlikult. Küllalt suurt osa etendas siin ka seminaristide *ressentiment* aadlikultuuri vastu. Koos sellega tärkas noortes janu sotsiaalse tõe järele, mis tulenes uudse vormi saanud kristlusest. Seminaristid ja segaseisuslased tõid endaga kaasa uue hingelise struktuuri, mis oli rangem, moralistlikum, nõudlikum ja eksklusiivsem ning raskemas ja piinarikkamas elukoolis arendatud kui too, milles kasvasid aadlikultuuri inimesed. See uus noor põlvkond muutis vene kultuuri tüüpi. 60. aastate inimeste, Dobroljubovi, Tšernõševski, nihilistide ja võrsuva revolutsioonilise intelligentsi kultuuritüüp oli madalam, võrreldes 30. ja 40. aastate aadlikultuuri, Tšaadajevi, I. Kirejevski, Homjakovi, Granovski ja Herzeni tüübiga. Kultuur kujuneb ja täiustub alati aristokraatliku selektsiooni kaudu. Demokratiseerudes, laiuti uutesse kihtidesse levides langeb kultuuri tase ning võib alles hiljem inimmaterjali töötamise tulemusena taas tõusta. 60. aastate intelligentsis toimus väikestes mõõtmetes sama, mis toimus Vene revolutsioonis ulatuslikus üldrahvalikus mastaabis. Kultuuritüübi muutus väljendus kõigepealt kultuuriteadvuse ja -teemade suuna muutumises. See oli ära määratud juba Belinski poolt tema arengu viimasel perioodil. 40. aastate «idealistid» huvitusid peamiselt humanitaarteadustest, filosoofiast, kunstist, kirjandusest. 60. aastate nihilistid tundsid huvi peamiselt loodusteaduste ja poliitökonoomia vastu, mis näitas juba ette Vene revolutsiooni kommunistliku põlvkonna huve.

60. aastate vene revolutsioonilisuse geneesi ja laie-

mas mõttes vene nihilismi mõistmiseks on väga huvitav kuhu Dobroljubov. Tema põhjal võib näha, millises hinges sündisid nihilistlikud ja revolutsioonilised ideed. See oli hingestruktuur, mis loob pühakuid. Seda võib ühtmoodi öelda nii Dobroljubovi kui Tšernõševski kohta. Dobroljubov jättis endast järele oma lapsepõlve ja noorust kirjeldava «Päeviku». Ta sai puhtõigeuskliku religioosse kasvatuse. Lapsena ja veel varases nooruses oli ta väga usklik. Meelelaadilt askeetlik. Tal oli tugev patutunne ja kaldumus pidevalt kahetseda. Tühiseimgi patt võis teda väga piinata. Ta ei saanud endale andestada, kui oli söönud liiga palju moosi, maganud liiga kaua jms. Ta oli väga jumalakartlik. Armastas õrnalt oma vanemaid, eriti ema, ega suutnud leppida nende surmaga. Dobroljubov oli puhas, range ja tõsine inimene ilma igasuguse mängulisusega, mida leidis aadlikultuuri inimestes ja mis nad nii võluvaks tegi. Ning siis kaotab see jumalakartlik, karmuseni askeetlik tõsine hing usu. Ta kaotab usu, olles rabatud elu kurjusest, ebaõiglusest, kannatustest. Ta ei suuda leppida sellega, et niisugusel kurjal, ebaõigluse ja kannatustega täidetud maailmal on ülihea ja kõikvõimas Looja. Siin toimib omapärane markionistlik motiiv. Dobroljubov on vapustatud armastatud ema surmast. Samuti ei ole ta võimeline leppima vene vaimulikkonna nõmedusega, tema vähese vaimsusega, obskurantismiga, tegeliku kristluse ilmingute täieliku puudumisega. Dobroljubov tunneb end olevat «pimeduseriigis». Tema tähtsaima, Ostrovskist kirjutatud artikli pealkiri on «Valgusekiir pimeduseriigis». Inimene ise peab tooma valguse pimeduseriiki. On vaja haridust, kogu elukorralduse revolutsioonilist muutmist. Dobroljubov oli kirjanduskriitik. Esteetika eitamises ei jõudnud ta selliste äärmusteni nagu Pissarev, kuid temagi askeetlike seisukohtade jaoks oli esteetika liialduslik luksus. Dobroljubov ihkab maist õnne inimesele ja pärast usu kaotamist ei tea ta muud eesmärki. Kuid ise ta õnne ei tunne, tema elu oli röömutu ning ta suri väga noorelt tiisikusse. Vene nihilismi saabki ette kujutada vaid

noorsooliikumisena, nihilism vanas eas on eemaletõukav.

60. aastate radikaalse intelligentsi ja ka järgnevate põlvkondade mõtete valitsejaks sai N. Tšernõševski. Tema populaarsusele avaldas väga suurt mõju tema kui sunnitööle saadetu nime ümber tekkinud oreool. Tšernõševskit süüdistati talupoegadele proklamatsioonide koostamises, kusjuures süüdistus oli rajatud võltsitud käekirjale ja valetunnistustele. Sunnitööle mõisteti ta seitsmeks aastaks ning pärast seda veetis ta veel kaksteist aastat Ida-Siberis erakordselt rasketes tingimustes. Siberi ja sunnitöö tegi ta läbi tõelise usukannatajana. Tšernõševski oli väga tasane inimene, hingelaadilt kristlane ja iseloomujoontelt pühaklik.¹⁰ Tema vintsutamine oli üks vana režiimi valitsuse häbiväärsemaid tegusid. Nagu Dobroljubovgi oli Tšernõševski ülempreestri poeg. Ta sai teoloogilise alghariduse ja seminarikasvatuse. Oli väga haritud inimene, tõelise entsüklopedistina tundis nii teoloogiat kui filosoofiat, oli kodus ajaloos ja loodusteadustes, kuid eelkõige oli ta majandusteadlane. Marx hindas teda väga kui majandusteadlast. Tal oli eeldusi teaduslikuks karjääriks ning see jäi tal tegemata ainult innuka osavõtu tõttu ühiskondlikust võitlusest. Ometi elas ta raamatutes ega jätnud kirgliku inimese muljet. Ta kirjutas moralistlikke romaane, kuid ei olnud kirjanduslikult eriti andekas. Ulatuslikule õpetatusele vaatamata ei olnud Tšernõševski kõrgkultuuri inimene. Võrreldes 40. aastate inimestega oli tema kultuuritüüp madalam. Selles uues kultuuritüübis oli segaseisuslaste ja seminaristide toodud maitsetust. Tšernõševski oli materialist, Feuerbachi jünger ning ühtlasi maise idealiseerija nagu Dobroljubovgi, nagu kõik revolutsioonilise ja nihilistliku intelligentsi parimad esindajad. Ka temas oli tugev askeetlik joon. Filosoofiliselt naiivset ja armetut äärmuslikku materialismi pooldas ta asketismi tõttu. Moralistlikust headusearmastusest pooldas ta ratsionaalse egoismi utilitaarset moraali. Teoreetiliselt

¹⁰ Vt ülalviidatud «Любовь людей шестидесятых годов».

igasugust moraali eitavatel nihilistidel oli alati väga tugev moraalne motivatsioon. Idealism, spiritualistlik metafüüsika ja religioon seostusid neil materialistliku igapäevase elu ja sotsiaalse ebaõiglusega. Ristiusk andis selleks küllaldaselt alust. Liiga sageli varjasid idealistid ja spiritualistid ülevate ideedega madalamaid huve. Ning sellepärast hakati idealistliku igapäevase elu ja sotsiaalse tõe teostamise nimel pooldama räiget materialismi ja utilitarismi ning eitama kõiki kõrgeid aateid ning ülevat retoorikat.

Tšernõševski kirjutas utoopilise romaani «Mida teha?», millest sai peaaegu katekismus vene nihilistidele ja käsiraamat revolutsioonilisele intelligentsile. Kunstiliselt on see üsna nõrk ja maitsetu, kuid vene intelligentsi ajaloo seisukohast väga huvitav. Parempoolsete moraalsed rünnakud selle romaani vastu olid kohutavalt ebaõiglased ja laimavalt valelikud. Kuulšal vene teoloogil Buhharevil oli õigus, kui ta leidis romaanist kristlikkust. «Mida teha?» on askeetlik raamat, midagi vaga elu õpetuse taolist vene nihilistidele. Romaani kangelane Rahmetov magab naeltele, karastamaks oma iseloomu ja harjutamaks end taluma kannatusi ning piinu. Vaba armastust propageerides ei mõeldud selle all kombelõtvust, mis vohas just konservatiivsete valitsevate klasside, kaardiväehvitseride jm seas, aga mitte aateliste nihilistide hulgas. Vaba armastus tähendas tundesiruse nõuet, vabanemist igasugusest tinglikkusest, vaest ja survest. Mõistagi oli Tšernõševski moraal palju kõrgem «Domostroi» orjamoraalist. «Veera Pavlovna unenäos» tutvustatakse sotsialistlikku utoopiat, kus organiseeritakse kooperatiivseid töökodasid. Tšernõševski sotsialismil oli küll osalt narodniklik, osalt utoopiline iseloom, kuid juba 60. aastail oli ta enam kui teised kommunismi eelkäija. Seda tunnistab vene marksismi rajaja Plehhanov oma raamatus Tšernõševskist.¹¹ Asjata ei õppinud Marx vene keelt, et lugeda Tšernõševskit.

Kõige iseseisvam on Tšernõševski majandusteadla-

¹¹ Vt Г. Плеханов. «Н. Г. Чернышевский».

sena. Ta ei olnud tööstusliku arengu vastane nagu paljud teised narodnikud, kuid ta esitab XIX sajandi vene mõtlemise jaoks traditsioonilise küsimuse, kas Venemaa saaks kapitalistlikku arenguperioodi vältida, ja lahendab selle nõnda, et Venemaa võiks kahandada kapitalistliku perioodi vältust ning minna madalamatelt majandusvormidelt kohe üle sotsialistlikule majandusele. Kommunistid püüavadki oma marksismile vaatamata just seda teha. Narodniklikule sotsialismile iseloomulikult vastandab Tšernõševski rahvuslikule rikkusele rahva heaolu. Kapitalistlikes maades kasvab natsionaalne rikkus, kuid rahva heaolu langeb. Tšernõševski kaitseb külakogukonda. Ta väidab, et kolmas ja kõrgeim sotsialistlik periood saab olema esialgse madalama perioodiga sarnane. Nagu Herzen ja hiljem Mihhailovski, samastab Tšernõševski rahva huvid inimesiksuse huvidega üldse. Kõigist legaalseist kirjanikest oli Tšernõševski kõige ehedam sotsialist ning see määras tema tähtsuse vene intelligentide hulgas, kes XIX sajandi II poolel olid peaaegu kõik moraalselt teadvuselt sotsialistid. Pissarevlik nihilism nõrgendas sotsiaalseid motive, kuid see oli ajutine nähtus.

Kõige nõrgemad olid Tšernõševski filosoofilised positsioonid. Ehkki ta lähtus niisugusest silmapaistvast mõtlejast nagu Feuerbach, oli tema materialism vulgaarne ja tolle aja populaarsete loodusteaduslike brošüüride värvinguga, marksistide dialektilisest materialismist palju vulgaarsem. Tšernõševski kirjutas ka esteetilistest probleemidest ning oli vene publitsistliku kriitika tüüpiline esindaja. Ta kaitses teesi, et tegelikkus on kunstist kõrgem ning tahtis luua realistlikku esteetikat. Tšernõševski antiestetism oli tugeva askeetliku motiveeringuga. Juba tema ihkas toda hiljem kommunismis sageli karikeeritud kujul võidulepääsenud kultuuritüüpi: loodus- ja majandusteaduste valitsemine, religiooni ja metafüüsika eitamine, sotsiaalne tellimus kunstis ja kirjanduses, ühiskondliku utilitarismi moraal, isiku siseelu allutamine ühiskonna huvidele ja direktiividele. Tšernõševski ennastsalgavus ja

tema kui «materialisti» kristlikud voorused on tohutu panus kapitali, millest elavad ka kommunistid, kel endal neid voorusi enam ei ole.

Erinevalt Tšernõševskist ja Dobroljubovist oli vene pärisnihilismi peamine esindaja Pissarev aadlivõsu. Ta oli pehmete, kaugeltki mitte nihilistlike maneeridega peen ja elegantne noormees. Sellel «esteetika purustajal» oli esteedi maitsekust. Ta oli andekam kirjanik kui Tšernõševski ja Dobroljubov. Tema saatus oli Venemaa kohta tüüpiline. Pissarev vangistati tühisel põhjusel, ta istus neli aastat üksikkongis, kus kirjutaski suurema osa oma artikleist. Varsti pärast vabanemist sai alles noor Pissarev õnnetult surma, ta uppus. 60. aastate valgustajate põlvkonnast oli ta kõige individualistlikum, sotsiaalne aspekt oli tal nõrgem kui Tšernõševskil. Pissarev tundis huvi peamiselt isiksuse emantsipatsiooni, ebausust, eelarvamustest, perekonnakütkeist, traditsioonilistest kommetest ja konventsioonidest vabanemise vastu. Kõige tähtsam oli Pissarevile vaimne emantsipatsioon. Ta lootis seda saavutada loodusteaduste populariseerimisega. Ta propageerib materialismi, mis tema naiivse veende kohaselt isiksust eitades vabastab isiksuse. Kui keskkond isiksuse täielikult kujundab, siis ei saa isiksusel olla mingit vabadust ja iseseisvust. Pissarev tahtis luua uut inimtüüpi, see huvitas teda rohkem kui ühiskonna organiseerimine. Seda uut tüüpi nimetas ta «mõtlevaks realistiks». «Poegade» realistlik generatsioon vastandub siin järsult «isade» idealistlikule põlvkonnale. Oma «mõtleva realisti» tüübiga ennetab Pissarev paljus vene kommunismi poolt aretatud tüüpi. Mõningaid «mõtleva realisti» jooni on kujutanud Turgenev Bazarovi kujus («Isad ja pojad»), kuid mitte eriti õnnestunult.

Enne 60. aastate nihiliste oli vene intelligentses kihis valdavaks inimtüüp, keda meil hakati nimetama «40. aastate idealistideks». See oli järg XVIII sajandi lõpu ning XIX sajandi alguse müstilise vabamürlusega seotud tüübile. 40. aastate idealistid olid saksa romantismi ja

idealismi ümbertöötuse tulemuseks vene hinges ning see tüüp kasvas välja kultuursest vene härrasseisusest. Sellele väga õilsale inimtüübile olid omased kõrged aated, armastus «üleva ja kauni» vastu — nagu hiljem meeldis ironiseerida Dostojevskile —, selles oli palju unistuslikkust ning nõrk tegutsemis- ja teostusvõime ning piisavalt ka härrasseisundist tulenevat venelikku laiskust. See tüüp tekitas «liigseid inimesi». Pissarevi poolt propageeritud «mõtleva realisti» tüüp toob endaga kaasa hoopis teistsugused jooned, mis sageli kujundati välja reaktsioonina «idealisti» tüübi vastu. «Mõtlevale realistile» on võõras igasugune unistamine ja romantism, ta vaenab igasuguseid tegelikkusega mitte midagi ühist omavaid ja teostumatuid kõrgeid aateid, ta kaldub künismi, kui kõne all on religioossete, metafüüsiliste ja esteetiliste illusioonide paljastamine, tema kultuseks on tegu ning töö, ta tunnus- tab vaid loodus- ja põlgab humanitaartheadusi, ta ei juttusta aruka egoismi moraali mitte sellepärast, et ta oli «idealistidest» egoistlikum — tegelikult olid egoistlikumad «idealistid» —, vaid sellepärast, et ta ihkas kõige madalamaid huve teenivate petlike kõrgete ideede halastamatut paljastamist.

Kuid «mõtlevate realistide» filosoofilise kultuuri tase oli madal, palju madalam kui «40. aastate idealistidel». Büchner ja Moleschott, s. t tollaseid loodusteadusi populariseerivad kõige vulgaarsemad materialistid, said tähtsateks filosoofideks ning õpetajateks. Tõelise filosoofi Feuerbachiga võrrelduna oli see hirmus langus. «Mõtlev realist» hakkas elu ja olemise saladuste lahendust otsima konnade lahkamisest. Just 60. aastate «mõtlevailt realistidelt» läks käiku too totter, ent radikaalse intelligentsi seas ülipopulaarne argument, et laipade anatomeerimine ei ole avastanud inimeses hinge. Märkamata jäi selle argumendi vastupidine tähendus: kui laibalahkamisel oleks hing avastatud, siis olnuks see tõestus materialismi kasuks.

«Mõtlevate realistide» tõsine ja oluline inimlik kriis

ei olnud vastavuses nende filosoofia armetusega, nende toore ja vulgaarse materialismi ning utilitarismiga. «Mõtlev realist» oli muidugi esteetika vastane ja eitas kunsti iseseisvat tähtsust. Selles suhtes nõudis ta karmi askeesi. Pissarev viis esteetika kallal läbi tõelise pogrommi, eitas täielikult Puškinit ning soovitas vene kirjandusel romaanide asemel kirjutada populaarseid loodusteaduslikke traktaate. Kommunistide kultuuriprogramm on mõõdukam — see soovib uurida Puškinit, omistab tähtsust kunstile. Dialektiline materialism on vähem vulgaarne kui Büchneri ja Moleschotti materialism. Kuid kommunistidel etendab tehnika sama osa, mis 60. aastatel oli loodusteadusel, peamiselt bioloogial. Pissarevlik nihilism kuulutas, et «saapad on kõrgemad kui Shakespeare». Kunsti ja kirjanduse «sotsiaalse tellimuse» idee oli pissarevluses esitatud veel äärmuslikumalt kui kommunismis. Kui vene nihilismi programm oleks vene kommunismis täielikult teostunud, oluksid tulemused kultuuri kvaliteedile hävitavamad, kui me seda nõukogude kultuuris näeme. «Mõtleva realisti» tüübi ilmumine tähendas «40. aastate idealistist» kalgima ja ühtlasi aktiivsema tüübi ilmumist. Kultuuritüüp langes madalamale. Ent pissarevlik nihilism sisaldas ka tervendavat vastumõju romantilisele unistamisele, tegevusetusele, laiskusele, egoistlikule endassesulgumisele, selles oli, kuigi ühekülgselt, töö ja teadmiste vajaduse tunnetamist. Nihilismis sisaldus elementaarne ja tegus emantsipatsioon. Liikumisel oli tohutu ja positiivne mõju naise vabanemisele. Analoogiline protsess kordus meil üleminekul XX sajandi kultuurirenessansi inimeste (selle aja «idealistide») tüübilt vene kommunistide tüübile.

Kommunismi ideoloogid ei märganud oma püüdluste alusmüüris radikaalset vastuolu. Emantsipatsiooni nimel nõudsid nad isiksuse vabastamist uskumustest, normidest, abstraktsetest ideedest, astudes vastu religioonile, filosoofiale, kunstile, moraalile, eitades vaimu ja vaimset elu. Kuid sellega surusid nad isiksuse maha, võtsid talt

kvalitatiivse sisu, laastasid tema sisemist elu, eitasid isiksuse õigust loominguks ning vaimsele rikastumisele. Utilitarismi printsiip on isiksuse printsiibile ülimalt ebasoodne, see allutab isiksuse tema üle türannina valitsema hakkavale kasule. Mõtlemises ja loominguks ilmutas nihilism vägivaldset, väljastpoolt pealesurutud asketismi. Materialism ongi säärane pealesunnitud asketism, mõtlemise armetus. Materialismi pinnal ei saa kuidagimoodi põhjendada ega tugevdada isiksuse printsiipi. Empiiriline isiksus jäeti ilma õigusest loovalt täiuslikule elule. Kui andekas Pissarev oleks elanud küpse eani, märganuks ta seda põhilist vastuolu, et «konnadesse» uskudes ei saa võidelda isiksuse eest. 70. aastate voolud tasandasid 60. aastate nihilismi ekstreemsusi. 70. aastate radikaalse intelligentsi mõtteid mõjutasid juba A. Comte ja Herbert Spencer, mitte enam Büchner ja Moleschott. Materialismilt mindi üle positivismile. Tuli ilmsiks reaktsioon loodusteaduste ülevõimu vastu. Osaliselt taastusid esteetika õigused ning kunsti ei eitatud enam täielikult. Kuid «sotsiaalse tellimuse» idee säilifas oma mõju intelligentsi teadvuses.

III peatükk

Vene narodniklus ja anarhism

1.

Narodniklus on samuti iseloomulik vene nähtus nagu nihilism ja anarhismgi. Meil oli vasak- ja parempoolset, slavofiilset ning läänemeelset, religioosset ja ateistlikku narodniklust. Ühtemoodi, ehkki erineval viisil narodnikud on nii slavofiilid kui Herzen, Dostojevski ja Bakunin, L. Tolstoi ning 70. aastate revolutsionäärid. Narodniklus on eelkõige usk vene rahvasse, viimase all tuleb aga mõista töötavat lihtrahvast, peamiselt talupoegi. Rahvas ei ole rahvus. Mis tahes masti narodnikud uskusid, et valitsevate kultuursete klasside eest varjatult on rahva

seas säilinud tõese elu saladus. Narodnikluse aluseks oli intelligenti rahvast eraldatuse tunne. Intelligendid-narodnikud ei tundnud end rahva orgaanilise osana, rahvas asus neist väljaspool. Intelligents ei funktsioneerinud rahvana, ta on sellest lahti rebitud ja tunneb end rahva ees süüdlasena. Süütunne rahva ees etendas narodnikluse psühholoogias tohutut osa. Intelligents on alati rahva võlglane ning peab oma võla tasuma. Kogu intelligentsile kuuluv kultuur on rahva kulul, tema töö arvel loodud ning see asjaolu paneb sellest kultuurist osasaajate õlgadele ränga vastutuse. Religioossed narodnikud (slavofiilid, Dostojevski, Tolstoi) uskusid, et rahva hulka on peidetud usuline tõde, irreligioosne ning sageli antireligioosne narodniklus (Herzen, Bakunin, 70. aastate narodnikud-sotsialistid) aga uskus seal varjul olevat sotsiaalse tõe. Kuid kõik vene narodnikud pidasid oma elu võltsiks. Tõeline, süütundest ja oma vendade ekspluateerimise patust vaba inimene on tööinimene, inimene rahva hulgast. Kultuur iseendast pole elamise õigustus, see on ostetud rahva orjastamise liialt kalli hinna eest. Sageli oli narodniklus kultuurivaenulik ja igal juhul astus välja kultuuri kummardamise vastu. Usuline, slavofiilset tüüpi narodniklus pidas kultuursete ülemklasside peamiseks süüks eraldumist rahva argielust ja religioossetest uskumustest. Palju suurem tähtsus oli sotsialistlikku tüüpi narodniklusel, kes kultuursete klasside süüd nägi selles, et kogu nende elu ja kultuuri aluseks on rahva töö ekspluateerimine. Venemaa kultuurne, intellektuaalne kiht teadvustas nõrgalt oma väärtust ja kultuurikutsumust. Oma loometee tipus tunnetas vene geenius teravalt oma üksindust, irdumist pinnasest, süüd rahva ees, ja maa ning rahva külge liibuda tahtes viskus alla. Nii oli Tolstoiga, nii oli Dostojevskiga. Kui erinevad on selles suhtes Tolstoi ja Nietzsche! Narodniklikul ilmavaatel on tellurne iseloom, ta sõltub maast. Rahva elu üle valitseb muld, ütleb silmapaistev narodnikust belletrist G. Uspenski. Intelligendist narodnik seevastu on mullast irrutatud ja tahab selle

juurde tagasi. Narodniklik ideoloogia oli võimalik vaid agraarsel, talupoeglikul maal. Narodniklik maailmavaade on kollektivistlik, mitte individualistlik. Kollektiiviks on rahvas, kellega intelligents tahab assotsieeruda, kelle hulka kuuluda.

Vene narodniklus on Peetri-aegse lõhestumise sünnitis. Ta on intelligentsete kihtide poolt oma elu õigustamatuse ja mõttetuse äratundmise produkt, ta on kogu vene elukorra anorgaanilisuse tulemus. Mitte ükski Lääne rahvas pole nii tugevalt elanud üle patukahetsusmotiive kui vene rahvas oma privilegeeritud kihtides. Tekkis omapärane «kahetseva aadliku» tüüp. See tundis end patusena sotsiaalselt, mitte isiklikult, patusena oma sotsiaalse positsiooni tõttu, ja kahetses seda pattu. 70. aastate narodnikust sotsioloog N. Mihhailovski teeb vahet südametunnistuse ja au toime vahel. Südametunnistus toimib privilegeeritud klasside, aadli hulgas, rahva, rõhutatud alamklasside hulgas aga toimib au ja inimväärikuse tunnustamise nõue. Aadlikest narodnikud tegutsesid peamiselt südametunnistuse, alamseisuslased — au motiividest lähtudes. Vene narodniklusele oli alati omane jälestus kodanlikkuse vastu ning hirm kapitalismi arengu ees Venemaal. Narodnikud uskusid Venemaa erilist arenguteed, võimalust vältida Lääne kapitalismi, uskusid, et vene rahvas on määratud lahendama sotsiaalküsimust kiiremini ja paremini kui Läänes. Selles on revolutsionääridest narodnikud slavofiilidega ühel meelel. See tuleneb Herzenist. Üks narodnikliku sotsialismi peamisi tugesid on tõik, et vene rahvale on alati võõrad olnud rooma õiguse omandimõisted. Alati on eitatud eraomandi absoluutsust. Vene teadvusele pole oluline suhtumine omandiprintsiipi, vaid suhtumine elavasse inimesse. Ning muidugi on see palju kristlikum teadvus. Oluline on veel märkida, et vene intelligendid ja lääne *intellectuels* ei erinenud teineteisest mitte ainult vaimselt, vaid ka sotsiaalse positsiooni poolest. Lääne intelligents on sotsiaalses mõttes kodanlik, tavaliselt kuulub

ta privileeeritud, jõukate klasside hulka. See tuleneb Lääne kõrghariduse tingimustest. Vene intelligents oli tavaliselt proletaarne, mitte kodanlik selle sõna sotsiaalses tähenduses. Kui pärast 60. aastaid intelligendid ka kuulusid edasi aadlisesusse, siis olid nad suuremalt jaolt laostunud, proletariseerunud aadlikud. Alamseisulastest intelligentidel aga polnud mingeid tuluallikaid ning nad pidasid end ülal odavate tundide andmise või kirjandusliku tegevusega, elades puuduses ja näljas. Venemaal oli ülikooliharidus palju vähem kui Läänes rikaste klasside privileeg. Sotsiaalselt seletub osaliselt sellega vene intelligentide alatine sümpaatia sotsialismi vastu, nende ideoloogia mittekodanlik olemus. Kuid XIX sajandi intelligentsi sotsialism oli unistav. Mitte kusagil Läänes pole sellisel omapärasel kujul olnud probleemi «intelligents ja rahvas», millega tegeles kogu XIX sajandi teise poole vene mõtlemine, kuna Läänes polnud õieti ei «intelligentsi» ega «rahvast» nende sõnade venelikus tähenduses. Kõik narodnikud idealiseerisid talurahva elulaadi ning pidasid külakogukonda Venemaa ajaloo originaalseks produktiks, ideaalseks või, N. Mihhailovski sõnade järgi, kõrgeks ühiskonnatüübiks madalal arengustmel. Ent narodnikute kogukonnadoktriini ei tasu liialt tähtsustada, see kajastab vaid vene elutingimusi. Suurem tähtsus on narodnikute moraalsel ja vaimsel tüübil. Vene kommunistide doktriin on narodnikute omale vastupidine, kuid sisaldab suurel määral vene usulise narodnikluse elemente.

60. aastate algus oli liberaalsete reformide, talurahva vabastamise, kohtureformi ja maaomavalitsuse rajamise ajastu. Oli mõni aasta pisut suuremat harmooniat, vasakpoolsete intelligentide suhtelist leppimist võimuga ja nende valmidust osa võtta ülalt tulevate reformide teostamisest. Herzen ja koguni Tšernõševski kirjutavad Aleksander II talurahvareformi kohta ülistavaid artikleid ning on valmis selles asjas valitsust toetama. Intelligentide unistus talurahva vabanemisest on täitunud. Kuid need kevad-

meeleolud ei kestnud kaua. Hakkasid kasvama reaktioonilisus ülalt ja revolutsioonilisus alt ning atmosfäär muutus üha ebatervemaks. Üsna varsti ilmnesisid reformivaenulikud reaktioonilised meeleolud õukonna ja aadli hulgas, kellele talurahva vabastamine oli andnud hoobi. Suhtumises intelligentsi pääses võidule endine repressiivne tendents. Hirmuefekt muutus valitsevas kihis valdavaks — oli see ju vene elu lõhestatuse ja Vene riigi ebaorgaanilisuse tõttu olnud võimude juures alati valdav. Algas revolutsiooniline liikumine, mis väljendus Aleksander II vastu suunatud terroriaktides. Valitsevate klasside reaktioonilisi meeleolusid põhjustasid nende huvid ja hirmud. Reaktiooniline meelsus realiseerus repressioonides, mis omakorda kutsusid esile revolutsioonilisi meeleolusid ja tegusid. Tulemuseks oli suletud ring. Revolutsiooniline tegevus ei saanud riigikorda muuta, sest tohutud rahvamassid uskusid ikka veel isevalitsusliku monarhia pühdusse. Intelligents ei mõistnud piisavalt seda, et Vene monarhia poleks saanud püsida paljalt vägivalla abil, rahva usklikkusele toetumata. Talupojad vabastati koos maaga. Nende arvamus, kes nõudsid vabastamist ilma maata, seega talurahva proletariseerimist, sai kaotuse osaliseks. Ent talupojad olid endiselt hädas ja rahulolematud sellele vaatamata, et suurem osa põllumaast oli nende valduses. Agraarkultuuri tase oli madal ja primitiivne ning nad ei suutnud end ainuüksi maast elatada. Seisuslik kord säilis ja talurahva inimväärikus oli endiselt alandatud. Argielus oli Venemaa jätkuvalt aadliriik ning feodalismist ei saadud täielikult jagu kuni 1917 a revolutsioonini, alles olid jäänud määratuid maid omavad magnaadid. Kombestik oli feodaalne. Reformide väga suurele tähtsusele vaatamata polnud rahul mitte keegi. Pärast talurahva vabastamist sai revolutsiooniline narodniklus, agraarsotsialism uue motiveeringu. Venemaal algas, ehkki nõrgalt, kapitalistliku tööstuse areng ja kodanluse kasv.

(Järgneb)

«AKADEEMIA» SISU 1989

ARTIKLID, ESSEED, INTERVJUUD, MÄLESTUSED, ILUKIRJANDUS

ESMATRÜKID

Adamson, H. Ballaade // 6, 1267.

Allik, J. Goethe, Hering ja Land: väljakutse *establishmendile* // 3, 473.

Annist, A. Ära pean mina minema [Katkend poemist «Udres-Kudres, Päeva poeg»] // 5, 1025.

Hansen, H. Kirjastamispoliitika ja rahvuskultuuri areng // 2, 258.

Hudojev, M. vt *Tõlked*

Jürjo, I. Prantsuse revolutsiooni mõjust ja retseptatsioonist Baltimaadel // 4, 825.

Kaalep, A. Teed jätkates [Uue ajakirja tutvustuseks] // 1, 3.

Kangilaski, J. Norra rahvusromantilisest kunstist // 9, 1839.

Keres, H. Relatiivsusteooria põhiprintsiibid // 5, 899.

Kiili, J. Väikerahvaste poliitilisest ökoloogiast // 7, 1369.

Kivimäe, J. Peeter Tarveli elu ja töö. I // 9, 1913.

Kivine, P. Kangelane ja ühiskond // 7, 1466.

Kiviranna, R. Ristiusk ja maailma tulevik // 9, 1890.

Kutsar, K. Elias Lõnnrot — «Kajaani tohter» // 4, 747.

Kõiv, M. Oun // 9, 1816; Meil aiaäärne tänavas: Analüüs // 1829.

Kärner, J. Tehnetroonilise ajastu imperatiivid ja meie ülikool // 8, 1603.

Käärrik, H. Üks võimalik visioon Kolmandast Riigist // 6, 1285.

Laidre, M. Sõjaväe õiguskorraldusest Eesti- ja Liivimaal XVII sajandil. *Lisa: «Meye Koige armolisemba Kunninga Soddasäduset kummade Jerrel koick Sodda rachwas peab ellama ninck ennast rasche nuchtluse ninck kahjo eest hoidma»; Juramentum Esthonicum* // 1, 162; Ühe armee häving: Poltaava lahing argiajaloo vaatekohast // 8, 1663.

Laidre, M., T. Tannberg. Väitlus [vt H. Walter. Kodu kaitseks. — Akadeemia, nr 3, lk 600] // 9, 1968.

Lappalainen, H.-P. vt *Tõlked*.

Lepnurm, H. Piiblitemaatika eesti heliloomingus // 7, 1525.

Lill, A. Karl Morgenstern ja klassikaline humanitaarharidus: Filoloogiaseminar Tartus 1821—1835. *Lisa: Seminarium Paedagogicum-philologicum (1821—1835)* // 5, 1051.

Lorents, P. Arvutiteaduse arenguga seotud eetilised probleemid // 2, 339.

Masing, U. Taevapõdra rahvaste meelest ehk juttu boreaalsest hoiakust // 1, 193; 2, 419; 3, 641; 4, 865; Kaks kirja haikude asjus [Mart Mägerile] / Järeis.: M. Mäger // 5, 999.

Masing, V. Kohtumised Eduard Markusega // 8, 1660.

Mereste, U. Majanduse kolm mõõdet // 5, 979.

Merilai, A. Eesti ballaad 30. aastate teisel poolel // 6, 1229.

Mirov, R. Jakob Hurdast August Annistini — rahvalauludest eeposeni? // 5, 1029.

Nõmm, T. Eesti Vabariigi kaitsevääst 1939—1940 // 3, 585.

Pakk, H. Goethe meis enestes: Katse võrrelda *Urphänomen*'eid ja loomulikke kategooriaid // 2, 297.

Paul, T. Juhatus Uku Masingu juurde // 5, 1006.

Piirimäe, H. Arutlusi ja ümberhinnanguid Suure Prantsuse revolutsiooni 200. aastapäeva eel // 4, 678.

Priimägi, L. Nikolai Konradi renessansimõistest // 2, 319.

Raal, A. Mõningaid põhimomente farmakognoosia ajaloost // 3, 493.

Raitviir, T. Eesti inimökoloogilisest seisundist // 7, 1390.

Randalu, H. Oigusriik ja suveräänsus // 1, 6; Eesti iseseisvumise astmed // 7, 1363.

Rannut, Ü. Esimene eestikeelne piiblitõlge — 250 // 9, 1897.

Raska, E. Vägivalla sündroom // 2, 227.

Raud, R. Eetikamudelite toimemehhanismidest // 5, 933.

Roos, J. Ülikooli õppejõudude kultuurivarad sõjatules / Eess.: M. Orav // 2, 280; 3, 517.

Runnel, H. Luuletaja mere ääres // 1, 116; Kõne soome sõpradele Oulus // 2, 398; Mis neist saab? // 6, 1179; Kärbsed ja kirikud // 7, 1450; Seitseteist mõtet segaste tunnetega // 8, 1689; Kaitsekõne [Ajakirja aastakäigu lõpetuseks] // 9, 1811.

Rätsep, H. Eesti keele tekkimise lugu // 7, 1503.

Sarapuu, M. «Le sous-marin fantôme»: Veel «Orzeli» juhtumist // 6, 1277.

Sivers, F. de. Revolutsioon ja Keisri küsimus // 4, 699.

Soonpää, H. Tähelepanekuid füüsikute mõtlemisviisidest // 7, 1481.

Sootak, J. Kain, kus on su vend Aabel?: Kes kuidas kaitseb ja ründab inimelu // 3, 451.

Susi, A. Ühe äraspidi mõtteviisi tagajärgedest // 2, 247.

- Sutt, T. Inimene ja loodus I: Imperativus biologicus // 1, 136.
 Tamm, L. Luulet // 7, 1458.
 Torop, P. Tõkeloo koostamise printsiibid // 2, 349.
 Undusk, J. Mõistmine kui pidevus // 4, 711.
 Unt, M. Kahekesi pildi ees // 5, 928.
 Utt, M. Lektiinide avastamisest ja taasavastamisest Tartus // 3, 510.
 Vene, I. Don Juani ja Wertheri armastus // 4, 795; Gustave Flaubert inimesena: Essee // 5, 1105; 6, 1329; 7, 1552.
 Viiret, V. Romaani filoloogii meenutusi // 8, 1697.
 Walter, H. Kodu kaitseks // 3, 600; Väitlus [vt Laidre, M., T. Tannberg.] // 9, 1968.
 Õim, H. Kaks teed keele juurde // 3, 559.

TAASTRUKID

- Anvelt, L. «Ainult» // 7, 1477.
 Ast, K. Demokraatliku Eesti loojakul // 3, 610.
 Ernits, V. Väliseestlaste ülesanded oma kodumaa suhtes // 4, 765.
 Goethe, J. W. vt *Tõlked*.
 Hurt, J. Luulet // 4, 734.
 Konik, K. Vabameelsus kaitseseisukorras: Kust tulevad diktatuuri püüded / Järels.: J. I. // 6, 1139.
 Liidak, K. Maaseaduse aastapäeval. *Lisa: Maaseadus* / Järels.: J. Lepajõe. // 7, 1374.
 Loorits, O. Koodi Jaan: Kuidas tekivad kangelas müüdid // 9, 1949.
 Luiga, J. Tartu Ülikool // 8, 1614.
 Masing, U. Kiriku ülesanne kultuurimandumisel // 1, 144; Jutlus Olikooli aastapäevaks (I. XII 1933) // 8, 1621.
 Piip, A. Prantsuse Revolutsiooni mõte // 4, 675.
 Põld, P. Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli avamisel 1. dets. 1919. a. peetud kõne // 8, 1607.
 Päts, K. Reformaator, kellel oli rauda veres: Pidukõne Jaan Tõnissoni auks // 9, 1943.
 Rumor, K. Uned unetuses // 3, 617.
 Sermat, V. Meie identisusest eestlasena: Mõtteid teest tagasi inimese ja ühiskonna juurde; Märkmeid teadlaseteelt // 4, 770.
 Talvik, H. Uuestisünni tähe all // 8, 1692.
 Tammelo, I. Kehtivus õiguseetilise probleemina // 5, 956.
 Tarvel, P. Demokraatia tulevikust / Järels.: J. Kivimäe // 1, 20.
 Tennmann, E. Riigifilosoofia // 6, 1145.
 Tõnisson, J. Euroopa föderatsiooni idee // 6, 1292; Konstantin Päts 60-aastane // 9, 1946.
 Vaska, V. Oiglus, loogika ja mõistuse ekstaas: Mõtteid ja märk-

meid Ilmar Tammelo mälestuseks // 5, 968; Utopia ja filosoofia // 7, 1441.

Vilms, J. Eesti naiivne kosmopolitism ja rahvuslus; Eesti rahvuspoliitika; Maaomavalitsuse uuenduskatsed Eestis // 1, 72.

TOLKED

Aun, K. «Rahvusriigi» kriitika / Tlk E.-R. Soovik. Lisa: Vähe-
musrahvuste kultuur-omavalitsuse seadus // 8, 1626; 9, 1853.

Bashô, M. Haikusid / Tlk U. Masing // 5, 1003.

Berdjajev, N. Vene kommunismi lätted ja tähendus / Tlk J. Iso-
tamm, eess.: P. Torop // 8, 1777; 9, 1985.

Bô Yin Rá. Kuninga küsimus / Tlk ja järels.: G. Noa // 8, 1682.

Bratt, D. Teraviljapuudusest ja selle vältimise abinõudest / Tlk
E. Tamm // 8, 1709.

Csoóri, S. Riigist ja kirjanikust; Maailma aistiline metafoor /
Tlk E. Hiedel // 1, 107.

Elitis, O. Odysseas Elitis oma luulest / Intervjueerinud I. Ivask,
tlk T. Pilli; Luulet / Tlk K. Kasemaa // 1, 82.

Goethe, J. W. Luulet / Tlk A. Oras // 2, 312.

Guillén, J. Ääremärkusi / Tlk A. Kaalep // 9, 1909.

Heidegger, M. Loov maastik: Miks me jääme provintsi? / Tlk
Ü. Matjus // 2, 293; Küsimus tehnika järele / Tlk ja järels.: Ü. Mat-
jus // 6, 1195.

Hudojev, M. Komi tragöödia: «Kuldnaisele» tema elav kodumurre!
/ Tlk J. Isotamm // 6, 1165.

Jakobson, R. Verbaalne suhtlemine / Tlk I. Anvelt // 7, 1487.

Lappalainen, H.-P. Eesti luulet soome keeles / Tlk V. L. // 2, 385.

Leutenegger, G. Avalikult ja otsustavalt lahti öelda oma sajandi
põhimõtetest / Tlk ja järels.: E. Pormeister // 4, 704.

Markus, E. Kultuuri lained ja tsüklid: Ajaloolisest geograafiast /
Tlk V. Masing // 8, 1646.

Mayr, E. Põhjus ja tagajärg bioloogias / Tlk ja järels.: K. Hein
// 9, 1869.

Miroglio, A. Mõtisklusi riikide ja etnoste piiride tähtsusest / Tlk
A. Raudsepp // 7, 1416.

Morenz, S. Kultuuri algallikast / Tlk ja järels.: K. Kasemaa //
3, 543.

Niemi, A. R. Jaakko Hurt / Tlk R. Mirov // 4, 737.

Ortega y Gasset, J. Einsteini teooria ajalooline tähtsus / Tlk
R. Lias // 5, 905.

Pello, O. Teichmüller-Tennmanni kristluse filosoofiast / Tlk
K. Kasemaa // 6, 1151.

Russell, B. Karl Marx / Tlk E.-R. Soovik // 7, 1430.

Saint-John Perse. Kõne Nobeli preemia puhul / Tlk J. Kaplinski //

3, 531; Ahtad on laevad (Kaškend) / Tlk A. Kaalep // 536.

Tillich, P. Kuidas on teadus viimase sajandi jooksul muutnud inimese enesemõistmist / Tlk ja järels.: K. Kasemaa // 1, 151.

Urzidil, J. Atentaator / Tlk ja järels.: H. Kukk // 5, 922.

ARVUSTUSED

Hinrikus, R. (E. Niinivaara. Yhä paistaa sama aurinko: Elämää nuoruuteni Eestissä ja Suomessa. Helsinki, 1988) // 8, 1756.

Isotamm, J. (R. N. Coudenhove-Kalergi. Totaalne riik — totaalne inimene. Tallinn, 1988) // 5, 1087.

Jaanson, K. (A. Isberg. Med demokratin som insats: Politiskt-konstitutionellt maktspel i 1930-talets Estland. Stockholm, 1988) // 2, 402.

Kaavere, V. (Tartu ülikooli üliõpilaskonna teatmik. Album Academicum Universitatis Tartuensis I—III. Tartu, 1986—1988) // 4, 850.

Karjahärm, T. (T. U. Raun. Estonia and the Estonians. Stanford, 1987) // 1, 179.

Laasi, E. (Eesti vabadusvõitlejad Teises maailmasõjas. Toronto, 1987) // 9, 1965.

Laidre, M. (Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis Aastaraamat X. 1985—1987. Stockholm, 1988) // 7, 1535.

Lepajõe, J. (E. Järvesoo. Dotsent Jaan Mets: Biography with an English Summary. Toronto, 1988) // 7, 1533.

Medijainen, E. (The Baltic in International Relations between the Two World Wars. Uppsala, 1988) // 8, 1750.

Olesk, S. (Kolme naista, kolme kohtaloa: Aino Kallaksen kirjeenvaihtoa Ilona Jalavan ja Helmi Krohniin kanssa vuosina 1884—1913. Helsinki, 1988) // 8, 1759.

Priimägi, L. (R. N. Coudenhove-Kalergi. Totaalne riik — totaalne inimene. Tallinn, 1988) // 5, 1083.

Rosenberg, T. (Eestit tagasivaates (Estonian in Retrospect). Stockholm, 1987) // 2, 404.

Ross, J. Psühhoakustikast eesti keeles (A.-R. Tereping. Kuulmispsühholoogia. Tallinn, 1988) // 3, 625.

Ruutsoo, R. (T. Made. Mu isamaa: Viron toivo ja pelko. Helsinki, 1988) // 5, 1079.

Tender, T. (Kuritegelik subkultuur tätoveeringutes, žestides, slängis. Tartu, 1988) // 3, 623.

Tonts, O. Vajalik ja hästi tehtud. (A. H. Tammsaare, V. Panso. «Inimene ja jumal» 1962: Dokumendikogumik V. Kingissepa nim. TRA Draamateatri lavastusest. Tallinn, 1988) // 8, 1764.

Undusk, J. Vaimulooline Talve (I. Talve. Maapagu: Sebastian Alkmani ülestähendus aastaist 1906—1917. Lund, 1988) // 6, 1305.

ILLUSTRATSIOONID

Cecio, C. (Vaselõiked Annibale Caraccio maalide järgi) // 1, 5, 19, 106, 143, 150, 184.

Dupin, P. René Descartes (Vaselõige) // 8, 1681.

Kaljo, R. Tartu Kivisild (Puugravüür) // 2, 338.

Konstantin Konik. (Foto) // 6, 1142.

Le Febre. Wilhelm Gottfried Leibniz (Vaselõige) // 8, 1696.

Liivak, P. Suvel (Puugravüür) // 3, 472; Järve ääres (Puulõige) // 516; Ohtusõõmaeag (Puulõige) // 542; Targad ja rumalad neitsid (Puulõige) // 599; Vana talu (Puugravüür) // 616.

Masereel, F. (Puulõiked:) Kiihobu // 6, 1164; Piltromaanist «Minu tunnipalveraamat» // 1194; Seeriast «Sõda» (Fragmendid) // 1228; 1266; Seeriast «Ühe inimese passioon» // 1276; Igapäevane leib (Fragment) // 1304; Öö // 1321; Seeriast «Päike» // 1328.

Mugasto, H. Tartu Vabadussild (Puugravüür) // 2, 257; Hoov (Puulõige) // 401.

Mättik, E. Aguliõu (Värviline puulõige) // 2, 292.

Pirissio. Martin Luther (Vaselõige) // 8, 1625.

Raud, K. Inspiratsioon (Pliiats, tušš, guašš) // 4, 733; Rünnak (Pliiats, tušš, guašš) // 764; Kalevipoja laul (Tušš, guašš) // 794; Mõõga proovimine (Pliiats) // 849.

Sarapuu, L. Seltskond pargis (Õli) // 5, 929.

Talvik, H. (Puulõiked:) Valgus lävel // 9, 1852; Rõõmu haud // 1889; Kisendus // 1912; * * * // 1942; Templituli // 1964.

Ilmar Tammelo. (Foto) // 5, 970.

Peeter Tarvel. (Foto) // 8, 1914.

Trei, S. [Illustratsioonid Fr. R. Faehlmanni «Müütilistele muisten-ditele», 1941:] Vanemuise lahkumine (Kuivnõel) // 5, 921; Loomine (Kuivnõel) // 978; Koit ja Eha (Kuivnõel) // 1024; Endla järv ja Juta (Kuivnõel) // 1092; Vanemuise laul (Kuivnõel) // 1104.

Tundmatu autor. Voltaire (Vaselõige) // 8, 1749.

Vihalemm, A. Ecce homo (Värviline puulõige) // 7, 1457; Intel-lectuaalne daam (Serigraafia) // 1465; [Illustratsioonid J. Oksa «Kogutud teostele», 1956:] // Meestele vastumine (Serigraafia) // 1389; Ohvrid (Serigraafia) // 1464; Koolmeistri hobune (Serigraafia) // 1486; Küla (Serigraafia) // 1532.

Jüri Vilms. (Foto) // 1, 47.

SUMMARIES. (ZUSAMMENFASSUNGEN.) EDITORIAL NOTES

Editorial note // 1, 185; 2, 410; 3, 629; 4, 854; 5, 1093; 6, 1322; 7, 1543; 8, 1770; 9, 1973.

- Allik, J. Goethe, Hering and Land: a challenge to the Establishment // 3, 631.
- Jürjo, I. Influence and reception of the French Revolution in the Baltic provinces // 4, 858.
- Kivimäe, J. Life and work of Peeter Tarvel // 9, 1976.
- Kivine, P. Hero and society // 7, 1586.
- Kutsar, K. Elias Lönnrot — «the doctor of Kajaani» // 4, 857.
- Laidre, M. On military legislation in Estonia and Livonia in the 17th century // 1, 188; Defeat of an army: The battle of Poltava from the viewpoint of the history of everyday life // 8, 1770.
- Lill, A. Karl Morgenstern and the humanities: Seminarium Philologicum in Tartu (1821—1835) // 5, 1097.
- Markus, E. Waves and cycles of culture // 8, 1770.
- Mereste, U. Three dimensions of economy // 5, 1095.
- Merilai, A. Estonian ballad in the late 1930s // 6, 1324.
- Mirov, R. From Jakob Hurt to August Annist — from folksongs to an epic? // 5, 1096.
- Nõmm, T. The army of the Estonian Republic in 1939—1940 // 3, 633.
- Piirimäe, H. Some thoughts and re-evaluations before the bicentenary of the French Revolution // 4, 856.
- Priimägi, L. Zum Renaissance-Begriff Nikolai Konrads // 2, 412.
- Raal, A. Some focal points from the history of pharmacognosy // 3, 632.
- Randalu, H. The law-governed state and sovereignty // 1, 187.
- Rannut, Ü. 250 years from the first translation of the Bible into Estonian // 9, 1976.
- Raska, E. The syndrome of violence // 2, 411.
- Rätsep, H. How the Estonian language came into being // 7, 1546.
- Sootak, J. Cain, where is your brother Abel?: Who and how protects and attacks life // 3, 631.
- Susi, A. On the consequences of a topsy-turvy manner of thinking // 2, 412.
- Sutt, T. Man and nature: Biological imperative // 1, 187.
- Torop, P. Principles of compiling the history of translation // 2, 413.
- Undusk, J. Understanding as continuity // 4, 857.
- Utt, M. On the discovery and rediscovery of lectins in Tartu // 3, 632.
- Oim, H. Two approaches to language // 3, 632.

РЕЗЮМЕ. ОТ РЕДАКЦИИ

От редакции // 1, 185; 2, 414; 3, 635; 4, 859; 5, 1098; 6, 1325; 7, 1547; 8, 1772; 9, 1979.

- Аллик, Ю. Гете, Геринг и Ланд: вызов эстаблишменту // 3, 637.
- Кивимяэ, Ю. Жизнь и деятельность Пезтера Тарвеля (1) // 9, 1982.
- Кивине, П. Герой и общество // 7, 1551.
- Кутсар, К. Элиас Лённрот — «Доктор из Каяяни» // 4, 862.
- Лайдре, М. О правопорядке в шведской армии в Эстляндии и Лифляндии во второй половине XVII века // 1, 192; История гибели одной армии // 8, 1775.
- Лилль, А. Карл Моргенштерн и гуманитарное образование: Филологический семинар в Тарту (1821 — 1835) // 5, 1102.
- Маркус, Э. Волны и циклы культуры // 8, 1775.
- Мересте, У. Три измерения экономики // 5, 1100.
- Мерилай, А. Эстонская баллада во второй половине 1930-х годов // 6, 1327.
- Миров, Р. От Якоба Хурта до Аугуста Анниста — от народных песен до эпоса? // 5, 1101.
- Нымм, Т. Вооруженные силы Эстонской Республики 1939—1940 гг. // 3, 639.
- Пийримяэ, Х. Размышления и переоценки Великой Французской революции накануне ее 200-летия // 4, 861.
- Приймаги, Л. Николай Конрад о понятии Возрождения // 2, 416.
- Рааль, А. Некоторые основные моменты истории фармакогнозии // 3, 638.
- Рандалу, Х. Правовое государство и суверенитет // 1, 191.
- Раниут, Ю. 250 лет первого перевода Библии на эстонский язык // 9, 1982.
- Раска, Э. Синдром насилия // 2, 415.
- Рятсеп, Х. История образования эстонского языка // 7, 1551.
- Соотак, Я. Кайи, где Авель, брат твой?: Кто как охраняет и посягает на человеческую жизнь // 3, 637.
- Сузи, А. О последствиях одного вида извращенных образов мышления // 2, 416.
- Сутт, Т. Человек и природа: Биологический императив // 1, 191.
- Торон, П. Принципы составления истории перевода // 2, 417.
- Ундуск, Я. Понимание как категория постоянства // 4, 862.
- Утт, М. Об открытии и повторном открытии лектинов в Тарту // 3, 638.
- Ыйм, Х. Два подхода к языку // 3, 638.
- Юрьо, И. О влиянии Французской революции и ее рецепциях в Прибалтике // 4, 863.

CONTENTS

Defence speech	<i>Hando Runnel</i>	1811
Apple	<i>Madis Kõiv</i>	1816
In our village lane	<i>Madis Kõiv</i>	1829
On Norwegian national romantic art	<i>Jaak Kangilaski</i>	1839
A critique of the "nation-state". II	<i>Karl Aun</i>	1853
Cause and effect in biology	<i>Ernst Mayr</i>	1869
Christianity and the future of the world	<i>Rudolf Kiviranna</i>	1890
250 years from the first translation of the Bible into Estonian	<i>Olle Rannut</i>	1897
Marginalia	<i>Jorge Guillén</i>	1909
Peeter Tarvel's life and work. I	<i>Jüri Kivimäe</i>	1913
A reformer who had iron in his blood: Oration in honour of Jaan Tõnisson	<i>Konstantin Päts</i>	1943
Konstantin Päts 60	<i>Jaan Tõnisson</i>	1946
Koodi Jaan: How heroic myths are born	<i>Oskar Loorits</i>	1949
Review: Eesti vabadusvõitlejad Teises maailmasõjas. Koostanud August Jurs. Toronto, 1987	<i>Evald Laasi</i>	1965
Discussion: Hannes Walter. Kodu kaitseks. Akadeemia, nr 3, 1989	<i>Margus Laidre, Tõnu Tannberg — Hannes Walter</i>	1968
Editorial note. Summaries		1973
The origins and significance of Russian Communism. II	<i>Nikolai Berdyayev</i>	1985
Contents of "Akadeemia" 1989		2017

СОДЕРЖАНИЕ

Речь в защиту	<i>Хандо Руннел</i>	1811
Яблоко	<i>Мадис Кыйв</i>	1816
Улица за забором нашего сада	<i>Мадис Кыйв</i>	1829
О норвежском национально-романтическом искусстве	<i>Яак Кангиласки</i>	1839
Критика концепции «национального государства». II	<i>Карл Аун</i>	1853
Причина и следствие в биологии	<i>Эрнст Майр</i>	1869
Христианство и будущее человечества	<i>Рудольф Кивиранна</i>	1890
250 лет первого перевода библии на эстонский язык	<i>Юлле Раннут</i>	1897
Маргиналии	<i>Хорхе Гюйен</i>	1909
Жизнь и деятельность Пеэтера Тарвеля. I	<i>Юри Кивимяэ</i>	1913
Реформатор, обладавший железной выдержкой: Торжественная речь в честь Яана Тыниссона	<i>Константин Пятс</i>	1943
60-летие Константина Пятса	<i>Яан Тыниссон</i>	1946
Кoodи Яан: Как рождаются богатырские мифы?	<i>Оскар Лооритс</i>	1949
Рецензия: Eesti vabadusvõitlejad Teises maailmasõjas. Koostanud August Jurs. Toronto, 1987	<i>Эвальд Лааси</i>	1965
Дискуссия: Hannes Walter. Kodu kaitseks. Akadeemia, nr 3, 1989	<i>Маргус Лайдре, Тьну Таннберг — Ханнес Вальтер</i>	1968
От редакции. Резюме		1979
Истоки и смысл русского коммунизма. II	<i>Николай Бердяев</i>	1985
Содержание журнала «Академия» за 1989 год		2017

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

Tellija:

PE A
119

Hind 1 rubla